

Razumkov
centre

№ 3-4 (199-200)
2025

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА і ОБОРОНА

**УКРАЇНСЬКЕ
СУСПІЛЬСТВО - 2025:
ЗМІНИ, СПРИЧИНЕНІ
ВІЙНОЮ, ОЧІКУВАННЯ
ТА ВИКЛИКИ НА ШЛЯХУ
ПЕРЕХОДУ ДО МИРУ.
ГРОМАДСЬКА ДУМКА**

**НАПРЯМИ РОЗВИТКУ
ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ,
ОСОБЛИВОСТІ
ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН
ТА ПРОЦЕСІВ ПІСЛЯ
ВІЙНИ: ЕКСПЕРТНІ
ОЦІНКИ**

**УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ВІД
ВІЙНИ ДО МИРУ:
ПРОБЛЕМИ
ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ,
ТЕМИ ПОЛІТИЧНИХ
ДИСКУСІЙ, РОЛЬ
ВЕТЕРАНІВ В ПОЛІТИЦІ
І МАЙБУТНЬОЇ ВЛАДІ.
ПОЗИЦІЇ ФАХІВЦІВ**

УКРАЇНА: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВИКЛИКИ ПЕРЕХОДУ ВІД ВІЙНИ ДО МИРУ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

№ 3-4 (199-200) 2025

ЗМІСТ

- 2 **УКРАЇНА: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВИКЛИКИ ПЕРЕХОДУ ВІД ВІЙНИ ДО МИРУ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ**
Проект Центру Разумкова
Юрій ЯКИМЕНКО
- 6 **УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – 2025: ЗМІНИ, СПРИЧИНЕНІ ВІЙНОЮ, ОЧІКУВАННЯ ТА ВИКЛИКИ НА ШЛЯХУ ПЕРЕХОДУ ДО МИРУ, РОЛЬ ВЕТЕРАНІВ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ**
Соціологічне дослідження Центру Разумкова
- 6 Розділ I. Стан інститутів держави і суспільства, зміни у суспільних відносинах за роки війни: оцінки громадян
- 13 Розділ II. Політичні цінності, орієнтації та електоральні переваги громадян у перспективі майбутніх виборчих процесів
- 21 Розділ III. Оцінка ролі партій в суспільно-політичному житті. Потреба в нових політичних силах, роль і місце ветеранів російсько-української війни у політиці та суспільному житті після припинення воєнного стану
- 59 **Напрями розвитку політичної системи України, особливості суспільно-політичних процесів та відносин після війни, роль ветеранів у суспільному житті, перспективи євроінтеграції**
Результати експертного опитування Центру Разумкова
- 70 **Україна на шляху від війни до миру: виклики, теми політичних дискусій, роль ветеранів і ветеранок у політиці та майбутній владі**
Заочний круглий стіл Центру Разумкова
Антон АВКСЕНТЬЄВ, Ростислав БАЛАБАН, Володимир КІПЕНЬ, Любомир ЛЕТНЯНЧИН, Олена НОВАКОВА, Дмитро ТЕРЛЕЦЬКИЙ, Володимир ФЕСЕНКО
- Статті
- 86 **Україна між війною та реформами: виклики стійкості**
Ростислав БАЛАБАН
- 94 **Від війни до миру: соціально-психологічні виклики для українського суспільства**
Віталій ДУХНЕВИЧ
- 101 **Декілька думок щодо майбутньої політичної активності ветеранів**
Віктор ЗАМЯТІН
- 108 **«Формула виходу з війни» та суспільно-політичні процеси в Україні – рівняння з багатьма невідомими**
Галина ЗЕЛЕНЬКО
- 117 **Демократія, яка здатна себе захистити, і людські права: виклики та завдання, що стоять перед Україною в умовах війни та у повоєнний період**
Віталій КОВАЛЬЧУК
- 126 **Виклики для України під час організації та проведення перших післявоєнних виборів: суть, можливі наслідки, засоби мінімізації**
Андрій МАГЕРА
- 135 **Конституційна реформа в Україні як головний виклик суспільно-політичного та правового характеру національного повоєнного державного будівництва**
Олег МАРЦЕЛЯК
- 137 **Політична свідомість українців на четвертий рік великої війни**
Олександр РЕЗНІК
- 146 **Соціально-економічні складові суспільно-політичних викликів у період повоєнної відбудови України**
Василь ЮРЧИШИН

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ЕКОНОМІЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА РАЗУМКОВА

Президент Центру Разумкова –
шеф-редактор журналу
«Національна безпека і оборона»

Юрій Якименко

Генеральний директор
Центру Разумкова

Павло Пинзеник

Редактори-коректори

Зорина Міцєня
Катерина Ягочив

Дизайн і макет

Тетяна Овсяник

Техніко-комп'ютерна
підтримка

Володимир Кекух
Євген Скрипка

Журнал зареєстровано в Державному комітеті інформаційної політики України, свідоцтво KB № 4122. Журнал видається з 2000 р. українською та англійською мовами. Електронне видання.

Адреса редакції:

01032, Київ, бул. Т. Шевченка 33б, 7 поверх

тел.: (044) 201-11-98

e-mail: info@razumkov.org.ua, вебсторінка: www.razumkov.org.ua

У разі використання матеріалів, посилання на журнал

«Національна безпека і оборона» є обов'язковим.

Усі фотоматеріали, вміщені в цьому журналі, взяті із загальнодоступних джерел.

© Центр Разумкова, 2025

Проект «Україна: суспільно-політичні виклики переходу від війни до миру та повоєнного відновлення» здійснено за сприяння Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні

KONRAD
ADENAUER
STIFTUNG

УКРАЇНА: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВИКЛИКИ ПЕРЕХОДУ ВІД ВІЙНИ ДО МИРУ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Проект Центру Разумкова

Юрій ЯКИМЕНКО,

Президент Центру Разумкова,
Шеф-редактор журналу «Національна безпека і оборона»

Повномасштабна війна росії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., триває вже четвертий рік. Україна та її міжнародні партнери докладають значних зусиль для зупинення російської агресії та досягнення справедливого і сталого миру. Водночас досягнення цієї мети ускладнюють непередбачувана і персоніфікована політика одного з головних стратегічних партнерів України – США, турбулентні зміни геополітичного ландшафту на фоні небезпечних тенденцій милітаризації та поляризації світової спільноти, відстороненість від війни в Україні країн «глобального Півдня», тенденції «поправління» політичних настроїв на теренах ЄС і зростання впливу радикальних популістських сил. Але головною перепоною на шляху до миру в Україні є агресивна неоімперська політика росії, стійке небажання країни-агресора закінчувати війну.

Попри це, наприкінці 2025 р. з'явилося дещо більше оптимізму відносно перспектив мирного процесу. Україна значно просулася на євроінтеграційному шляху, розпочавши технічні переговори про вступ до ЄС по трьох з шести переговорних кластерів, серед яких головним є перший – «Fundamentals», де йдеться про демократію та верховенство права. Навіть в умовах воєнного часу в українському соціумі спостерігається зростаюча потреба у забезпеченні захисту прав і свобод людини, розвитку громадянського суспільства та демократичних інститутів тощо. Тривала війна з тоталітарним російським режимом, масові приклади встановлення поліцейської диктатури «руського миру» на окупованих територіях вкоренили в українському суспільстві запит і вимоги щодо забезпечення в країні демократичних свобод.

З іншого боку, в суспільстві дедалі більше відчувається «втома» від незмінюваності діючої влади та політичної еліти в цілому, що відображається у низькому рівні довіри до вищих владних інститутів (крім Президента як Верховного головнокомандувача), провладних і опозиційних політичних сил, у суспільному запиті на нові політичні сили і нових політичних лідерів. У політичному дискурсі все частіше звучить тема виборів, хоча більшість громадян вважають небажаним їх проведення до досягнення миру.

Зрозуміло, що продовження війни дедалі більше ускладнюватиме процес переходу України до мирного життя. Це зумовлюється низкою чинників.

Перше. Мирне врегулювання передбачатиме припинення воєнного стану, відновлення

функціонування демократичних інституцій у повноцінному режимі та конкурентного політичного процесу. З огляду на закінчення під час війни термінів повноважень Президента України, Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування, існує необхідність проведення трьох різних типів виборів. Відповідно, має відновитися публічна конкуренція між кандидатами, політичними партіями, включно з діяльністю політичної опозиції. У виборчому процесі кандидати і політичні сили змагатимуться за голоси різних сегментів електорату, які можуть мати різні погляди на діяльність чинного уряду та на політичні пріоритети майбутньої влади.

Окрім питань, пов'язаних з організацією виборчого процесу¹, повернення до конкурентної політики висуває на порядок денний такі проблеми, як гарантування участі у виборах як існуючих, так і новостворених політичних партій, можливість ведення змістовної публічної полеміки з актуальних для суспільства проблем, свобода ЗМІ та умови їх діяльності, доступ до них різних кандидатів і політичних сил, зміст опозиційної політики, сприйняття суб'єктів опозиції різними суспільними верствами та ін.

Друге. Роки війни та правовий режим воєнного стану вплинули на систему влади, що призвело до її деформацій та виникнення певних негативних тенденцій. Передусім це стосується концентрації влади у Президента та посилення впливу позаконституційного органу – Офісу Президента на інші владні інституції, судову та правоохоронну системи, антикорупційні структури, а також зниження самостійності Парламенту і Уряду, послаблення незалежності судової влади та демократичного цивільного контролю над правоохоронними органами, звуження повноважень місцевого самоврядування та тиск на деякі інститути громадянського суспільства.

В діяльності влади вже тривалий час спостерігаються певні негативні прояви – недостатня якість важливих державних рішень, закритість процесу їх вироблення й прийняття², суперечлива кадрова політика, недостатність комунікації із суспільством з найбільш актуальних питань, факти корупції у сферах, що забезпечують обороноздатність країни в умовах війни та ін. Ці та інші чинники стали причиною падіння суспільної довіри до більшості владних інститутів упродовж 2022-2025 рр.³ Ситуація особливо загострилася у другій половині 2025 р., коли спроба законодавчого позбавлення незалежності антикорупційних органів викликала масові акції протесту громадян, а розслідування корупційних справ проти деяких урядовців та наближених до Президента осіб мало наслідком звільнення керівника президентського офісу та значні кадрові ротації у владі.

Відтак, в процесі переходу до мирного життя одним з найважливіших завдань буде відновлення конституційно визначеного порядку функціонування та взаємодії органів влади та місцевого самоврядування, їх оновлення через вибори, ліквідація структур із тимчасовим статусом, діяльність яких обмежується лише періодом воєнного стану. Водночас існує ризик, що зусилля чинної влади щодо збереження своїх позицій, в умовах існування значного суспільного запиту на її оновлення, можуть викликати надмірну напругу в процесі політичної конкуренції, включно з застосуванням адміністративного ресурсу, силового тиску на конкуруючі політичні сили, інститути громадянського суспільства, медіа та ін.

Війна суттєво загострила соціально-економічне становище громадян. Значна кількість людей постала перед проблемами зменшення доходів, втрати чи пошкодження житла, майна, земельних ділянок, зросла потреба і обсяги необхідної допомоги сім'ям,

¹ Про ці проблеми детально йшлося у проєкті Центру Разумкова «Майбутнє виборів в Україні: фактор війни», здійсненого за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні у 2024 р. https://razumkov.org.ua/images/2024/10/28/NSD195-196_2023_ukr.pdf.

² Зрозуміло, що певне зниження рівня відкритості влади є виправданим за умов воєнного стану.

³ Водночас варто зазначити, що рівень довіри до багатьох інститутів держави є вищим, ніж до війни. Збереження високого рівня довіри насамперед стосується тих інститутів, які безпосередньо відповідають за оборону країни. Вищим, порівняно з довоєнним, є рівень довіри до Президента, що пов'язано з виконанням ним функцій Верховного головнокомандувача. Також вищим за довоєнний є рівень довіри до омбудсмена та банківської системи. Навіть до тих інститутів, до яких зараз переважає недовіра (наприклад, антикорупційних органів, поліції, судів, прокуратури), ця недовіра виражена меншою мірою, ніж до повномасштабної війни. Однак до Уряду, Верховної Ради, державного апарату (чиновників) рівень довіри зараз так само низький, як і до повномасштабної війни.

які втратили членів родин, і громадянам які внаслідок бойових дій потребують лікування та реабілітації. Такі чутливі проблеми і здатність держави швидко й ефективно їх вирішувати впливатимуть як на настрої громадян, так і на виборчу риторику, даючи ґрунт для популістських політиків і політичних сил.

Окрім того, небезпечною тенденцією є послаблення інститутів громадянського суспільства, які працюють у сфері забезпечення підзвітності і прозорості влади, а також незалежних аналітичних центрів і медіа, спричинене як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками.

Третє. За майже чотири роки повномасштабної війни соціальна структура українського суспільства зазнала значних змін. В ній з'явилися нові, багаточисельні категорії громадян, зокрема: ветерани, діючі військові та члени їх сімей; військовозобов'язані громадяни, які ухилиються від мобілізації; громадяни, які виїхали за кордон під час війни і досі не повернулися в Україну; громадяни, які під час війни залишалися в Україні та прийняли на себе тягар війни.

Виходячи з аналізу інформаційного поля України (зокрема, Інтернет-медіа та соціальних мереж), а також матеріалів досліджень авторитетних вітчизняних інститутів, можна зробити припущення про наявність напруженості у відносинах між представниками деяких із названих категорій, яка може підсилюватися непродуманими рішеннями і заявами влади, а також цілеспрямованою діяльністю країни-агресора в інформаційному просторі (передусім у соціальних медіа). За умов відновлення демократичного політичного процесу, така напруженість під впливом політичної конкуренції містить потенціал переростання у ворожнечу та виникнення соціальних конфліктів. Також можна припустити, що ці та інші категорії громадян матимуть різні ідеологічні вподобання і бачення державної політики. Відповідно, розуміння політико-ідеологічних орієнтацій цих категорій громадян та їх ставлення до політичних альтернатив у різних сферах є важливими для прогнозування основних ліній суспільно-політичного розмежування, найбільш суспільно бажаних напрямів державної політики, майбутньої структури політичної конкуренції та обрисів нової влади.

Четверте. Збройні сили України та інші складові Сил оборони протягом війни постійно мають найвищий рівень довіри суспільства, порівняно з іншими державними інститутами. Значна кількість громадян готова на майбутніх виборах підтримати політичні сили, що походять з військових чи ветеранів. Своєю чергою, серед військових та ветеранів різних рівнів є лідери, які мають намір брати активну участь у політичному житті або розмірковують про це, у політтехнологічних колах розглядаються майбутні політичні «проекти», що передбачають опору на ветеранське середовище.

Водночас повернення до цивільного життя ветеранів війни та їхня очікувана активна участь у політичних процесах, з одного боку, можуть стати стимулом для розвитку державотворчих процесів та здійснення реформ, з іншого — містять певні ризики, зокрема, радикалізацію політики, спроби «використання» ветеранів у політичній конкуренції більш досвідченими політиками. Слід також враховувати неоднорідність ветеранського середовища, специфічний досвід, набутий за роки війни, а також необхідність психологічної адаптації до цивільного життя та способів міжособистісної взаємодії. Разом з тим, пов'язані з приходом ветеранів до політики очікування частини суспільства, зокрема, щодо «простих рішень» та «радикальних змін», можуть негативно вплинути на стан демократії в суспільстві, сприяти девальвації демократичних цінностей та поширенню авторитарних тенденцій, провокувати соціальну нетерпимість та заохочувати силові методи вирішення політичних конфліктів.

Ведучи мову про проблеми повоєнного періоду, слід також враховувати, що припинення бойових дій може означити зміну «гарячої» фази війни на гібридну, де росія використовуватиме накопичений досвід втручання у внутрішні процеси інших країн і весь наявний арсенал впливу з метою зриву виборів чи дискредитації їх результатів, провокувати конфлікти та дестабілізацію, намагатися привести до влади «евроскептичні», приховано проросійські сили.

Усі наведені вище аспекти переходу від умов воєнного стану до відновлення демократичних процесів потребують глибокого і всебічного вивчення, оскільки містять як можливості, що матимуть

позитивний вплив на подальший розвиток держави і суспільства, так і виклики, здатні ускладнити відновлення повноцінного функціонування демократичних інституцій, підвищити конфліктогенний потенціал, уповільнити процеси європейської та євроатлантичної інтеграції України.

На реалізацію цієї мети спрямований дослідницький проєкт «Україна: суспільно-політичні виклики переходу від війни до миру та повоєнного відновлення», результати якого представлені у цьому номері журналу «Національна безпека і оборона».

В процесі дослідження були поставлені наступні завдання:

- ✓ визначити ієрархію проблем і потреб громадян в Україні на четвертому році повномасштабної війни, їх оцінку ситуації в країні та дій влади у різних сферах, бачення громадянами проблем переходу від умов воєнного стану до мирного життя, відновлення демократичних процесів, першочергових завдань, які треба для цього вирішити;
  - ✓ ідентифікувати головні зміни у політико-ідеологічних та ціннісних орієнтаціях громадян України, що відбулися під впливом чинників, зумовлених російською збройною агресією проти України (ставлення до основних політичних цінностей, ставлення до чинної влади, очікування від її оновлення та запити до нової влади, розуміння опозиційності в нових умовах, ставлення до опозиції);
  - ✓ виявити найбільш виразні лінії поділів суспільства, які з'явилися упродовж повномасштабної війни, та дослідити особливості поглядів і суспільно-політичних орієнтацій громадян, які перебувають по різні сторони цих поділів;
  - ✓ визначити підтримку громадянами тих чи інших напрямів політики у різних сферах (політико-правовій, соціально-економічній, соціокультурній, зовнішній, безпековій та ін.), які мають бути реалізовані в процесі переходу від воєнного стану до мирного відновлення;
  - ✓ здійснити прогнозування «політичного запиту» громадян до політичних суб'єктів у повоєнний період і, відповідно, можливої структури політичної конкуренції, потенційної бази підтримки різних ідеологічних напрямів, а також основних ліній суспільно-політичного розмежування;
  - ✓ дослідити можливий вплив зазначених змін на розвиток суспільно-політичних процесів в Україні після завершення бойових дій і скасування воєнного стану, конфігурацію політичних суб'єктів в умовах відновлення політичної конкуренції, а також на їх політичні пріоритети, зокрема, в процесі повоєнного соціально-економічного відновлення та активізації євроінтеграційного процесу з огляду на відкриття переговорів про вступ України до ЄС.
- Для реалізації цих дослідницьких завдань було використано інструментарій, який дозволив здійснити комплексний підхід. Зокрема, в ході проєкту було проведено: загальнонаціональне репрезентативне соціологічне опитування; експертне опитування, в якому взяли участь фахівці з різних галузей суспільних наук, у т. ч. військовослужбовці та ветерани російсько-української війни; отримано статті провідних науковців академічних інституцій, університетів, неурядових аналітичних центрів, які спеціалізуються в галузях економіки, політології, права, соціології, соціальної психології; проведено заочний круглий стіл, на якому представлено думки експертів з найбільш актуальних питань за тематикою проєкту.
- Матеріали проєкту створюють цілісну картину ситуації, включно з визначенням відомих і гіпотетичних невідомих «змінних», від яких значною мірою залежатиме характер процесу переходу України від війни до миру та повоєнного відновлення. Матеріали авторів статей і учасників заочного круглого столу подані в авторській стилістиці, їх оцінки, висновки та пропозиції відображають позицію авторів.
- Центр Разумкова висловлює глибоку вдячність за фінансову підтримку проєкту багаторічному партнеру — Представництву Фонду Конрада Аденауера в Україні.

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – 2025: ЗМІНИ, СПРИЧИНЕНІ ВІЙНОЮ, ОЧІКУВАННЯ ТА ВИКЛИКИ НА ШЛЯХУ ПЕРЕХОДУ ДО МИРУ, РОЛЬ ВЕТЕРАНІВ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

Соціологічне дослідження Центру Разумкова

У листопаді 2025 р. соціологічна служба Центру Разумкова за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні провела соціологічне дослідження¹, яке дозволяє простежити зміни, що відбулися у свідомості громадян, їх оцінках політичних інститутів і процесів, політико-ідеологічних цінностях та орієнтаціях, а також інших важливих аспектах громадської думки. Аналіз цих процесів здійснювався на основі порівняння з попередніми опитуваннями Центру Разумкова, проведеними як до, так і після початку повномасштабної російської агресії².

Розділ I. СТАН ІНСТИТУТІВ ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА, ЗМІНИ У СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ ЗА РОКИ ВІЙНИ: ОЦІНКИ ГРОМАДЯН

Оцінка ситуації в країні та перспектив її розвитку

Перед початком широкомасштабної російської агресії в Україні переважали критичні оцінки того, як розвивається країна. Так, у грудні 2021 р. більшість (65,5%)

респондентів вважали, що події в Україні розвиваються у неправильному напрямі, натомість правильним розвиток подій назвали лише 20% опитаних. Такий емоційний фон оцінок ситуації в країні був характерним для українського суспільства протягом останніх десятиліть за винятком коротких «сплесків» соціального оптимізму після обрання нового Президента – найбільшою мірою це проявилось у перші місяці після приходу до влади В. Зеленського. Наприклад, у вересні 2019 р. 57% опитаних вважали, що справи

¹ Опитування методом face-to-face проводилося у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Харківській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській, Чернівецькій обл. та м. Києві (лише на тих територіях, що контролюються Урядом України та на яких не ведуться бойові дії).

Опитування проводилося за стратифікованою багатоступеневою вибіркою із застосуванням випадкового відбору на перших етапах формування вибірки та квотного методу відбору респондентів на заключному етапі (коли здійснювався відбір респондентів за статево-віковими квотами). Структура вибіркової сукупності відтворює демографічну структуру дорослого населення територій, на яких проводилося опитування, станом на початок 2022 р. (за віком, статтю, типом поселення).

Опитано 2 008 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Разом з тим, додаткові систематичні відхилення вибірки можуть бути зумовлені наслідками російської агресії, зокрема, вимушеною евакуацією мільйонів громадян.

² Див. зокрема: Політичні цінності та політико-ідеологічні орієнтації громадян України в період російської агресії: стан і напрями змін. – Національна безпека і оборона, № 3-4, 2022, с. 4-17.

йдуть у правильному напрямі, і лише 17% — що у неправильному. Однак з часом рівень соціального оптимізму знову йшов на спад.

Після широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну частка тих, хто вважає, що події розвиваються у правильному напрямі, істотно зросла порівняно з «довоєнними» показниками. За даними опитування, що проводилося Центром Разумкова у вересні-жовтні 2022 р., 51% респондентів вважали, що події в Україні розвиваються у правильному напрямі, і лише 28% — що в неправильному. Найвищі оцінки спостерігалися у лютому-березні 2023 р., коли 61% респондентів вважали, що події в Україні розвиваються у правильному напрямі, і лише 21% — що в неправильному.

Якщо зростання соціального оптимізму у зв'язку зі зміною влади легко пояснити надіями на позитивні зміни, то зростання впевненості в тому, що події розвиваються у правильному напрямі в умовах війни, може виглядати парадоксальним. Однак це можна пояснити тим, що громадяни оцінювали не ситуацію, як таку, а напрям і динаміку її розвитку. І покращення цих оцінок після початку повномасштабної війни могло бути викликано тим, що на початковому етапі повномасштабної агресії:

- ✓ відбулася консолідація українського суспільства, зумовлена необхідністю боротьби із зовнішнім ворогом;
- ✓ була сформована чітка ціль суспільного розвитку і суспільної дії, де ключовим поняттям є перемога;
- ✓ у суспільства з'явилися чіткі уявлення у системі координат «свої-чужі», що зумовлює уявлення про те, що потрібно робити.

Однак після середини 2023 р. і до середини 2024 р. спостерігалася тенденція зниження цього показника, головними причинами чого можна назвати затягування війни, втрату сподівань на її швидке і переможне завершення, численні помилки і негативні прояви (передусім корупцію) в діяльності влади, розчарування в діях зарубіжних партнерів тощо.

Водночас після середини 2024 р. зниження частки тих, хто вважає, що події розвиваються у правильному напрямі, вже не спостерігалось. **За даними опитування, що проводилося у листопаді 2025 р., частка тих, хто вважає, що події в Україні розвиваються у правильному напрямі, становить 32,5%, а тих, хто дотримується думки, що вони розвиваються в неправильному напрямі — 48%.**

Це співвідношення все одно залишається кращим, ніж перед початком повномасштабної війни (у грудні 2021 р. — відповідно 20% і 65,5%). Також воно є кращим, ніж, наприклад, в аналогічний період у США: за даними опитування Economist/YouGov від 28 жовтня 2025 р., 30% опитаних громадян США відповіли, що країна рухається в правильному напрямі, а 61% — що в неправильному³.

Частка тих, хто вважає, що події розвиваються у правильному напрямі, істотно вища серед тих, хто довіряє українській владі — від 19% серед тих, хто їй зовсім не довіряє, до 51,5% серед тих, хто їй повністю довіряє.

Ті, хто на можливому референдумі проголосував би за вступ до Європейського Союзу, частіше, ніж ті, хто голосував би проти, відповідають, що події розвиваються у правильному напрямі (відповідно 36% і 19%).

Залежать ці оцінки і від матеріального добробуту респондентів — ті, хто живе забезпечено, частіше, ніж ті, що відповіли, що «ледве зводять кінці з кінцями», вважають, що події розвиваються в правильному напрямі (відповідно 38% і 28%).

Довіра до соціальних інститутів

Серед державних та суспільних інститутів найчастіше довіра висловлюється до Збройних сил України (їм довіряють 92% опитаних), Державної служби з надзвичайних ситуацій (86%), волонтерських організацій (81%), добровольчих загонів (78%), Національної гвардії України (72%), Головного управління розвідки (71%), Державної прикордонної служби (70,5%), Служби безпеки України (65%), церкви (65%), громадських організацій (64%), Міністерства оборони

³ Direction of the country % of U.S. adult citizens who say things in this country today are generally headed in the right direction off on the wrong track. — NEW Economist/YouGov, <https://x.com/YouGovAmerica/status/1983230290156732602>.

України (63%), Національного банку України (54%).

Також частка тих, хто довіряє, перевищує частку тих, хто не довіряє голові міста (селища, села), в якому живе респондент (відповідно 50% і 42%); місцевій раді міста (селища, села), в якому живе респондент (відповідно 49,5% і 41%); Уповноваженому Верховної Ради з прав людини (відповідно 48% і 34%).

Частка тих, хто довіряє Президенту України, статистично значуще не відрізняється від частки тих, хто йому не довіряє (відповідно 48% і 45%), це також стосується українських ЗМІ (відповідно 48% і 45%), Державного бюро розслідувань (відповідно 40% і 42%).

Більшість респондентів висловлює недовіру Верховній Раді України (не довіряє їй 76%), державному апарату (чиновникам) (75%), Уряду України (73%), політичним партіям (71,5%), судам (судовій системі загалом; 66%), Прокуратурі (60%), політичній опозиції (59%), українській владі в цілому (57%).

Також частка тих, хто не довіряє, перевищує частку тих, хто довіряє Національному агентству з питань запобігання корупції (відповідно 50% і 32%), комерційним банкам (відповідно 50% і 35%), Національній поліції (відповідно 49% і 45,5%), Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (відповідно 47% і 37%), Національному антикорупційному бюро України (відповідно 45% і 41%), профспілкам (відповідно 42% і 30%).

У перші місяці після початку повномасштабної війни зросла довіра громадян до більшості владних інститутів, що було зумовлено усвідомленням необхідності національної консолідації перед зовнішньою загрозою. Однак з часом рівень довіри до владних інститутів порівняно з першим роком війни знизився. Хоча стосовно багатьох інститутів залишається вищим, ніж до війни.

Збереження високого рівня довіри насамперед стосується тих інститутів, які безпосередньо відповідають за оборону країни (Збройні сили, Національна гвардія, Державна прикордонна служба, СБУ тощо). Вищим, порівняно з довоєнним, є рівень довіри до Президента, що пов'язано з виконанням ним функцій Верховного головнокомандувача.

Також вищим за довоєнний є рівень довіри до волонтерських та громадських організацій, до омбудсмена, до банківської системи.

Навіть до тих інститутів, до яких зараз переважає недовіра (наприклад, антикорупційних органів, поліції, судів, прокуратури, профспілок), ця недовіра виражена меншою мірою, ніж до повномасштабної війни.

Однак до Уряду, Верховної Ради, державного апарату (чиновників), політичних партій рівень довіри зараз так само низький, як і до повномасштабної війни.

За останній рік найбільш помітне зростання частки тих, хто довіряє антикорупційним інститутам, що пов'язано з викриттями ними низки фактів корупції у вищих ешелонах влади. Очевидно, зіграли свою роль і події навколо спроби законодавчого зменшення незалежності цих органів, що викликало акції протесту громадськості. Водночас навіть зараз частка тих, хто довіряє антикорупційним інститутам, залишається меншою, ніж частка тих, хто довіряє.

Ставлення до окремих соціальних груп

Після початку російської агресії проти України у 2014 р., ще більше – після повномасштабного вторгнення 2022 р., **утворилися нові соціальні групи** на підставі спільності змін в життєвих обставинах, спричинених війною. До таких груп можна віднести ветеранів російсько-української війни і діючих військовослужбовців, що беруть участь в обороні країни, волонтерів, тимчасово переміщених осіб, біженців від війни до закордонних країн, громадян, які ухиляються від мобілізації, жителів тимчасово окупованих територій та ін. Відносини між деякими з цих груп можуть мати потенційно конфліктний характер, зважаючи на відмінності ціннісних пріоритетів їх представників.

Респонденти оцінювали своє ставлення до різних соціальних груп за шкалою від 0 до 10, де «0» позначало вкрай негативне ставлення, а «10» – максимально позитивне ставлення. Відповіді в діапазоні від 7 до 10 балів можна трактувати як позитивне ставлення, від 4 до 6 балів – як нейтральне ставлення, від 0 до 3 балів – як негативне ставлення.

Більшість респондентів висловлює **позитивне ставлення** до таких груп: військово-вослужбовці Збройних сил України (94%), ветерани війни проти росії (92,5%), люди з особливими потребами, особи з інвалідністю (79%), цивільні громадяни, які від початку війни перебували і перебувають в Україні (75%), люди з низькими доходами (71%), внутрішньо переміщені особи, біженці з окупованих і прифронтових регіонів (69%), представники організацій, що борються з корупцією (60%), представники Православної Церкви України (59%), представники правозахисних організацій (57,5%), представниці жіночих організацій та об'єднань (57%).

Виразне позитивне ставлення до військово-вослужбовців та ветеранів проявляється також у тому, що переважна більшість (79,5%) опитаних позитивно ставиться до того, що ветерани і члени їх сімей отримують певні пільги від держави (і лише 2,5% ставляться до цього негативно).

Відносна більшість респондентів висловлює позитивне ставлення до таких груп: представники культурних товариств національних меншин (50%), громадяни України, які виїхали після початку війни за кордон та перебувають там (48%), громадяни України, які проживають на тимчасово окупованих територіях (47%), представники екологічних організацій (46%).

Щодо представників провладних та опозиційних політичних сил відносна більшість респондентів висловлює **нейтральне ставлення** (відповідно 42% і 40%). Але якщо у ставленні до представників опозиційних політичних сил частки тих, хто висловлює позитивне ставлення, і тих, хто висловлює негативне ставлення, статистично значуще не відрізняються (відповідно 26% і 24%), то стосовно представників провладних політичних сил негативне ставлення переважає позитивне (відповідно 29% і 21%).

Це певною мірою дисонує з відповідями на запитання про довіру до інституцій, коли довіру до української влади громадяни висловлювали частіше, ніж довіру до опозиції (довіряли їм відповідно 33% і 21%). Тому можна припустити, що довіра до влади є вищою, ніж довіра до політичних сил, які цю владу формують.

Негативне ставлення переважає позитивне стосовно людей, звинувачених в

ухилянні від військової служби (відповідно 35% і 20%) та представників сексуальних меншин (відповідно 47% і 11%).

Також більшість опитаних висловлює негативне ставлення до представників Української Православної Церкви (Московського патріархату; 58%), до людей, звинувачених в корупційних діях (81%) та людей, звинувачених у сприянні діям росії та російській армії (90%).

До громадян України, які виїхали після початку війни за кордон та перебувають там, учасники бойових дій рідше, ніж ті, хто не був учасником, висловлюють позитивне ставлення (відповідно 33% і 49%), і дещо частіше негативне (відповідно 16% і 10%). Хоча відносна більшість учасників бойових дій (44%) висловлює нейтральне ставлення до них.

Респонденти, які позитивно ставляться до «ухилянтів» від військової служби, частіше, ніж ті, хто ставиться до них негативно чи нейтрально, висловлюють позитивне ставлення до громадян, які перебувають за кордоном (відповідно 69%, 44% і 42%), так само як і до громадян, що проживають на тимчасово окупованих територіях (відповідно 60%, 44% і 41%).

Також дещо частіше вони позитивно ставляться до представників опозиційних політичних сил (відповідно 30%, 25% і 23%), представників сексуальних меншин (відповідно 21%, 6% і 11%), до людей, звинувачених в корупційних діях (відповідно 11%, 3% і 7%), представників Української Православної Церкви (Московського патріархату; відповідно 25,5%, 9% і 13%).

Отже, загалом респонденти, які позитивно ставляться до «ухилянтів» від військової служби, схильні дещо частіше висловлювати позитивне ставлення до тих груп, які вони вважають стигматизованими в українському суспільстві.

Хоча серед них переважна більшість негативно ставиться до людей, звинувачених у сприянні діям росії та російській армії (79%), проте ця частка менша, ніж серед тих, хто негативно (95%) та нейтрально (90%) ставиться до «ухилянтів».

Разом з тим, серед них менше, ніж серед тих, хто негативно ставиться до «ухилянтів»,

тих, хто позитивно ставиться до представників організацій, що борються з корупцією (відповідно 57% і 70%), до представниць жіночих організацій (відповідно 50% і 55%), представників культурних товариств національних меншин (відповідно 49% і 57%), представників правозахисних організацій (відповідно 50% і 66%).

Оцінка змін, що відбулися в українському суспільстві за час повномасштабної війни

Говорячи про зміни, що відбулися в українському суспільстві за час повномасштабної війни, **більшість респондентів називає зростання** використання української мови, популярності україномовного культурного продукту (71%), розуміння невідворотності перманентної загрози з боку росії (64%), негативного ставлення до олігархів (62%), нетерпимості до соціальної несправедливості (57%), підтримки процесів дерусифікації (57%), національної самосвідомості громадян України (57%), рівня патріотизму (56%), але також і зростання «дистанції» між владою і суспільством (54%) і пов'язане з цим прагнення до зміни політичної еліти (55%).

Також **частіше респонденти констатують зростання, ніж зниження** підтримки традиційних сімейних цінностей (відповідно 45% і 10%), відчуття єдності жителів різних регіонів України (відповідно 48% і 19%), підтримки процесів декомунізації (відповідно 43% і 15%), віри у перемогу у війні з росією (відповідно 43% і 25%), соціальної активності громадян (відповідно 38% і 24%), готовності до сприйняття тимчасових територіальних втрат заради досягнення миру (відповідно 38% і 18%), підтримки демократичних цінностей (відповідно 32% і 24,5%), толерантності у міжетнічних відносинах (відповідно 30% і 16%), підтримки ліберальних цінностей (відповідно 27% і 17%).

Приблизно рівними є частки тих, хто говорить про зростання і про зниження політичної активності громадян (відповідно 29% і 27%), толерантності у міжцерковних відносинах (відповідно 25% і 26%), відчуття єдності між представниками різних соціальних груп, класів (відповідно 28,5% і 30%). Лише стосовно рівня соціального оптимізму респонденти **частіше вказують на його зниження** (38%), ніж на зростання (24%).

Оцінка проблем, що існують в українському суспільстві

Найважливішою сьогоденною проблемою громадяни України вважають бойові дії у війні проти росії (на неї вказали 68% опитаних).

До найважливіших проблем респонденти також відносять хабарництво і корупцію в органах влади (45%), руйнування житла, спричинені ракетними та дронними обстрілами (40%), руйнування інфраструктури (38%), перебої зі зв'язком, постачанням електроенергії, води, газу тощо (30%), низький рівень зарплат, пенсій (29%), підвищення цін на основні товари, інфляцію (27%), високі тарифи на комунальні послуги (25%).

Ще 19% назвали соціальне розшарування, прірву між бідними і багатими; 17% – мобілізацію; 17% – хабарництво та корупцію в судовій системі; 13% – хабарництво і корупцію в інших сферах; 13,5% – неякісне чи недоступне медичне обслуговування; 12% – масовий виїзд громадян за кордон; 12% – недостатній рівень соціального захисту; 6,5% – зростання злочинності, недостатню безпеку на вулицях; 6% – дефіцит робочої сили; 6% – відсутність роботи, безробіття; 5,5% – неякісну чи недоступну освіту.

Кожну з інших проблем (наркоманія, алкоголізм, нестача свободи і демократії, несприятливі умови для розвитку малого та середнього бізнесу, погана екологічна ситуація, недостатній захист української мови, поганий стан доріг, забезпечення свободи віросповідання, проблеми міжцерковних відносин, утиски мов національних меншин, проблеми міжнаціональних, міжетнічних відносин) назвали менше 5% опитаних.

Оцінюючи **поточний рівень корупції в Україні** за шкалою від 1 до 10, де 1 означає «відсутність корупції», а 10 – «дуже високий рівень корупції», респонденти в середньому **оцінюють його у 8,6 балів**, що істотно вище, ніж у лютому-березні 2023 р., коли цей показник становив 7,1 балів.

Окрім того, 63% опитаних вважають, що **зараз рівень корупції вище**, ніж до 24 лютого 2022 р. (у лютому-березні 2023 р. так вважали істотно менше (33%) респондентів). З 21% до 5% знизилася частка тих, хто дотримується

думки, що зараз рівень корупції нижче, ніж до 24 лютого 2022 р., з 30% до 21% — частка тих, хто вважає, що зараз рівень корупції такий самий, як до 24 лютого 2022 р.

Відповідаючи на запитання: **«Які проблеми є чи будуть актуальними для Вашої родини найближчим часом?»**, найчастіше респонденти називали російські обстріли (60%), падіння чи втрату основних доходів (44%), загрозу втратити житло (в т. ч. через обстріли; 27%), корумпованість чиновників, посадових осіб (23%), недоступність якісного, належного лікування чи медичної допомоги (22%), хворобу (20%).

Також 14% опитаних назвали втрату роботи, бізнесу; 9% — необхідність виїхати з країни; 8% — неможливість знайти роботу; 8% — погіршення умов праці на робочому місці; 7% — необхідність знайти житло; 7% — зростання злочинності; 6% — погану екологію (забруднене повітря, вода у місці проживання); 5% — голод.

Відповідаючи на запитання: **«На що, крім витрат на зміцнення безпеки і оборони, насамперед потрібно витратити кошти державного бюджету України для відновлення в умовах війни?»**, найчастіше респонденти відповідають, що ці кошти потрібно витратити на ветеранські програми (лікування, реабілітацію, соціальну адаптацію), підтримку ветеранів війни (53%), на посилення цивільного захисту населення (будівництво і обладнання укриттів, забезпечення резервних джерел енергопостачання, спеціальне обладнання медичних закладів та ін.; 46%), на будівництво і ремонт соціальних інфраструктурних об'єктів (шкіл, лікарень тощо; 32%), на підвищення зарплат та доплати бюджетникам (учителям, лікарям та ін.), на підвищення пенсій (31%), на створення робочих місць (29%), на будівництво і ремонт виробничих інфраструктурних об'єктів загальнодержавного значення (наприклад, шляхів, мостів, портів; 26%), на будівництво соціального житла (24%). 13% опитаних до пріоритетних напрямів відносять підтримку бізнесу, підприємств; 9,5% — підтримку культури, української культурної продукції.

За результатами, викладеними у цьому розділі, можемо констатувати:

✓ У перші місяці після початку повномасштабної війни зросла довіра громадян до більшості владних інститутів, що було зумовлено усвідомленням необхідності

національної консолідації перед зовнішньою загрозою. Однак з часом, рівень довіри до владних інститутів порівняно з першим роком війни знизився. Хоча стосовно багатьох інститутів залишається вищим, ніж до війни.

✓ Збереження високого рівня довіри стосується тих інститутів, які безпосередньо відповідають за оборону країни (ЗСУ, Національна гвардія, Державна прикордонна служба, СБУ тощо).

✓ Вищим, порівняно з довоєнним, є рівень довіри до Президента, що пов'язано з виконанням ним функцій Верховного головнокомандувача. Також вищим за довоєнний є рівень довіри до волонтерських та громадських організацій, до омбудсмена, до банківської системи.

✓ Навіть до тих інститутів, до яких зараз переважає недовіра (наприклад, антикорупційних органів, поліції, судів, прокуратури, профспілок), ця недовіра виражена меншою мірою, ніж до 2022 р.

✓ Однак до Уряду, Верховної Ради, державного апарату (чиновників), політичних партій рівень довіри зараз так само низький, як і до повномасштабної війни. У т. ч. низьким є рівень довіри до політичної опозиції.

✓ За останній рік найбільш помітне зростання частки тих, хто довіряє антикорупційним інститутам, що пов'язано з викриттями низки фактів корупції у вищих ешелонах влади, хоча частка тих, хто довіряє антикорупційним інститутам, навіть зараз залишається меншою, ніж частка тих, хто довіряє.

✓ Більшість респондентів висловлює позитивне ставлення до таких груп: військовослужбовці Збройних сил України; ветерани війни проти росії; люди з особливими потребами, особи з інвалідністю; цивільні громадяни, які від початку війни перебували і перебувають в Україні; люди з низькими доходами; внутрішньо переміщені особи, біженці з окупованих і прифронтових регіонів; представники організацій, що борються з корупцією; представники Православної Церкви України; представники правозахисних організацій; представниці жіночих організацій та об'єднань.

✓ Відносна більшість респондентів висловлює позитивне ставлення до

представників культурних товариств національних меншин; громадян України, які виїхали після початку війни за кордон та перебувають там; громадян України, які проживають на тимчасово окупованих територіях; представників екологічних організацій.

✓ Негативне ставлення переважає позитивне стосовно людей, звинувачених в ухилянні від військової служби та представників сексуальних меншин. І більшість опитаних висловлює негативне ставлення до представників Української Православної Церкви (Московського патріархату); до людей, звинувачених в корупційних діях; людей, звинувачених у сприянні діям росії та російській армії.

✓ Респонденти, які позитивно ставляться до «ухилянтів» від військової служби, схильні дещо частіше, ніж опитані громадяни загалом, висловлювати позитивне ставлення до всіх груп, які вони вважають стигматизованими в українському суспільстві.

✓ Говорячи про зміни, що відбулися в українському суспільстві за час повномасштабної війни, більшість респондентів називає зростання використання української мови, популярності україномовного культурного продукту, розуміння невідворотності перманентної загрози з боку росії, негативного ставлення до олігархів, нетерпимості до соціальної несправедливості, підтримки процесів дерусифікації, національної самосвідомості громадян України, рівня патріотизму, але також і зростання «дистанції» між владою і суспільством, пов'язане з цим зростання прагнення до зміни політичної еліти.

✓ Також частіше респонденти констатують зростання, ніж зниження, підтримки традиційних сімейних цінностей, відчуття єдності жителів різних регіонів України, підтримки процесів декомунізації, віри у перемогу у війні з росією, соціальної активності громадян, готовності до сприйняття тимчасових територіальних втрат заради досягнення миру, підтримки демократичних, ліберальних цінностей, толерантності у міжетнічних відносинах.

✓ Приблизно рівними є частки тих, хто говорить про зростання і про зниження політичної активності громадян, толерантності у міжцерковних відносинах, відчуття єдності між представниками різних соціальних груп, класів. Лише стосовно рівня соціального оптимізму респонденти частіше вказують на його зниження, ніж на зростання.

✓ Найважливішою сьогоденною проблемою громадяни України вважають бойові дії у війні проти росії на фронті. До найважливіших проблем респонденти також відносять хабарництво і корупцію в органах влади; руйнування житла та інфраструктури, спричинені ракетними та дронними обстрілами; перебої зі зв'язком, постачанням електроенергії, води, газу; низький рівень зарплат, пенсій; підвищення цін на основні товари, інфляцію; високі тарифи на комунальні послуги.

✓ Гуманітарні, культурні, екологічні проблеми, пов'язані з утисками меншин чи внутрішніми конфліктами, називають найважливішими незначна частка опитаних.

✓ Громадяни оцінюють поточний рівень корупції в країні як вищий, ніж у 2023 р., більшість опитаних вважає, що він є вищим, ніж до 24 лютого 2022 р.

✓ Відповідаючи на запитання: «Які проблеми є чи будуть актуальними для Вашої родини найближчим часом?», найчастіше респонденти називали російські обстріли, падіння чи втрату основних доходів, загрозу втратити житло (у т. ч. через обстріли), корумпованість чиновників, посадових осіб, недоступність якісного, належного лікування чи медичної допомоги, хворобу.

✓ Відповідаючи на запитання: «На що, крім витрат на зміцнення безпеки і оборони, насамперед потрібно витратити кошти державного бюджету України для відновлення в умовах війни?», найчастіше респонденти відповідають, що ці кошти потрібно витратити на ветеранські програми (лікування, реабілітацію, соціальну адаптацію), підтримку ветеранів війни та на посилення цивільного захисту населення.

Розділ II. ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ, ОРІЄНТАЦІЇ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНІ ПРЕФЕРЕНЦІЇ ГРОМАДЯН У ПЕРСПЕКТИВІ МАЙБУТНІХ ВИБОРЧИХ ПРОЦЕСІВ

Підтримка громадянами України демократичних цінностей

Після початку повномасштабного вторгнення, порівняно з довоєнним періодом, зросла частка громадян, які вважають, що демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України (з 54% у червні 2021 р. до 66% у вересні 2025 р.), однак, у листопаді 2025 р. цей показник став приблизно таким же (55,5%), як і в 2021 р.

Разом з тим, **переважає частка тих, хто вважає, що демократична політична система є хорошою для України** (86,5% у 2017 р. і 87% у листопаді 2025 р.). Частка тих, хто вважає, що хорошою є система, де є сильний лідер, не залежний від парламенту і виборів, зменшилася порівняно з 2017 р. (з 80% до 60%).

Хоча порівняно з 2017 р. зросла частка тих, хто вважає, що хорошою є система, де правлять військові або військовий режим (з 12% до 40%), однак, більшість (60%) продовжує вважати таку систему поганою.

До того ж, 83% серед тих, хто вважає, що хорошою є система, де правлять військові або військовий режим, також вважають хорошою демократичну політичну систему і лише 16% з-поміж них вважають демократичну систему поганою. Отже, **в умовах війни «влада військових» в Україні переважно сприймається як засіб захистити демократичний устрій, а не альтернатива йому.**

Так само серед тих, хто вважає, що хорошою є система, де є сильний лідер, не залежний від парламенту і виборів, 83% також вважають хорошою демократичну політичну систему.

Відносна більшість опитаних (49%) вважає, що лише виборна демократія, верховенство права та незалежний суд зможуть забезпечити порядок (частка таких зросла порівняно з березнем 2024 р., коли так вважали 42% опитаних).

Порівняно з 2024 р. також дещо зросла (з 23% до 27%) частка тих, хто вважає, що потрібно поєднати окремі демократичні процедури із політикою «сильної руки», і зменшилася з 19% до 15,5% частка тих, хто дотримується думки, що усю владу та відповідальність повинен взяти сильний політичний лідер і його політична сила.

Відносна більшість – 47% респондентів, обираючи між свободою та матеріальним достатком, віддає перевагу свободі (лише 30% – матеріальному достатку). У 2010 р. ці показники становили відповідно 32% і 30%, у 2021 р. – відповідно 43% і 31%.

Водночас, вибираючи між свободою та безпекою, респонденти дещо частіше надають пріоритет безпеці (39% – «в обмін на безпеку я готовий поступитися державі часткою своїх прав та громадянських свобод») перед свободою (33%).

При цьому, чим нижчим є рівень добробуту респондентів, тим частіше вони віддають перевагу безпеці перед свободою. Так, серед тих, хто «ледве зводить кінці з кінцями», ці пріоритети співвідносяться як 39% і 27%, а серед тих, хто відповів, що «живе забезпечено» – 32% і 38%.

Ті респонденти, які були учасниками бойових дій, значно частіше віддають перевагу свободі (47,5%) перед безпекою (31%). Також учасники бойових дій частіше, ніж по масиву опитаних загалом, віддають перевагу свободі (60%) перед добробутом (26%).

Оцінка рівня демократії в країні

Порівняно з 2021 р. зросла частка респондентів, які вважають, що Україна є цілком демократичною державою (з 18% до 23%). Дещо менше стало тих, хто дотримується думки, що Україна ще не є цілком демократичною державою, але рухається у напрямі демократії (відповідно 52% і 47,5%). І статистично значуще не змінилася частка тих, хто вважає, що Україна не є демократичною державою і не рухається у напрямі демократії (відповідно 18% і 20,5%).

Відповідаючи на пряме запитання стосовно того, як змінився рівень демократії в Україні порівняно з довоєнним часом (до 2022 р.), 38% відповідають, що рівень

демократії в Україні зараз є нижчим, ніж до 2022 р., 33% – що він залишається таким же, як до 2022 р., а 15,5% – що він є вищим, ніж до 2022 р.

Переконавання, що в Україні знизився рівень демократії, більшою мірою виражене у тих респондентів, які не довіряють владі (серед них так вважають 46%), порівняно з тими, хто владі довіряє (27%).

Відповідаючи на запитання: **«Наскільки негативно впливають на ситуацію в країні різні наслідки тривалого воєнного стану?»**, найчастіше респонденти вказують на значний негативний вплив обмеження певних прав громадян (28%) та незмінюваність влади, відсутність виборів (28%). По 21% опитаних вказують на значний негативний вплив відсутності політичної конкуренції та централізації влади, 20% – обмеження поширення інформації. Від 31% до 41% опитаних вказують на «певний негативний вплив цих чинників», від 19% до 22% – на слабкий негативний вплив, від 7% до 10% – на відсутність негативного впливу.

Частіше на значний негативний вплив цих чинників вказують ті громадяни, які не довіряють владі. Так, 34% з-поміж них вказують на значний негативний вплив незмінюваності влади (серед тих, хто владі довіряє – 20%).

Зниження патерналістських очікувань

Порівняно з 2013 р. **істотно зменшилася частка громадян, які вважають, що держава повинна нести повну відповідальність за забезпечення кожної людини усім необхідним** (з 42% до 29%), і зросла частка тих, хто дотримується думки, що держава повинна забезпечити людям однакові «правила гри» у житті, а далі сама людина несе відповідальність за те, як вона ці шанси використовує (з 51% до 63%).

Більшість (52%) респондентів вважає, що рівень життя громадян мають рівною мірою забезпечувати держава і самі громадяни. 26% дотримуються думки, що рівень життя кожного громадянина (окрім непрацездатних) має залежати від нього самого (при цьому, частка зросла порівняно з березнем 2024 р., коли так вважали 21% опитаних). І стала меншою частка тих, хто вважає,

що держава зобов'язана забезпечити належний рівень життя усім громадянам (з 22% до 18%).

Патерналістські очікування найбільш виражені у людей з низькими доходами: серед тих, хто «ледве зводить кінці з кінцями», 46% дотримуються думки, що держава повинна нести повну відповідальність за забезпечення кожної людини усім необхідним, тоді як серед тих, хто живе забезпечено – лише 23%. Також серед найбідніших вищою є частка тих, хто вважає, що держава зобов'язана забезпечити належний рівень життя усім громадянам (30%), тоді як серед тих, хто живе забезпечено – 14%.

Бачення майбутнього країни

Відносна більшість (45%) респондентів, вважає, що «Україна у майбутньому буде високорозвиненою, демократичною, впливовою європейською країною». 33% дотримуються думки, що Україна буде країною, яка йде особливим шляхом розвитку.

Реалізацію негативних сценаріїв передбачає незначна частина респондентів. Так, 5,5% опитаних вважають, що Україна буде слабозвиненим додатком Заходу; 3% – що Україна назавжди стане країною «третього світу», нерозвиненою і маловпливовою; 1% – що Україна буде слабозвиненим додатком росії; 1% – що Україна зникне як самостійна держава. Ще 0,4% відповіли, що їй «не цікавить майбутнє цієї країни».

Найчастіше вважають, що «Україна у майбутньому буде високорозвиненою, демократичною, впливовою європейською країною», жителі Західного (53%) та Східного (52%) регіонів (у Центральному регіоні – 37%, у Південному – 41%).

Чим молодші респонденти, тим частіше вони вважають, що «Україна у майбутньому буде високорозвиненою, демократичною, впливовою європейською країною» (частка таких зростає від 39% серед респондентів віком 60 років і старших до 51% серед молоді віком до 30 років).

Таким бачать її майбутнє 54% прихильників вступу до ЄС і лише 17% супротивників вступу.

Серед супротивників вступу до ЄС майже третина бачить майбутнє України в негативному світлі (сумарна частка тих, хто вважає, що «Україна буде слабозвиненим додатком або Заходу, або росії», «Україна назавжди стане країною «третього світу», нерозвиненою і маловпливовою», «Україна зникне як самостійна держава» становить 31,5%).

Але відносно більшість (38%) серед супротивників вступу до ЄС становлять ті, хто вважає, що Україна буде країною, що йде особливим шляхом розвитку (серед прихильників вступу до ЄС так вважають 30%).

Ставлення щодо вступу до Європейського Союзу та НАТО

Якби найближчим часом відбувся референдум стосовно вступу України до Європейського Союзу, то **за вступ до цієї організації проголосували би 75% усіх опитаних**, або 88% тих, хто збирається взяти участь у такому референдумі (проголосували б проти – відповідно 11% і 7%). Перед початком повномасштабного вторгнення, у листопаді-грудні 2021 р., за вступ до ЄС мали намір голосувати 56% усіх опитаних, або 78% тих, хто збирався взяти участь у референдумі (проголосували би проти – відповідно 26% і 18%).

За даними останнього опитування, за вступ до ЄС проголосували б 88% усіх жителів Західного регіону, 79% жителів Східного, 70% – Центрального регіону, 58% жителів Півдня країни. Частка тих, хто голосував би проти, становить відповідно 2%, 10%, 15% і 22%.

Чим молодші респонденти, тим частіше вони збираються голосувати за вступ до ЄС – частка таких зростає з 68% у найстаршій (60 і більше років) групі до 82% серед тих, кому менше 30 років.

Серед тих, хто довіряє українській владі, збираються голосувати за вступ до ЄС 79% (при 9,5% тих, хто проти), а серед тих, хто їй не довіряє – відповідно 74% і 14%.

Серед тих, хто спілкується вдома переважно українською мовою, збираються

голосувати за вступ до ЄС 76% (при 10% тих, хто проти), а серед тих, хто переважно розмовляє російською – відповідно 69,5% і 17,5%.

Якби найближчим часом відбувся референдум стосовно вступу України до НАТО, **то за вступ до цієї організації проголосували би 63% усіх опитаних**, або 79% тих, хто збирається взяти участь у такому референдумі (проголосували б проти – відповідно 21% і 14,5%). Перед початком повномасштабного вторгнення, у листопаді-грудні 2021 р. за вступ до НАТО мали намір голосувати 48% усіх опитаних, або 70% тих, хто збирався взяти участь у референдумі (проголосували би проти – відповідно 33% і 24,5%).

За даними останнього опитування, за вступ до НАТО проголосували б 82% усіх жителів Західного регіону, 65% жителів Східного, 56% – Центрального регіону, але лише 39% жителів Півдня країни. Частка тих, хто голосував би проти, становить відповідно 6,5%, 19%, 27% і 36,5%. Отже, на відміну від жителів інших регіонів (де більшість готова голосувати за вступ України до НАТО), у Південному регіоні частки прихильників і супротивників вступу до НАТО статистично значуще не відрізняються.

Чим молодші респонденти, тим частіше вони збираються голосувати за вступ до НАТО – частка таких зростає з 56% у найстаршій (60 і більше років) групі до 70% серед тих, кому менше 30 років.

Серед тих, хто довіряє українській владі, збираються голосувати за вступ до НАТО 70% (при 16% тих, хто проти), а серед тих, хто їй не довіряє – відповідно 59% і 25%.

Серед тих, хто спілкується вдома переважно українською мовою, збираються голосувати за вступ до НАТО 66% (при 19% тих, хто проти), а серед тих, хто переважно розмовляє російською – відповідно 58,5% і 25%.

За вступ до НАТО готові проголосувати 80% тих, хто голосуватиме за вступ до ЄС, і 9,5% тих, хто проти вступу до ЄС.

Ідеологічні чинники підтримки політичних сил

Політичні партії у своїй діяльності мають відображати ідеологічні позиції та преференції громадян (інакше у них немає шансів здобути їх підтримку). Отже, виявлення цих преференцій дозволяє передбачити, політичні сили якого спрямування домінуватимуть у найближчому майбутньому.

З метою виявлення політичних преференцій, респондентам було запропоновано обрати позицію політичної партії, за яку вони могли б проголосувати на парламентських виборах, між двома альтернативами. Ці політичні альтернативи стосувалися зовнішньої і внутрішньої, соціальної та гуманітарної політики, економіки. Альтернативи в питаннях сформулювалися за принципами «ліво-правої» 11-бальної шкали⁴. В аналітичних цілях були згруповані відповіді респондентів, що перебували в діапазонах «0-3», «4-6» та «7-10», що дозволило більш наочно відобразити розподіл політичних преференцій громадян.

У цьому дослідженні ми намагалися розкрити динаміку цих преференцій, порівнявши їх з тими, які були висловлені у 2018 і 2022 рр.

Зовнішньополітичні орієнтації. Якщо у 2018 р. дослідники зазначали, що у питаннях щодо зовнішньополітичних орієнтацій України існують значні суспільні поділи і в рамках запропонованих дилем жодна з альтернатив не була підтримана принаймні половиною опитаних, то, **за даними останнього опитування, громадська думка стала значно більш однотайною.** Так, якщо у 2018 р. лише відносна більшість (46%) респондентів була готова підтримувати політичну силу, що дотримується курсу на вступ України до ЄС в осяжній перспективі, то після початку повномасштабного вторгнення частка таких істотно зросла і в листопаді 2025 р. становить 81%. Частка прихильників курсу на союз росії та білорусі знизилася за цей час з 22,5% до 5%.

У 2018 р. питання вибору між вступом до НАТО та позаблоковим статусом ділило

суспільство на три відносно рівні частини (прихильників кожної з альтернатив та тих, хто вагається). За даними опитування 2025 р., частка тих, хто віддає перевагу вступу до НАТО, становить близько двох третин (65%) і лише 16% віддають перевагу позаблоковому статусу.

Якщо у 2018 р. зберігалися значні регіональні розбіжності із зовнішньополітичних питань (так, переважна більшість опитаних на Заході та в Центрі підтримувала вступ України до ЄС, натомість на Сході відносна більшість схилалася до вибору на користь Євразійського економічного союзу, а на Півдні було досить багато прихильників обох напрямів), то **зараз переважна більшість жителів усіх регіонів підтримала б партію, яка виступає за вступ України до ЄС** (96% у Західному регіоні, 82% у Східному, 74% у Центральному і 70% у Південному).

Стосовно позиції партії щодо вступу до НАТО, то у 2018 р. на Заході переважна більшість, а в Центрі – відносна більшість опитаних підтримувала вступ до НАТО, а на Сході й Півдні близько половини опитаних надавали перевагу позаблоковому статусу України. Тепер позитивно до вступу до НАТО ставиться більшість жителів Західного (88%), Центрального (56%) та Східного (70%) регіонів, а на Півдні частка прихильників вступу до НАТО та позаблокового статусу (відповідно 36% і 41%) статистично значуще не відрізняється.

Розподіл влади. Відносна більшість (40%) респондентів підтримує **скорочення функцій центральної влади, передачу більшої кількості повноважень органам місцевого самоврядування, здійснення децентралізації.** Розширення функцій центральної влади, скорочення повноважень органів місцевого самоврядування, посилення керованості усіх органів влади з центру підтримує 21% опитаних.

Однак, в умовах повномасштабної війни, частка прихильників децентралізації є все ж меншою, ніж у 2018 р., коли вона становила 56% (а за розширення функцій органів центральної влади виступали лише 10% респондентів).

⁴ Матеріал для аналізу становлять відповіді громадян на питання «Де на шкалі від 0 до 10 має бути розташована позиція політичної сили, яку б Ви підтримали на виборах?», в якому громадянам пропонувалося визначитися стосовно альтернативних політичних пропозицій (тверджень) у різних сферах.

У 2018 р. переважна більшість респондентів у всіх регіонах підтримувала скорочення функцій центральної влади та розширення повноважень органів місцевого самоврядування, децентралізацію. У листопаді 2025 р. таку позицію поділяла більшість жителів Західного (54%) та Південного (53%) регіонів, тоді як у Центральному регіоні її підтримувало лише 35%, хоча й це більше, ніж прихильників розширення функцій центральної влади (22%). На Сході, навпаки, прихильників децентралізації менше (26%), ніж прихильників розширення функцій центральної влади (35%). Можна припускати, що на позицію жителів Східного регіону впливає наближеність до зон бойових дій.

Якщо до початку повномасштабної війни частка тих, хто був прихильний до ідеї посилення впливу Верховної Ради на Уряд та виконавчу владу, обмеження повноважень Президента, переважала частку прихильників посилення впливу Президента на Уряд та виконавчу владу, обмеження повноважень Верховної Ради (відповідно 35% і 19%), то після її початку, у 2022 р., співвідношення змінилося на зворотне – відповідно 15% і 39%. У 2025 р. частка прихильників посилення впливу Президента також залишається більшою (30%) за частку прихильників посилення впливу парламенту (23%). Хоча як у 2018 р., так і зараз відносно більшість становлять ті, хто займає «центристську» позицію з цього питання: **44,5% опитаних у 2018 р. і 47% опитаних зараз не готові підтримати ні посилення впливу Верховної Ради на Уряд і виконавчу владу та обмеження повноважень Президента, ні, навпаки, посилення ролі Президента.** Це можна трактувати як небажання відносної більшості громадян змінювати баланс влади.

Економічна та соціальна політика. У питаннях економічної політики громадяни більше покладаються на механізми державного регулювання, ніж на ринкові інструменти. Разом з тим, якщо у 2018 р. більшість (59%) опитаних надавала перевагу активній ролі держави в управлінні економічними процесами та здійсненню контролю над цінами, то у 2022 р. – лише відносна більшість (46%), а у 2025 р. їх частка зменшилася до 39,5%. Частка тих, хто віддає перевагу відмові від втручання держави в економічні процеси та контроль над цінами (все має вирішувати

риннок), зросла з 11% у 2018 р. до 22,5% у 2022 р. і до 28% у 2025 р. Хоча, як бачимо, **підтримка державного регулювання залишається дещо вищою, ніж підтримка відмови від державної регуляції ринку.**

У 2018 р. відносна більшість (46%) громадян виступала за розширення державного сектору економіки, повернення в державну власність раніше приватизованих підприємств (лише 15% – за приватизацію державних підприємств, пріоритетний напрям розвитку приватного сектору економіки). У 2022 р. співвідношення підтримки цих позицій стало 36% на 27% і залишається приблизно таким самим у 2025 р. (відповідно 35% і 23%). Тобто, **хоча й зберігається переважання підтримки державного сектору економіки, але це переважання стало значно менш виразним.**

Істотні зміни відбувалися в уявленнях про те, **які галузі економіки мають бути пріоритетними**, якщо в 2018 р. дещо частіше респонденти покладали надії на розвиток традиційних галузей: металургії, машинобудування, видобувної промисловості та сільського господарства на протигагу пріоритетному розвитку нових галузей і технологій (ІТ-сектор, робототехніка, штучний інтелект, нанотехнології, біотехнології та ін.) – 39% проти 21%, то у 2022 р. пріоритети змінилися – відповідно 25% проти 36,5%. У 2025 р. підтримка пріоритетного розвитку нових галузей і технологій дещо зменшилася (до 30%) і зараз статистично значуще не відрізняється від підтримки розвитку традиційних галузей (28%).

Підтримка політичних сил, залежно від позиції стосовно економічних та соціальних питань, відрізняється у вікових групах респондентів. Так, **чим молодші респонденти, тим рідше вони покладаються на механізми державного регулювання економіки** (їх частка зменшується від 45% серед тих, кому 60 і більше років до 31% серед тих, кому менше 30 років), а частка тих, хто виступає за відмову від державного регулювання економіки зростає із зменшенням віку відповідно від 24% до 34,5%.

Якщо серед респондентів, яким 60 і більше років, виступають за пріоритетний розвиток нових галузей і технологій лише 23%, то серед тих, кому менше 30 років – 42%.

У відповідях респондентів на питання щодо альтернативних підходів у соціальній політиці чітко простежується запит на активну роль держави у цій сфері.

Переважають ті, хто вважає, що система соціального забезпечення (пенсії, субсидії, соціальна допомога) має бути державною. Вони становили 67% усіх опитаних у 2018 р., 64,5% – у 2022 р., 62% – у 2025 р. (лише відповідно 8%, 11,5% і 14% дотримувалися думки, що система соціального забезпечення може обслуговуватися приватними компаніями). Чим старші респонденти, тим частіше вони вважають, що система соціального забезпечення має бути державною (їх частка зростає від 55% у наймолодшій віковій групі до 65% – у найстаршій).

Якщо у 2018 і 2022 рр. громадяни дещо більше надавали перевагу сплаті високих податків заради безкоштовних соціальних послуг від держави (36,5% у 2018 р. і 35% – у 2022 р.), ніж сплаті низьких податків за самостійної оплати соціальних послуг (15% – у 2018 р. і 26% – у 2022 р.), то у 2025 р. частки тих, хто поділяє ці дві точки зору, статистично значуще не відрізняються (відповідно 29% і 27%). Як бачимо, частка прихильників першої точки зору поступово зменшується, а другої – зростає.

Гуманітарна політика. Якщо у 2018 р. за державний захист і підтримку української мови (обов'язкове навчання українською мовою у школах, встановлення мовних квот на радіо та телебаченні) виступали 49% опитаних (проти 29% тих, хто вважав, що **ставлення держави до всіх мов має бути однаковим**), то у 2022 р. співвідношення цих позицій стало 64% проти 16%. У 2025 р. за державний захист і підтримку української мови виступають менше респондентів (52%), ніж у 2022 р., але все одно більше, ніж у 2018 р.; так само менше (22%), ніж у 2018 р., тих, хто вважає, що ставлення держави до всіх мов має бути однаковим.

У Західному регіоні за державний захист і підтримку української мови виступає більшість (77%) опитаних, у Центральному та Східному регіонах – відносна більшість (відповідно 49% і 44%), на Півдні частки тих, хто виступає за державний захист української мови, і тих, хто вважає, що ставлення держави до всіх мов має бути однаковим, статистично значуще не відрізняються (відповідно 26% і 34%).

Серед російськомовних респондентів частки тих, хто виступає за державний захист української мови, і тих, хто вважає, що ставлення держави до всіх мов має бути однаковим, статистично значуще не відрізняються (відповідно 30% і 31%); серед тих, хто однаково часто спілкується в родині українською та російською мовами, відносна більшість виступає за державний захист української мови (відповідно 39% і 27%); серед україномовних респондентів державний захист української мови підтримує більшість (відповідно 61% і 18%).

Якщо у 2018 р. 36% респондентів підтримали б політичну силу, яка виступає за **продовження декомунізації**, а 30% – ту, яка виступає за **припинення декомунізації**, то в 2022 р. частка перших зросла до 58%, а частка других знизилася до 16,5%. У 2025 р. підтримка декомунізації стала дещо меншою (відповідно 46% і 22%), але залишається істотно вищою, ніж у 2018 р.

Найбільшою мірою підтримують процеси декомунізації жителі Західного регіону (80%); у Центральному (відповідно 37% і 27%) та Східному (відповідно 32% і 25%) регіонах частка тих, хто виступає за продовження декомунізації, перевищує частку тих, хто виступає за її припинення; у Південному регіоні ці частки статистично значуще не відрізняються (відповідно 31% і 30%).

Істотні відмінності спостерігаються в позиції прихильників і супротивників вступу до ЄС: якщо серед перших 52% – за продовження декомунізації і лише 19% – проти, то серед супротивників вступу до ЄС – відповідно 19% і 40,5%.

За останні роки дещо послабилося традиційне **розуміння шлюбу як союзу чоловіка і жінки** (частка тих, хто підтримав би партію, яка виступає саме за таке розуміння шлюбу, зменшилася з 77% у 2018 р. до 65% у 2025 р., однак, частка тих, хто підтримав би політичну силу, яка виступає за **право на шлюб (партнерство) між громадянами однієї статі**, зросла незначною мірою – з 4% до 11%).

Найбільш прихильні до ідеї традиційного шлюбу жителі Західного (79%) і Південного (74%) регіонів, а найменш прихильні – жителі Сходу країни (48,5%, при 19% жителів цього регіону, які підтримали б політичну силу, яка виступає за визнання державою одноставних шлюбів (партнерства).

Порівняно з 2018 р. відбулося незначне зростання (з 5% до 11%) підтримки декриміналізації вживання і зберігання для особистого вжитку окремих легких наркотиків, однак, 74% опитаних у 2018 р. і **68% у 2025 р. підтримують жорстку політику в боротьбі з наркотиками, кримінальне покарання за їх вживання та зберігання**. Дещо рідше підтримують жорстку політику в боротьбі з наркотиками жителі Східного регіону (51%), хоча навіть серед них лише 15% схильні підтримати політичну силу, яка виступає за декриміналізацію вживання і зберігання для особистого вжитку окремих легких наркотиків.

Мінливим за останні роки було ставлення до **ідеї відновлення смертної кари за найбільш тяжкі і жорстокі злочини**. У 2018 р. відносна більшість (41%) виступала за відновлення смертної кари, у 2022 р. відносна більшість (42%) виступала вже проти її відновлення (і лише 29% — за відновлення), у 2025 р. позиція громадян з цього питання практично повернулася до довоєнної: відносна більшість (43,5%) виступає за відновлення смертної кари і лише 24% — проти.

Частіше, ніж по масиву опитаних загалом, виступають за відновлення смертної кари учасники бойових дій (54%), жителі Західного регіону (51,5%), найрідше — жителі Центрального регіону (36%), але у всіх регіонах прихильників відновлення смертної кари більше, ніж супротивників.

Відносна більшість (45%) опитаних вважає, що **обмеження громадянських прав не може виправдовуватися зовнішньою агресією** (стільки ж, як у 2018 р.). Істотно менше (21,5%) опитаних вважають, що в умовах зовнішньої агресії можуть бути обмежені певні громадянські права і свободи (свобода слова, зібрань та ін.). Це не суттєво більше, ніж у 2018 р., коли таких було 17%.

Вважає, що обмеження громадянських прав не може виправдовуватися зовнішньою агресією, більшість або відносна більшість (від 39% до 53%) жителів усіх регіонів.

Ті, хто не довіряє владі, частіше, ніж ті, хто їй довіряє, вважають, що обмеження громадянських прав не може виправдовуватися зовнішньою агресією (відповідно 49% і 40%).

Оцінка ролі опозиції в політичному житті під час війни

59% опитаних вважають, що опозиція до влади потрібна в умовах війни, протилежної точки зору дотримується меншість (20%) опитаних. Більшою мірою із цим згодні респонденти, які не довіряють владі (80,5%), ніж ті, що їй довіряють (72,5%); частіше ті, хто виступає за вступ до Європейського Союзу (79%), ніж ті, хто виступає проти вступу (71%).

Так само **більшість (56%) респондентів вважає, що під час воєнного стану є допустимим критикувати дії керівництва країни у питаннях оборони країни** (29,5% дотримуються протилежної точки зору). Допустимим критикувати дії керівництва країни у питаннях оборони країни вважають 60% тих, хто поділяє думку, що опозиція до влади потрібна в умовах війни, і лише 37% тих, хто вважає, що опозиція під час війни не потрібна (на неприпустимість такої критики вказують відповідно 26% і 54%).

Чим менший рівень добробуту респондентів, тим частіше вони допускають критику влади у питаннях оборони країни (від 49% серед тих, хто живе забезпечено, до 61% серед тих, хто відповів, що «ледве зводить кінці з кінцями»; ті, хто не довіряє владі, частіше, ніж ті, хто довіряє — відповідно 65% і 42%).

Водночас **військова сфера та сфера безпеки — ті сфери, стосовно яких респонденти найчастіше відповідають, що опозиція повинна обов'язково підтримувати владу** (32,5%). 31% вважає, що вона має обов'язково пропонувати альтернативні ідеї, а 29% — що має діяти залежно від обставин.

Стосовно інших сфер (зовнішня, внутрішня політика, економіка, соціальна сфера), лише від 20% до 25% вважають, що опозиція повинна обов'язково підтримувати владу, а від 37% до 41% — що опозиція обов'язково повинна пропонувати альтернативні ідеї.

За результатами, викладеними у цьому розділі, можемо констатувати:

✓ Після початку повномасштабної війни, порівняно з довоєнним періодом, зростає частка громадян, які вважають, що демократія є найбільш бажаним типом державного

устрою для України, однак, у листопаді 2025 р. цей показник став приблизно таким же, як і в 2021 р.

✓ Разом з тим, переважає частка тих, хто вважає, що демократична політична система є хорошою для України, а частка тих, хто вважає хорошою систему, де є сильний лідер, не залежний від парламенту і виборів, зменшилася порівняно з 2017 р. з 80% до 60%. Водночас серед тих, хто вважає, що хорошою є система, де є сильний лідер, не залежний від парламенту і виборів, переважна більшість також вважає хорошою демократичну політичну систему.

✓ Хоча, порівняно з 2017 р., зросла частка тих, хто вважає, що хорошою є система, де правлять військові або військовий режим (з 12% до 40%), однак більшість (60%) продовжує вважати таку систему поганою. До того ж, переважна більшість серед тих, хто вважає, що хорошою є система, де правлять військові або військовий режим, також вважає хорошою демократичну політичну систему. Отже, в умовах війни «влада військових» в Україні переважно сприймається як засіб захистити демократичний устрій, а не альтернатива йому.

✓ Відносна більшість опитаних вважає, що лише виборна демократія, верховенство права та незалежний суд зможуть забезпечити порядок (частка таких зросла порівняно з березнем 2024 р.). Порівняно з 2024 р. також дещо зросла частка тих, хто вважає, що потрібно поєднати окремі демократичні процедури із політикою «сильної руки», і зменшилася частка тих, хто дотримується думки, що усю владу та відповідальність повинен взяти сильний політичний лідер і його політична сила.

✓ Відносна більшість респондентів, обираючи між свободою та матеріальним достатком, віддає перевагу свободі. Водночас, вибираючи між свободою та безпекою, респонденти дещо частіше надають пріоритет безпеці перед свободою. Але ті з-поміж опитаних, хто були учасниками бойових дій, значно частіше віддають перевагу свободі перед безпекою. Так само частіше, ніж по масиву опитаних загалом, вони віддають перевагу свободі перед добробутом.

✓ Відносна більшість громадян вважає, що Україна ще не є цілком демократичною

державою, але рухається у напрямі демократії.

✓ Відповідаючи на запитання: «*Наскільки негативно впливають на ситуацію в країні різні наслідки тривалого воєнного стану?*», найчастіше респонденти вказують на значний негативний вплив обмеження певних прав громадян (28%) та незмінюваність влади, відсутність виборів (28%).

✓ Спостерігається тенденція зниження патерналістських очікувань. Так, порівняно з 2013 р., істотно зменшилася частка громадян, які вважають, що держава повинна нести повну відповідальність за забезпечення кожної людини усім необхідним і зросла до 63% частка тих, хто дотримується думки, що держава повинна забезпечити людям однакові «правила гри» у житті, а далі сама людина несе відповідальність за те, як вона ці шанси використає. Більшість респондентів вважає, що рівень життя громадян мають рівною мірою забезпечувати держава і самі громадяни.

✓ Відносна більшість (45%) респондентів вважає, що Україна у майбутньому буде високорозвиненою, демократичною, впливовою європейською країною. 33% дотримуються думки, що Україна буде країною, яка йде особливим шляхом розвитку. Реалізацію негативних сценаріїв передбачає незначна частина респондентів.

✓ Якби найближчим часом відбувся референдум стосовно вступу України до Європейського Союзу та до НАТО, то за вступ до цієї організації проголосувала би переважна більшість громадян.

✓ Якщо у 2018 р. зберігалися значні регіональні розбіжності із зовнішньополітичних питань, то зараз переважна більшість жителів усіх регіонів підтримала б політичну партію, яка виступає за вступ України до ЄС.

✓ Відносна більшість респондентів підтримує скорочення функцій центральної влади, передачу більшої кількості повноважень органам місцевого самоврядування, здійснення децентралізації. Однак в умовах повномасштабної війни частка прихильників децентралізації є все ж меншою, ніж у 2018 р., коли вони становили абсолютну більшість. На Сході країни прихильників децентралізації менше, ніж прихильників розширення функцій центральної влади.

Можна припускати, що на позицію жителів Східного регіону впливає наближеність до зон бойових дій.

✓ Відносна більшість опитаних зараз не готова підтримати ні посилення впливу Верховної Ради на Уряд і виконавчу владу та обмеження повноважень Президента, ні, навпаки, посилення ролі Президента. Це можна трактувати як небажання відносної більшості громадян змінювати баланс влади.

✓ Хоча, у питаннях економічної політики підтримка державного регулювання залишається дещо вищою, ніж підтримка відмови від державної регуляції ринку, однак, за останні роки спостерігається тенденція зменшення підтримки ідеї державного регулювання. Також, хоча й зберігається переважання підтримки державного сектору економіки перед приватним, але це переважання за останні роки стало значно менш виразним.

✓ Якщо в 2018 р. дещо частіше респонденти покладали надії на розвиток традиційних галузей: металургії, машинобудування, видобувної промисловості та сільського господарства на протигагу пріоритетному розвитку нових галузей і технологій, то зараз підтримка пріоритетного розвитку нових галузей і технологій статистично значуще не відрізняється від підтримки розвитку традиційних галузей.

✓ У відповідях респондентів на питання щодо альтернативних підходів у соціальній політиці чітко простежується запит на високу роль держави у цій сфері. Переважають ті, хто вважає, що система соціального забезпечення (пенсії, субсидії, соціальна допомога) має бути державною.

✓ Більшість респондентів підтримала б політичну силу, що виступає за державний захист і підтримку української мови, відносна більшість – політичну силу, яка виступає за продовження декомунізації.

✓ За останні роки дещо послабилося традиційне розуміння шлюбу як союзу чоловіка і жінки, однак, частка тих, хто підтримав би політичну силу, яка виступає за право на шлюб (партнерство) між громадянами однієї статі, зросла незначною мірою і становить лише 11%.

✓ Порівняно з 2018 р. відбулося незначне зростання підтримки декриміналізації вживання і зберігання для особистого вжитку окремих легких наркотиків, однак, переважна більшість опитаних підтримує жорстку політику в боротьбі з наркотиками, кримінальне покарання за їх вживання та зберігання.

✓ У 2025 р., так само, як і в 2018 р., відносна більшість громадян виступає за відновлення смертної кари.

✓ Відносна більшість опитаних підтримала б ту політичну силу, яка просуває ідею, що обмеження громадянських прав не може виправдовуватися зовнішньою агресією.

✓ Більшість опитаних вважає, що опозиція до влади потрібна в умовах війни. Так само більшість респондентів вважає, що під час воєнного стану є допустимим критикувати дії керівництва країни у питаннях оборони країни.

Розділ III. ОЦІНКА РОЛІ ПАРТІЙ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ. ПОТРЕБА В НОВИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛАХ, РОЛЬ І МІСЦЕ ВЕТЕРАНІВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ У ПОЛІТИЦІ ТА СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ ПІСЛЯ ПРИПИНЕННЯ ВОЄННОГО СТАНУ

Ставлення до політичних сил, потреба в нових політичних силах та нових політиках

Після початку повномасштабної війни, порівняно з кінцем 2020 р., помітно знизилася частка респондентів, які вважали, що політичні партії потрібні для нормального розвитку України як держави. З 2014 р. по 2020 р. частка таких респондентів становила 70-75%, а у вересні-жовтні 2022 р. вона знизилася до 53%, що можна пояснити втратою інтересу в суспільстві до політичного життя на початку війни. Однак у листопаді 2025 р. вона стала ближчою до довоєнних показників (67%).

Частка тих, хто дотримується думки, що партії не потрібні, зросла у 2022 р., порівняно з 2020 р., з 14% до 28,5%, але у 2025 р. знизилася до 18%.

Порівняно з 2020 р. істотно **зменшилася частка респондентів, які вважають, що в Україні є партія, про яку вони можуть сказати, що вона представляє їх інтереси** (з 38% до 21% у листопаді 2025 р.). 64% опитаних вважають, що такої партії в Україні немає.

Дещо вищою є частка тих, хто вважає, що така партія існує, серед жителів Східного регіону (32%, тоді як в інших регіонах – від 18% до 20%), серед тих, хто довіряє владі (29%) і серед тих, хто довіряє опозиції (30%).

Однак дещо парадоксальним є те, що більшість (52%) тих, хто довіряє владі, і більшість (55%) тих, хто довіряє опозиції, відповідає, що не існує політичної партії, яка представляє їх інтереси, тобто не довіряє політичним силам, які владу і опозицію формують.

Дещо частіше вважають, що в Україні є партія, про яку вони можуть сказати, що вона представляє їх інтереси, ті респонденти, які виступають за вступ України до ЄС, ніж ті, хто виступає проти (відповідно 24% і 15%).

Більшість громадян (54%) не бачить серед наявних політичних сил ті, яким можна було б довірити владу у повоєнний період, ствердну відповідь на це питання дає лише 21% респондентів. У липні 2023 р. ці показники становили відповідно 41% і 38,5%.

Серед тих, хто довіряє владі, позитивну відповідь на це запитання дають 30% опитаних (негативну – 45,5%); серед тих, хто не довіряє владі – відповідно 17% і 68,5%). Серед тих, хто довіряє політичній опозиції, позитивну відповідь на це запитання дають 32,5% опитаних (негативну – 48,5%), серед тих, хто не довіряє опозиції – відповідно 19% і 65%.

Порівняно з 2020 р. істотно зросла (з 35% до 58%) частка респондентів, які вважають, що Україні потрібні нові політичні партії.

При цьому, серед тих респондентів, які вважають, що в Україні є партія, про яку вони можуть сказати, що вона представляє їх інтереси, потреба в нових політичних партіях навіть вища, ніж серед тих, хто вважає, що такої партії в Україні немає (відповідно 73% і 56%); дещо вища – серед тих, хто не довіряє українській владі,

порівняно з тими, хто довіряє (відповідно 62% і 55%); серед російськомовних громадян вища, ніж серед україномовних (відповідно 69,5% і 54%). Найвища потреба у нових політичних силах серед жителів Східного регіону (73%).

Протягом останнього десятиліття перед початком повномасштабної війни потреба в нових політичних лідерах виголошувалася українцями найбільшою мірою у 2015 р. (тоді 55% вказали на неї і лише 28% вважали, що цілком достатньо тих політичних лідерів, які вже є). У 2020 р. число громадян, які відчували таку потребу, зменшилося до 46%. Це може бути пояснене тим, що у той час прихід В. Зеленського до влади певною мірою сприймався як прихід «нового лідера». Ще менша частка опитаних висловлювала потребу у нових політичних лідерах у вересні-жовтні 2022 р. (41%). Однак **у листопаді 2025 р. частка тих, хто висловлює потребу у нових політичних лідерах зросла до «історичного максимуму» (70%), що може бути свідченням потреби в оновленні влади.**

Потребу у нових політичних лідерах висловлюють 93% тих, хто висловлює потребу у нових політичних партіях. Це може бути свідченням того, що «нова політична партія» бачиться більшістю громадян як «лідерська партія», тобто як політичний проєкт, створений для підтримки певної політичної особистості.

Потреба в нових політичних лідерах вища серед тих, хто не довіряє владі, порівняно з тими, хто довіряє (відповідно 74% і 65%); також серед тих, хто не довіряє опозиції, порівняно з тими, хто довіряє (відповідно 73% і 68%). Серед російськомовних громадян ця потреба вища, ніж серед україномовних (відповідно 80% і 66%). Так само, як і стосовно нових політичних партій, найчастіше потребу у нових лідерах найчастіше висловлюють жителі Східного регіону (80%).

Більшість респондентів (56%) відповіла, що коли відбудуться наступні вибори вони з більшою ймовірністю проголосують за нові обличчя, людей, які ще не були при владі. Досвідченим політикам, які вже були при владі, ймовірно, віддали б перевагу 22% опитаних.

Особливо часто за «нові обличчя» готові голосувати ті респонденти, які вважають, що Україні потрібні нові політичні лідери (68%)

та нові політичні партії (68%); ті, хто не довіряє ні владі (62%), ні опозиції (61%).

Найчастіше громадяни хотіли б насамперед бачити у майбутній Верховній Раді військових, ветеранів (48%). 41% — нових політиків, 40% — борців з корупцією, 35% — досвідчених політиків, 35% — громадських активістів, 31% — волонтерів, 18% — представників органів місцевого самоврядування, 15% — підприємців, і лише 7% — релігійних діячів.

Військових у парламенті частіше хотіли бачити ті, хто вважає, що Україні потрібні нові політичні лідери (51,5%) та нові політичні партії (52%), учасники бойових дій (65%), жителі Західного регіону (59%).

Політична сила, якій можна довірити владу у повоєнний період, найчастіше, на думку громадян, може з'явитися із середовища військових (так вважають 47% опитаних). 40% — що вона може з'явитися з кола гуманітарної або технічної інтелігенції (що значно більше, ніж під час опитувань, проведених у 2023-2024 рр., коли таку відповідь давали від 17% до 25% опитаних). 33% респондентів дотримуються думки, що вона може з'явитися з організацій громадянського суспільства; 30% — з волонтерського середовища; 25% — з уже існуючих політичних партій; 17% — з бізнес-середовища.

Внутрішньо переміщені особи частіше, ніж загалом по масиву опитаних, відповідають, що така політична сила може з'явитися з організацій громадянського суспільства (53,5%) або з середовища інтелігенції (53%).

Ті респонденти, які довіряють владі, частіше, ніж по масиву опитаних загалом, вважають, що така політична сила може з'явитися із середовища існуючих політичних партій (37%). Те ж саме стосується тих, хто довіряє політичній опозиції (33,5%).

Жителі Східного регіону частіше, ніж по масиву опитаних загалом, вважають, що така політична сила може з'явитися з організацій громадянського суспільства (44%), із середовища існуючих політичних партій (34%), з бізнес-середовища (23%). Жителі Південного регіону — із середовища інтелігенції (58,5%).

Вважають, що така політична сила може з'явитися із середовища військових, 54% жителів Західного регіону, 48% — Центрального регіону, 41% — Східного і 36% — Південного регіону.

Відповідаючи на запитання: «Чи мають військові, ветерани після завершення війни йти у політику?», 57% опитаних зазначають, що вони мають йти в політику на національному рівні, а 50% — на місцевому рівні, і лише 15% — що вони не мають йти в політику.

Стосовно того, чи мають волонтери, які зараз допомагають військовим, після завершення війни йти у політику, 49% опитаних зазначають, що вони мають йти в політику на національному рівні, а 50% — на місцевому рівні, і лише 17% — що вони не мають йти в політику.

Частіше вважають, що військові, ветерани після завершення війни мають йти у політику на національному рівні ті, хто дотримується думки, що Україні потрібні нові політичні лідери (61%) та нові політичні партії (61%), учасники бойових дій (70,5%), жителі Західного регіону (71%).

Частіше вважають, що волонтери після завершення війни мають йти у політику на національному рівні ті, хто дотримується думки, що Україні потрібні нові політичні партії (54%), жителі Західного (61,5%) та Східного (55,5%) регіонів.

Відповідаючи на запитання: «Які риси ветеранів Ви вважаєте корисними у політичній, громадській діяльності?», найчастіше респонденти називають такі риси: чесність (18%), патріотизм (12%), справедливість (9%), стійкість, незламність, міць, витримка (7%), сміливість, відважність (7%), відданість народу, Україні (6%), відповідальність (5,5%), рішучість (5%), некоруптованість, прагнення боротися з корупцією (5%), досвідченість (5%).

Хто має право брати участь у перших повоєнних виборах?

50% опитаних вважають, що на перших повоєнних виборах повинні мати право голосувати (обирати) **громадяни, які перебувають**

в Україні, але не поновили військово-облікових даних у встановлені законом терміни і ухиляються від мобілізації (30% вважають, що вони не повинні мати такого права).

49,5% вважають, що на цих виборах мають право голосувати **ті, хто перебуває в Україні, але відмовляється від мобілізації через релігійні переконання** (30% – що вони не мають такого права).

48% – що повинні мати право голосувати **громадяни, які під час війни виїхали з України на законних підставах і не повернулися назад** (протилежної думки дотримуються 40% опитаних).

47% – що повинні мати право голосувати **громадяни, які до завершення війни проживали на окупованих територіях** (не згодні з цим 30%).

Лише 25% вважають, що право голосувати мають ті, хто незаконно **перетнув кордон України і не повернувся назад** (не згодні 62%).

Частіше вважають, що на перших повоєнних виборах повинні мати право голосувати (обирати) громадяни, які перебувають в Україні, але не поновили військово-облікових даних у встановлені законом терміни і ухиляються від мобілізації, *ті громадяни, хто позитивно ставиться до «ухлянтів»* – 69% (хоча навіть серед них 18% вважають, що їх потрібно позбавити права голосувати).

З іншого боку, серед тих, хто ставиться до «ухлянтів» негативно, 34,5% вважають, що вони повинні мати право голосувати (але відносна більшість – 46% все ж таки відповідає негативно).

Стосовно права голосування для тих, хто відмовляється від мобілізації через релігійні переконання, то частіше вважають, що такі громадяни повинні мати право голосувати, *ті респонденти, які позитивно ставляться до «ухлянтів»* (71%). Рідше за інших підтримують таке право жителі Центрального регіону (44%).

Стосовно права голосування для тих, хто під час війни виїхав з України на законних підставах і не повернувся назад, то частіше

вважають, що такі громадяни повинні мати право голосувати, *ті респонденти, які позитивно ставляться до тих українців, які після початку війни виїхали за кордон* (54%), хоча все ж таки 34% серед них вважають, що вони не повинні мати права голосувати (серед тих, хто ставиться до цієї групи громадян негативно – відповідно 33% і 59%). Рідше за інших підтримують право голосування для них жителі Західного регіону (41%).

Стосовно права голосування для тих, хто до завершення війни проживав на окупованих територіях, частіше за інших підтримують право голосування для них жителі Південного регіону (62%), найрідше – жителі Західного регіону (36%).

Стосовно права голосування для тих, хто незаконно перетнув кордон України і не повернувся назад, то жителі Східного регіону дещо частіше (38%), ніж по масиву опитаних загалом, схильні дозволити їм голосувати, хоча більшість (55%) жителів цього регіону все одно виступає проти.

Ті респонденти, які позитивно ставляться до «ухлянтів», та ті, хто виступає проти вступу до ЄС, частіше, ніж опитані загалом, виступають за надання можливості голосувати представникам всіх вищезазначених груп, а ті, хто не довіряють як владі, так і опозиції – представникам всіх груп, крім тих, хто незаконно перетнув кордон України і не повернувся назад.

Переважна більшість (71-76%) опитаних вважає, що на перших повоєнних виборах Верховної Ради України, Президента України, міських/сільських голів та депутатів міських/сільських рад **не повинні мати право обиратися (бути обраними) громадяни, які під час війни виїхали з України і не повернулися назад**. За останній рік ставлення громадян до цього питання лише незначною мірою пом'якшилося (у червні 2024 р. проти такої можливості виступали більше опитаних – 81-82%).

Готовність громадян до участі у перших повоєнних виборах

Від 66% до 70% опитаних планують взяти участь у перших повоєнних виборах органів влади різних рівнів як виборці. Це дещо менше, ніж у червні 2024 р., коли таку відповідь давали від 72% до 76% опитаних.

Чим старші респонденти, тим більшою мірою виражені наміри взяти участь у виборах; частіше такі наміри висловлюють прихильники вступу України до ЄС, ніж супротивники вступу. Так, планують голосувати на парламентських виборах від 62% респондентів віком 18-29 років до 72% респондентів віком 60 і більше років; 73% серед прихильників вступу до ЄС і 55% супротивників вступу.

2% опитаних відповіли, що планують балотуватися кандидатом на перших повоєнних виборах Верховної Ради України, міських/сільських голів, 3% – на виборах депутатів міських/сільських рад, 0,9% – на виборах Президента України. Хоча, очевидно, що, наприклад, 0,9% тих, хто планує балотуватися на посаду Президента – це швидше допуск гіпотетичної можливості, а не реальні наміри. Те ж саме стосується і задекларованих намірів балотуватися на парламентських чи місцевих виборах.

Дещо частіше такі наміри балотуватися на місцевих виборах висловлюють люди з вищою освітою. Так, висловлюють намір балотуватися на виборах депутатів місцевих рад 4% респондентів з вищою освітою.

За результатами, викладеними у цьому розділі, можемо констатувати:

✓ Після початку повномасштабної війни, порівняно з кінцем 2020 р., помітно знизилася (до 53%) частка респондентів, які вважали, що політичні партії потрібні для нормального розвитку України як держави, що можна пояснити певною втратою інтересу в суспільстві до політичного життя на початку війни. Однак у листопаді 2025 р. вона стала ближчою до довоєнних показників (67%).

✓ Більшість опитаних вважає, що в Україні немає політичної партії, про яку вони можуть сказати, що вона представляє їх інтереси.

✓ Відповідаючи на запитання, чи бачать вони серед наявних політичних сил ті, яким можна було б довірити владу у повоєнний період, ствердну відповідь дає лише 21% респондентів.

✓ У 2025 р., порівняно з 2020 р., істотно зросла (з 35% до 58%) частка респондентів, які вважають, що Україні потрібні нові політичні партії, а частка тих, хто висловлює потребу у нових політичних лідерах, зросла з 46% до 70%, що може бути свідченням потреби в оновленні влади. Більшість респондентів відповіла, що коли відбудуться наступні вибори, вони з більшою ймовірністю проголосують за нові обличчя, людей, які ще не були при владі.

✓ Потребу у нових політичних лідерах висловлюють 93% тих, хто висловлює потребу у нових політичних партіях, що може бути свідченням того, що «нова політична партія» бачиться більшістю громадян як «лідерська партія», тобто як політичний проєкт, створений для підтримки певної політичної особистості.

✓ Найчастіше громадяни хотіли б насамперед бачити у майбутній Верховній Раді військових, ветеранів, нових політиків (але досвідчених політиків також), борців з корупцією, громадських активістів, волонтерів.

✓ Політична сила, якій можна довірити владу у повоєнний період, найчастіше, на думку громадян, може з'явитися із середовища військових, з кола гуманітарної або технічної інтелігенції, з організацій громадянського суспільства та волонтерського середовища.

✓ Відповідаючи на запитання: «Чи мають військові, ветерани після завершення війни йти у політику?», 57% опитаних зазначають, що вони мають йти в політику на національному рівні, 50% – на місцевому рівні, і лише 15% – що вони не мають йти в політику.

Відповідаючи на запитання: «Які риси ветеранів Ви вважаєте корисними у політичній, громадській діяльності?», найчастіше респонденти називають такі риси: чесність, патріотизм, справедливість, стійкість, незламність, міць, витримка, сміливість, відважність, відданість народу, Україні, відповідальність, рішучість, некорумпованість, прагнення боротися з корупцією, досвідченість.

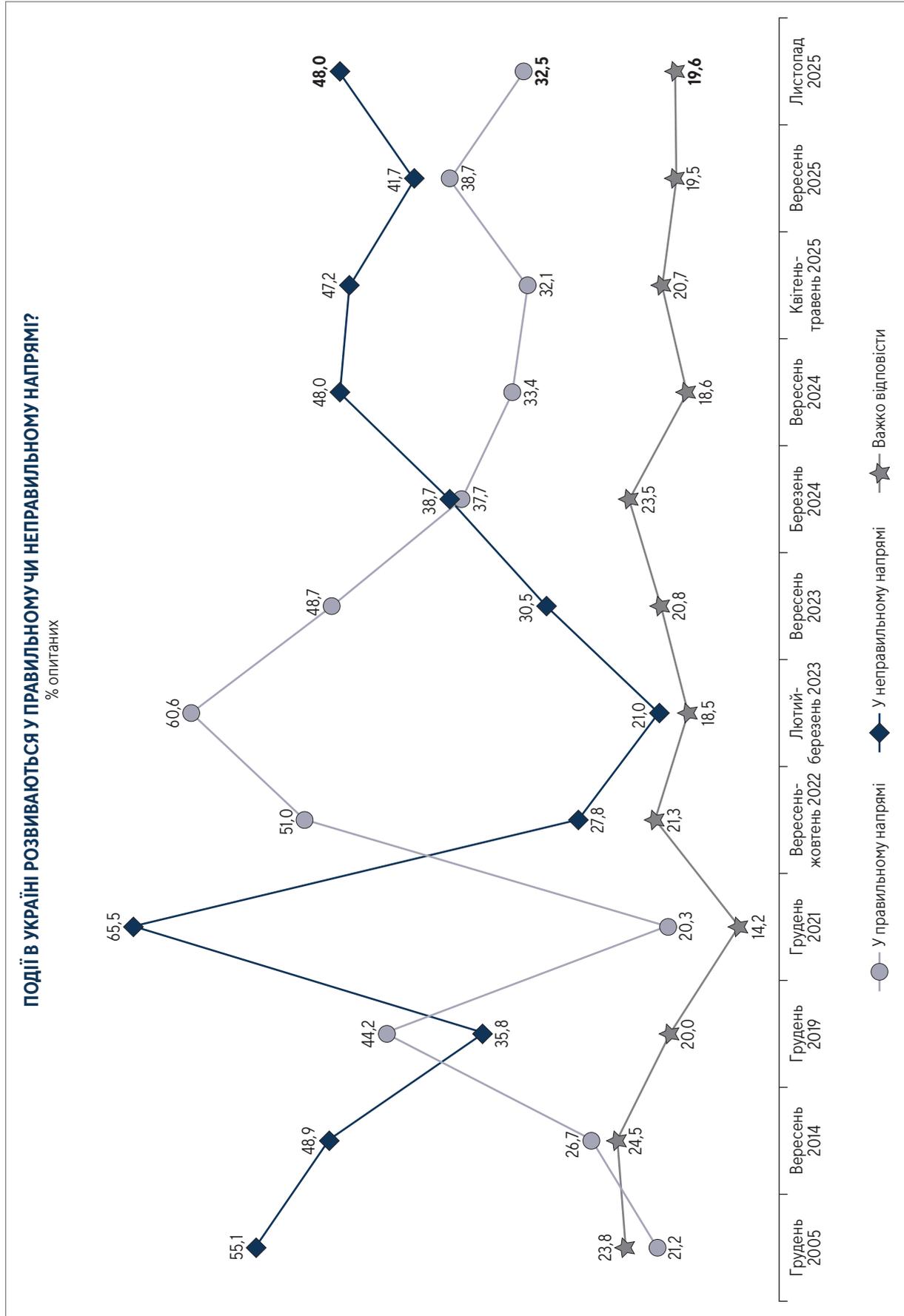
Можна сказати, що образ військового у масовій свідомості втілює уявлення про домінуючий тип особистості в сучасному українському суспільстві⁵. Зараз в Україні військові та ветерани війни втілюють переконання у тому, що відбудова України після війни не буде поверненням до довоєнного стану. Це буде побудова нової країни тими людьми, які зуміли її відстояти.

Більшість опитаних вважає, що на перших повоєнних виборах не мають права голосувати ті громадяни, які незаконно перетнули кордон України і не повернулися назад.

Переважна більшість опитаних вважає, що на перших повоєнних виборах Верховної Ради України, Президента України, міських/сільських голів та депутатів міських/сільських рад не повинні мати право обиратися на виборні посади громадяни, які під час війни виїхали з України (у т. ч. на законних підставах) і не повернулися назад.

Готовність взяти участь у перших повоєнних виборах органів влади різних рівнів в якості виборців засвідчують від 66% до 70% опитаних, проте скористатися правом на висування в якості кандидата – менше 3%.

⁵ Домінуючий тип особистості – це той тип особистості, представники якого не становлять більшість населення, але задають соціальні стандарти для інших людей і втілюють уявлення громадян про те, якою має бути людина в сучасному суспільстві.

	НАСКІЛЬКИ ВИ ДОВІРЯЄТЕ ТАКИМ СОЦІАЛЬНИМ ІНСТИТУТАМ? % опитаних															
	Липень-серпень 2021 р.				Вересень 2024 р.				Вересень 2025 р.				Листопад 2025 р.			
	Довіряють*	Не довіряють**	Важко відповісти	Баланс довіри-недовіри	Довіряють*	Не довіряють**	Важко відповісти	Баланс довіри-недовіри	Довіряють*	Не довіряють**	Важко відповісти	Баланс довіри-недовіри	Довіряють*	Не довіряють**	Важко відповісти	Баланс довіри-недовіри
Збройні сили України	68,3	24,8	6,7	43,5	91,5	5,9	2,6	85,6	92,6	5,6	1,7	87,0	92,1	5,9	2,0	86,2
Державна служба з надзвичайних ситуацій	61,4	28,7	9,9	32,7	83,1	12,4	4,4	70,7	86,3	9,7	3,9	76,6	85,6	9,8	4,5	75,8
Волонтерські організації	63,6	25,1	11,3	38,5	80,3	13,7	5,9	66,6	81,5	14,8	3,7	66,7	81,1	14,3	4,6	66,8
Добровольчі загони	53,5	33,4	13,1	20,1	79,5	12,3	8,2	67,2	78,3	14,6	7,1	63,7	77,8	14,7	7,5	63,1
Головне управління розвідки Міністерства оборони (ГУР)	–	–	–	–	–	–	–	–	73,3	16,9	9,9	56,4	71,0	18,0	11,1	53,0
Національна гвардія України	53,6	36,0	10,4	17,6	74,4	18,5	7,1	55,9	76,6	18,4	5,0	58,2	72,4	21,3	6,4	51,1
Державна прикордонна служба	55	34,3	10,7	20,7	69,8	23,4	6,9	46,4	75,2	20,1	4,6	55,1	70,5	23,2	6,3	47,3
Церква	63,5	26,3	10,3	37,2	62,5	26,8	10,6	35,7	62,0	26,6	11,2	35,4	64,6	24,0	11,4	40,6
Служба безпеки України (СБУ)	37,5	49,7	12,7	-12,2	63,6	26,1	10,3	37,5	66,4	24,6	9,0	41,8	65,0	25,9	9,1	39,1
Міністерство оборони України	–	–	–	–	62,8	29,1	8,1	33,7	66,6	26,7	6,7	39,9	63,4	28,4	8,2	35,0
Громадські організації	47	37,4	15,5	9,6	58,8	29,3	11,8	29,5	53,9	34,5	11,6	19,4	64,0	24,6	11,4	39,4
Національний банк України	29,1	60,1	10,9	-31,0	50,2	39,4	10,4	10,8	49,4	43,2	7,4	6,2	53,9	36,8	9,3	17,1
Уповноважений Верховної Ради з прав людини	31,7	40,1	28,1	-8,4	42,4	34,4	23,2	8,0	46,7	35,4	17,9	11,3	47,9	33,8	18,3	14,1
Місцева рада вашого міста/селища/села	51,4	37,8	10,7	13,6	44,6	45,9	9,4	-1,3	42,3	49,0	8,7	-6,7	49,5	41,0	9,6	8,5
Голова вашого міста/селища/села	57,1	33,6	9,3	23,5	47,4	44,7	7,9	2,7	48,9	45,7	5,5	3,2	50,2	42,1	7,7	8,1
ЗМІ України	45,4	45,8	8,9	-0,4	44,6	48,1	7,3	-3,5	44,1	48,5	7,4	-4,4	48,0	45,3	6,8	2,7
Президент України	36,2	57,6	6,2	-21,4	48,5	44,5	7,1	4,0	52,4	40,4	7,2	12,0	47,8	45,3	6,9	2,5
Державне бюро розслідувань (ДБР)	–	–	–	–	–	–	–	–	34,3	48,0	17,6	-13,7	39,7	42,1	18,3	-2,4

* Сума відповідей «повністю довіряю» та «скоріше довіряю»

** Сума відповідей «зовсім не довіряю» та «скоріше не довіряю»

НАСКІЛЬКИ ВИ ДОВІРЯЄТЕ ТАКИМ СОЦІАЛЬНИМ ІНСТИТУТАМ? % опитаних																
	Листопад 2025 р.				Вересень 2025 р.				Вересень 2024 р.				Листопад 2025 р.			
	Довіряють*	Не довіряють**	Важко відповісти	Баланс довіри-недовіри	Довіряють*	Не довіряють**	Важко відповісти	Баланс довіри-недовіри	Довіряють*	Не довіряють**	Важко відповісти	Баланс довіри-недовіри	Довіряють*	Не довіряють**	Важко відповісти	Баланс довіри-недовіри
Національне антикорупційне бюро України (НАБУ)	15,2	69,6	15,3	-54,4	22,1	58,0	19,9	-35,9	30,6	55,8	13,6	-25,2	41,4	44,9	13,6	-3,5
Національна поліція України	38,5	52,9	8,5	-14,4	49,8	41,4	8,8	8,4	46,1	47,3	6,5	-1,2	45,5	48,7	5,8	-3,2
Спеціалізована антикорупційна прокуратура	13,6	69,3	17,2	-55,7	19,4	58,0	22,7	-38,6	28,3	55,8	15,9	-27,5	37,0	46,9	16,0	-9,9
Профспілки	21,2	54,8	24,0	-33,6	25,9	46,1	28,0	-20,2	27,5	50,2	22,3	-22,7	29,6	42,1	28,3	-12,5
Комерційні банки	18,2	70,7	11,1	-52,5	29,3	54,9	15,8	-25,6	31,0	55,1	13,9	-24,1	35,1	49,9	15,0	-14,8
Національне агентство з питань запобігання корупції	13,2	69,6	17,2	-56,4	19,2	57,4	23,4	-38,2	26,7	57,4	15,8	-30,7	31,9	50,3	17,9	-18,4
Українська влада в цілому	-	-	-	-	-	-	-	-	33,8	56,8	9,4	-23,0	33,2	57,3	9,5	-24,1
Прокуратура	17,8	71,1	11,1	-53,3	23,2	62,6	14,1	-39,4	26,2	62,3	11,5	-36,1	28,4	59,8	11,8	-31,4
Українська опозиція	-	-	-	-	-	-	-	-	17,0	61,5	21,5	-44,5	21,3	59,1	19,6	-37,8
Суди (судова система в цілому)	15,5	74,2	10,4	-58,7	16,4	70,2	13,5	-53,8	19,7	71,1	9,1	-51,4	22,5	66,3	11,2	-43,8
Уряд України	21,5	72	6,6	-50,5	20,5	72,5	7,1	-52,0	22,5	70,2	7,4	-47,7	21,4	72,8	5,8	-51,4
Політичні партії	16,1	71,7	12,2	-55,6	14,7	73,5	11,9	-58,8	11,5	80,7	7,8	-69,2	17,1	71,5	11,4	-54,4
Державний апарат (чиновники)	14,9	75,7	9,4	-60,8	14,2	77,4	8,3	-63,2	12,6	79,7	7,7	-67,1	18,2	75,1	6,6	-56,9
Верховна Рада України	18,7	75,1	6,1	-56,4	16,0	78,5	5,6	-62,5	17,2	76,7	6,0	-59,5	18,5	76,0	5,4	-57,5

* Сума відповідей «повністю довіряю» та «скоріше довіряю»

** Сума відповідей «зовсім не довіряю» та «скоріше не довіряю»

ЯК ВИ СТАВИТЕСЯ ДО КОЖНОЇ З ТАКИХ ГРУП ЛЮДЕЙ...?					
% опитаних					
	0-3 бали	4-6 балів	7-10 балів	Не відповіли	Середній бал*
Військовослужбовці Збройних сил України	0,6	4,9	94,0	0,4	9,2
Ветерани війни проти росії	0,5	6,4	92,5	0,6	9,1
Люди з особливими потребами, особи з інвалідністю	2,4	16,7	79,2	1,6	8,1
Цивільні громадяни, які від початку війни перебували і перебувають в Україні	2,8	19,7	75,3	2,2	8,0
Люди з низькими доходами	2,3	22,6	71,3	3,9	7,7
Внутрішньо переміщені особи, біженці з окупованих і прифронтових регіонів	3,4	25,0	69,3	2,3	7,6
Представники Православної Церкви України	8,1	22,8	59,1	10,0	7,2
Представниці жіночих організацій та об'єднань	6,1	30,4	57,0	6,6	7,1
Представники правозахисних організацій	9,2	28,5	57,5	4,8	7,0
Представники організацій, що борються з корупцією	10,8	26,4	59,7	3,1	7,0
Представники культурних товариств національних меншин	7,9	33,5	49,8	8,8	6,7
Громадяни України, які проживають на тимчасово окупованих територіях	8,9	37,8	46,9	6,4	6,5
Громадяни України, які виїхали після початку війни за кордон та перебувають там	11,0	36,7	47,9	4,4	6,5
Представники екологічних організацій	10,1	35,0	45,6	9,3	6,4
Представники опозиційних політичних сил	24,2	39,7	26,1	10,0	5,1
Представники провладних політичних сил	29,3	41,9	20,8	7,9	4,6
Люди, звинувачені в ухилянні від військової служби	35,0	35,8	20,0	9,2	4,4
Представники сексуальних меншин	46,7	33,9	11,0	8,3	3,4
Представники Української Православної Церкви (Московського патріархату)	57,8	18,3	14,3	9,6	3,0
Люди, звинувачені в корупційних діях	80,8	10,8	6,1	2,2	1,6
Люди, звинувачені у сприянні діям росії та російській армії	89,8	5,6	2,6	2,0	1,0

* Ваше ставлення за шкалою від нуля до десяти, де «0» позначає Ваше вкрай негативне ставлення, а «10» означає Ваше максимально позитивне ставлення.

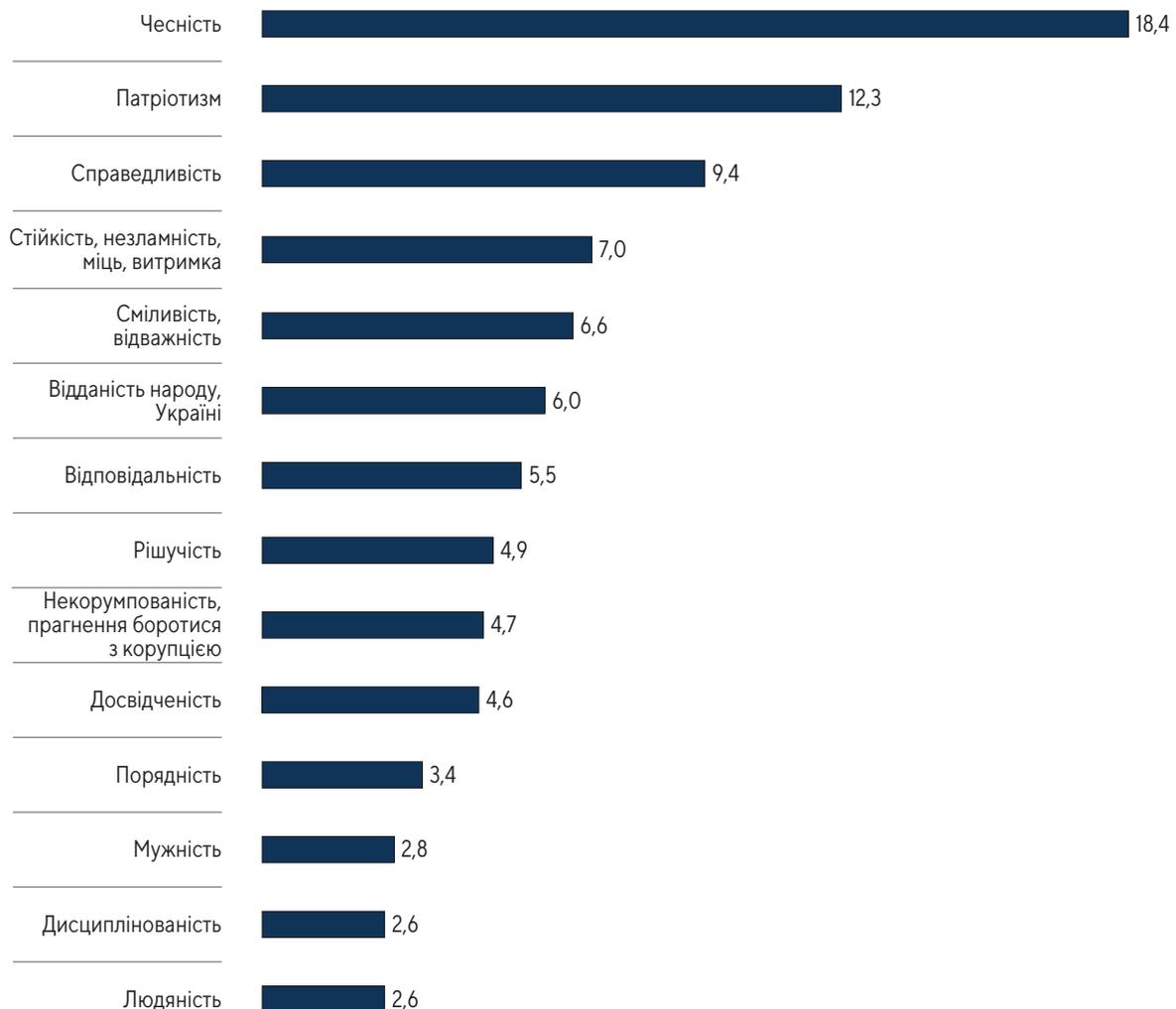
ЯК ВИ СТАВИТЕСЯ ДО ТОГО, ЩО ВЕТЕРАНИ І ЧЛЕНИ ЇХ СІМЕЙ ОТРИМУЮТЬ ПЕВНІ ПІЛЬГИ ВІД ДЕРЖАВИ?

% опитаних

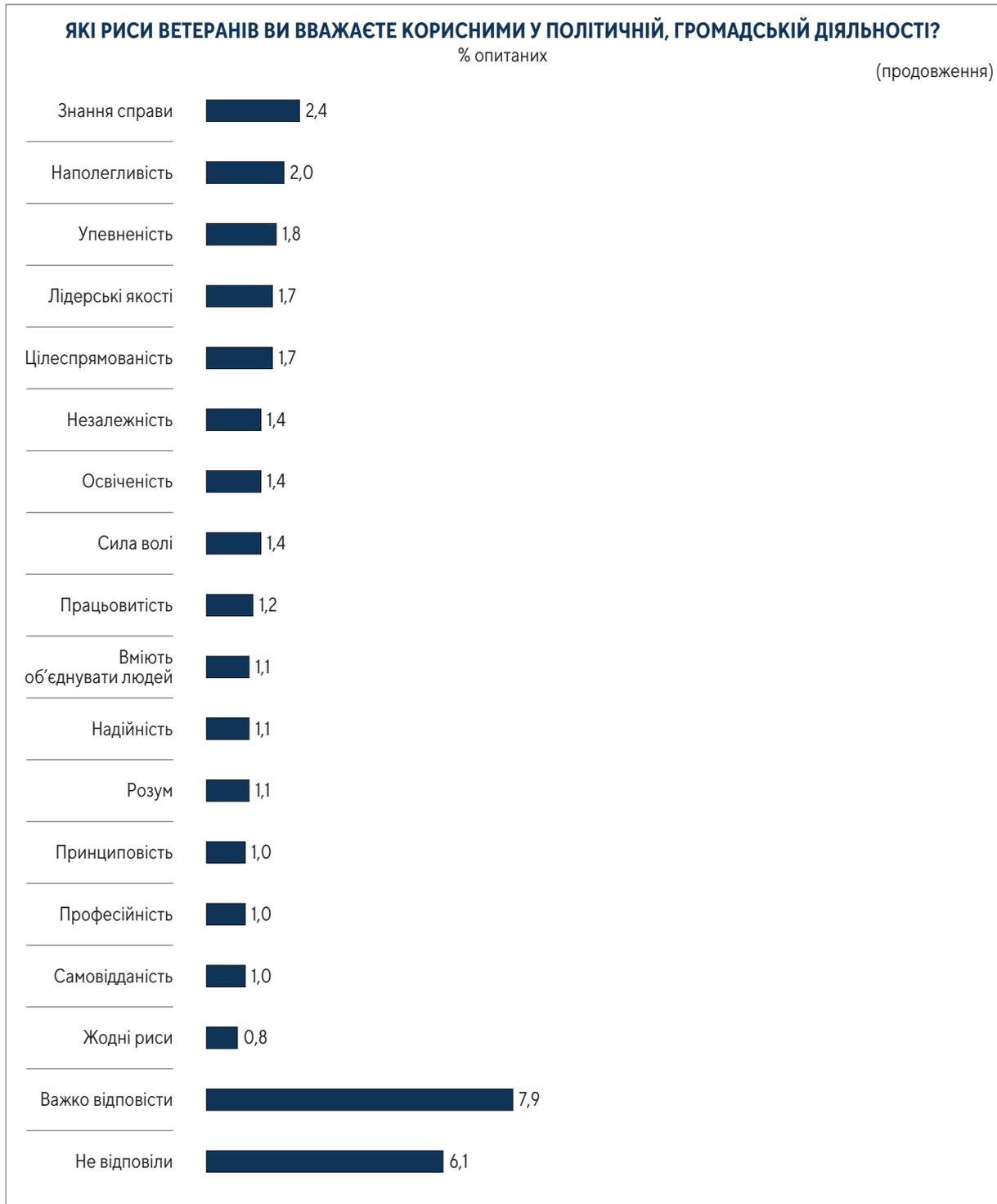

ЯКІ РИСИ ВЕТЕРАНІВ ВИ ВВАЖАЄТЕ КОРИСНИМИ У ПОЛІТИЧНІЙ, ГРОМАДСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ?

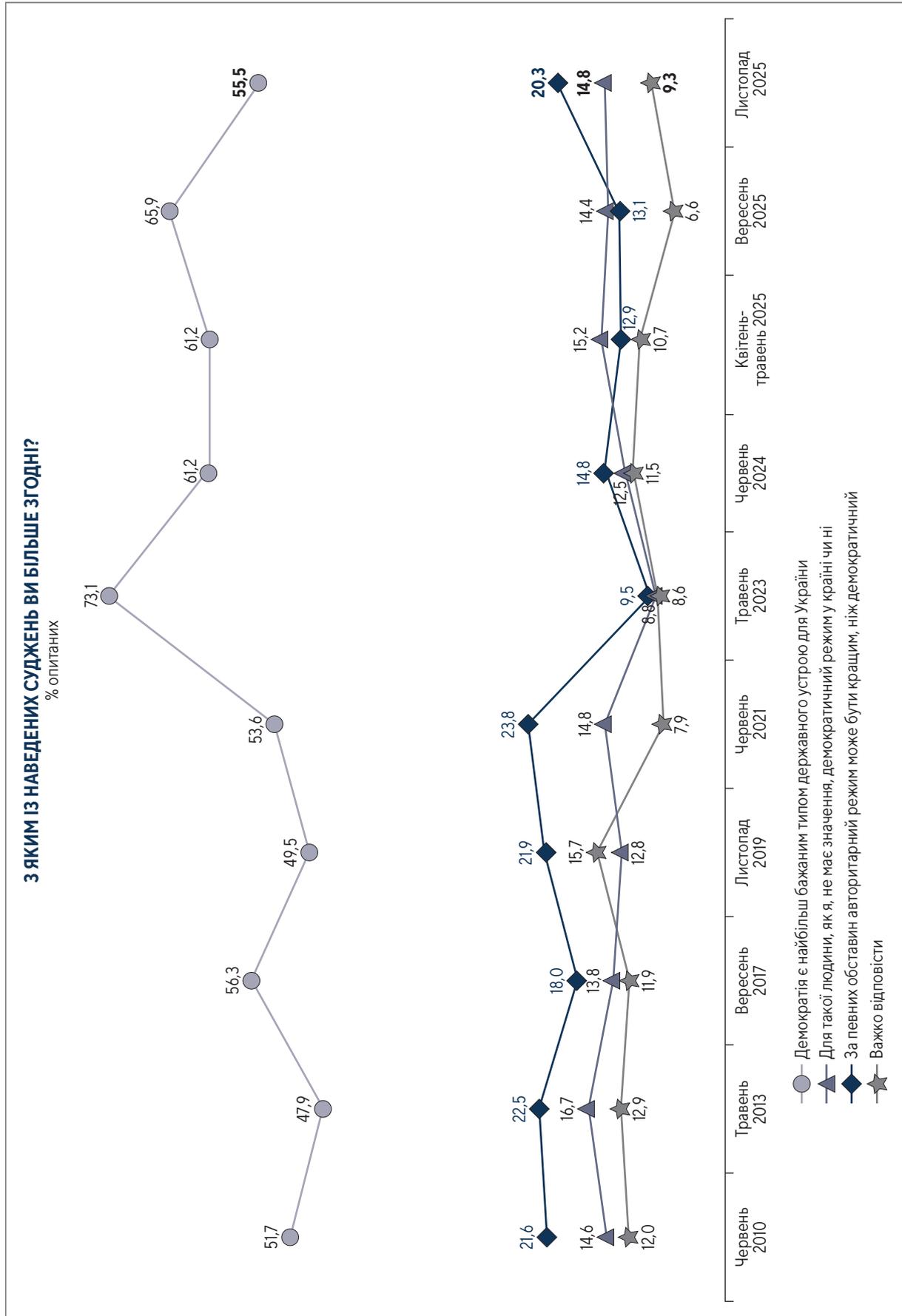
% опитаних

* Респондентам пропонувалось надати свій варіант відповіді. Наведені лише ті відповіді, які дали від 1% і більше респондентів.

* Респондентам пропонувалось надати свій варіант відповіді. Наведені лише ті відповіді, які дали від 1% і більше респондентів.

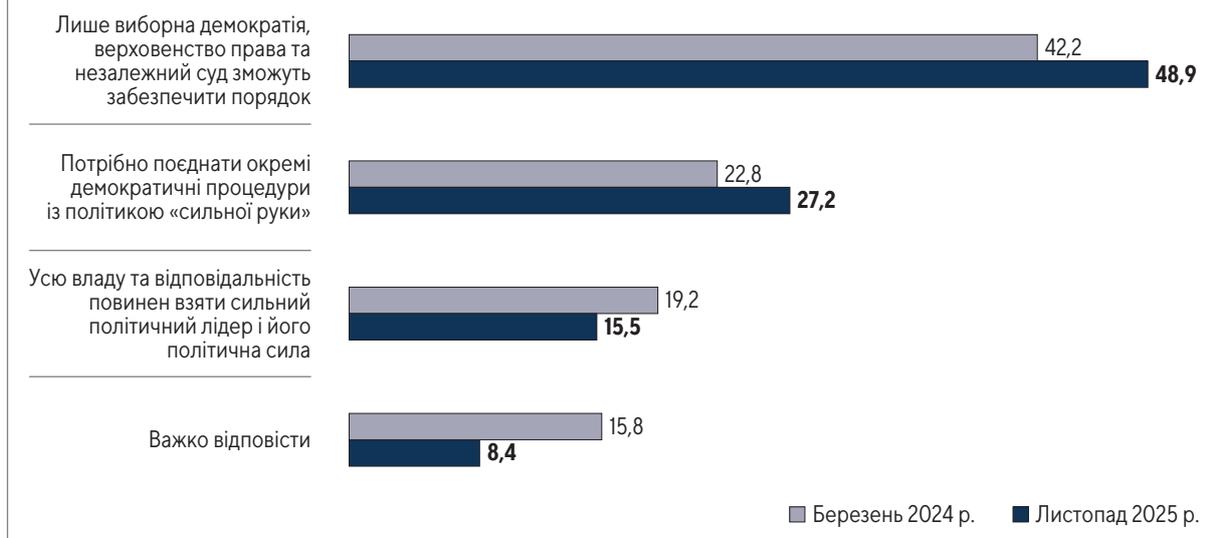
НАСКІЛЬКИ ТАКІ ТИПИ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ ХОРОШІ ДЛЯ НАШОЇ КРАЇНИ?

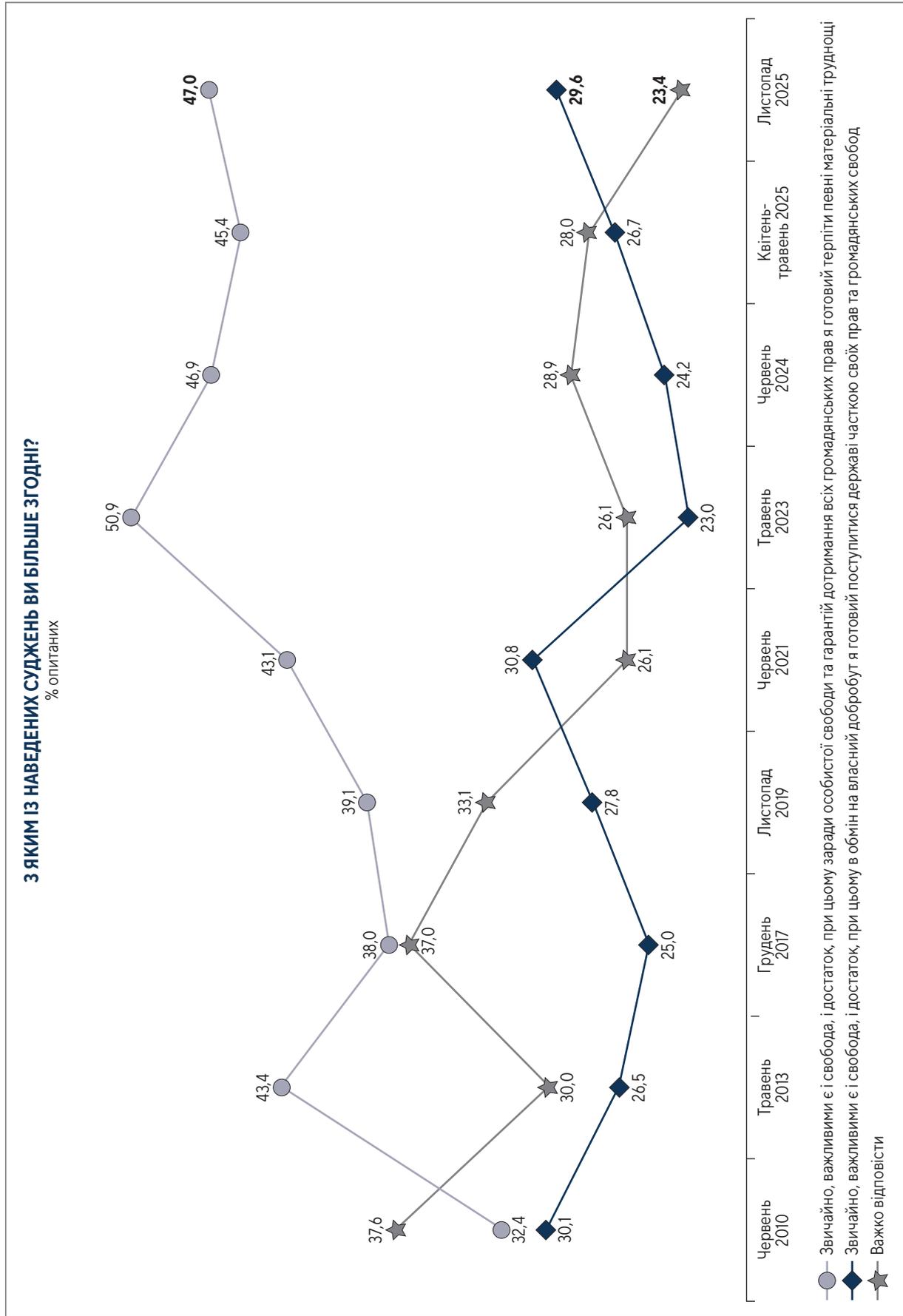
% опитаних

	Дуже хороша	Швидше хороша	Швидше погана	Дуже погана	Не відповіли
Сильний лідер, не залежний від парламенту і виборів					
Березень 2017 р.	35,0	44,9	14,3	5,7	0,2
Вересень-жовтень 2022 р.	30,3	37,4	21,1	10,9	0,3
Травень 2023 р.	26,2	36,0	26,4	10,6	0,8
Квітень-травень 2025 р.	29,3	39,6	23,1	7,4	0,6
Вересень 2025 р.	23,8	37,9	23,1	13,9	1,3
Листопад 2025 р.	23,7	36,0	28,2	11,7	0,4
Правлять військові або військовий режим					
Березень 2017 р.	1,7	10,7	46,7	40,7	0,3
Вересень-жовтень 2022 р.	8,6	21,8	39,9	29,1	0,5
Травень 2023 р.	8,5	19,8	40,5	30,4	0,9
Квітень-травень 2025 р.	9,8	26,7	45,7	17,2	0,7
Вересень 2025 р.	10,4	22,2	40,2	25,8	1,4
Листопад 2025 р.	9,7	30,0	41,2	18,6	0,5
Демократична політична система					
Березень 2017 р.	35,8	50,7	10,3	3,0	0,2
Вересень-жовтень 2022 р.	53,9	36,0	8,7	1,2	0,2
Травень 2023 р.	56,7	36,1	5,3	1,2	0,8
Квітень-травень 2025 р.	43,6	44,4	8,5	3,0	0,5
Вересень 2025 р.	46,6	43,4	6,3	2,8	0,9
Листопад 2025 р.	43,4	43,4	10,1	2,7	0,5

З ЯКИМ ІЗ ТВЕРДЖЕНЬ ЩОДО ЗАСОБІВ НАВЕДЕННЯ ПОРЯДКУ В УКРАЇНІ ВИ ОСОБИСТО ПОГОДЖУЄТЕСЯ?

% опитаних

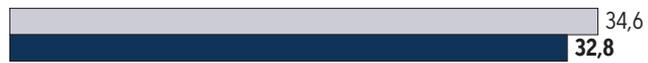
З ЯКИМ ІЗ НАВЕДЕНИХ НИЖЧЕ СУДЖЕНЬ ВИ БІЛЬШ ЗГОДНІ?

% опитаних

Звичайно, важливими є і свобода, і безпека, однак в обмін на безпеку я готовий поступитися державі часткою своїх прав та громадянських свобод

Звичайно, важливими є і свобода, і безпека, однак заради особистої свободи та гарантій дотримання всіх громадянських прав я готовий наражатися на небезпеку

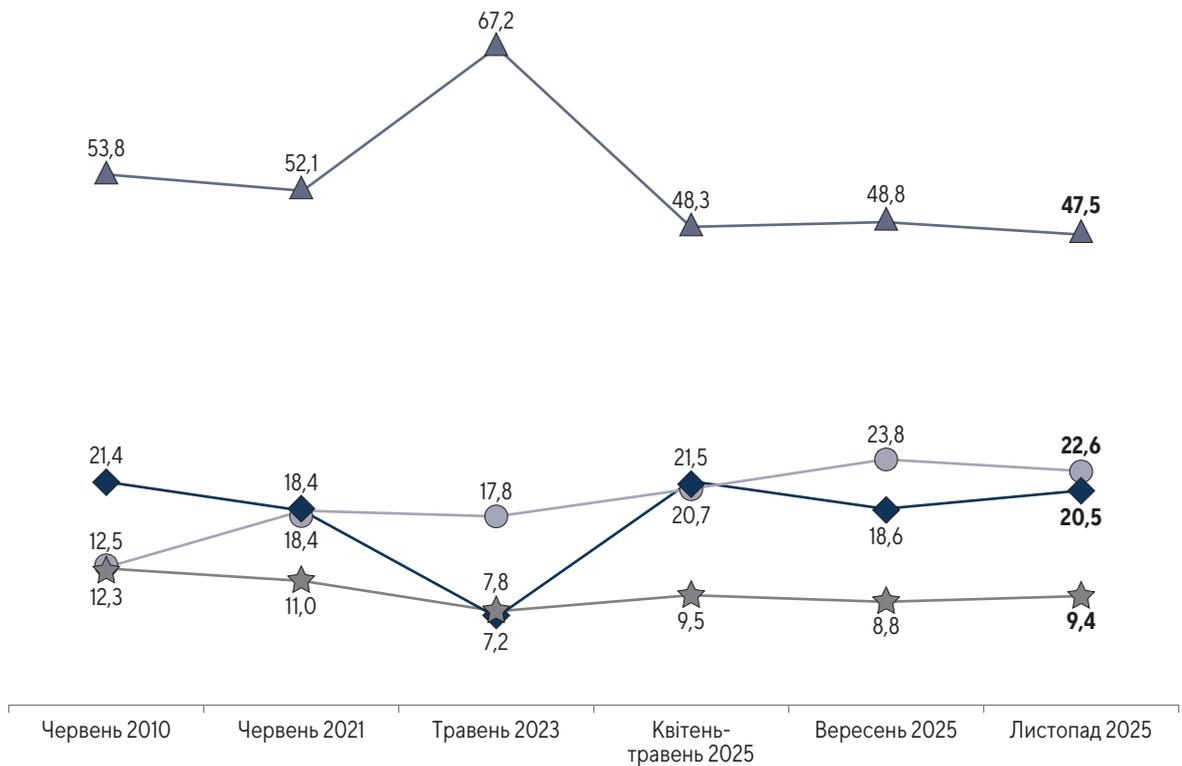
Важко відповісти

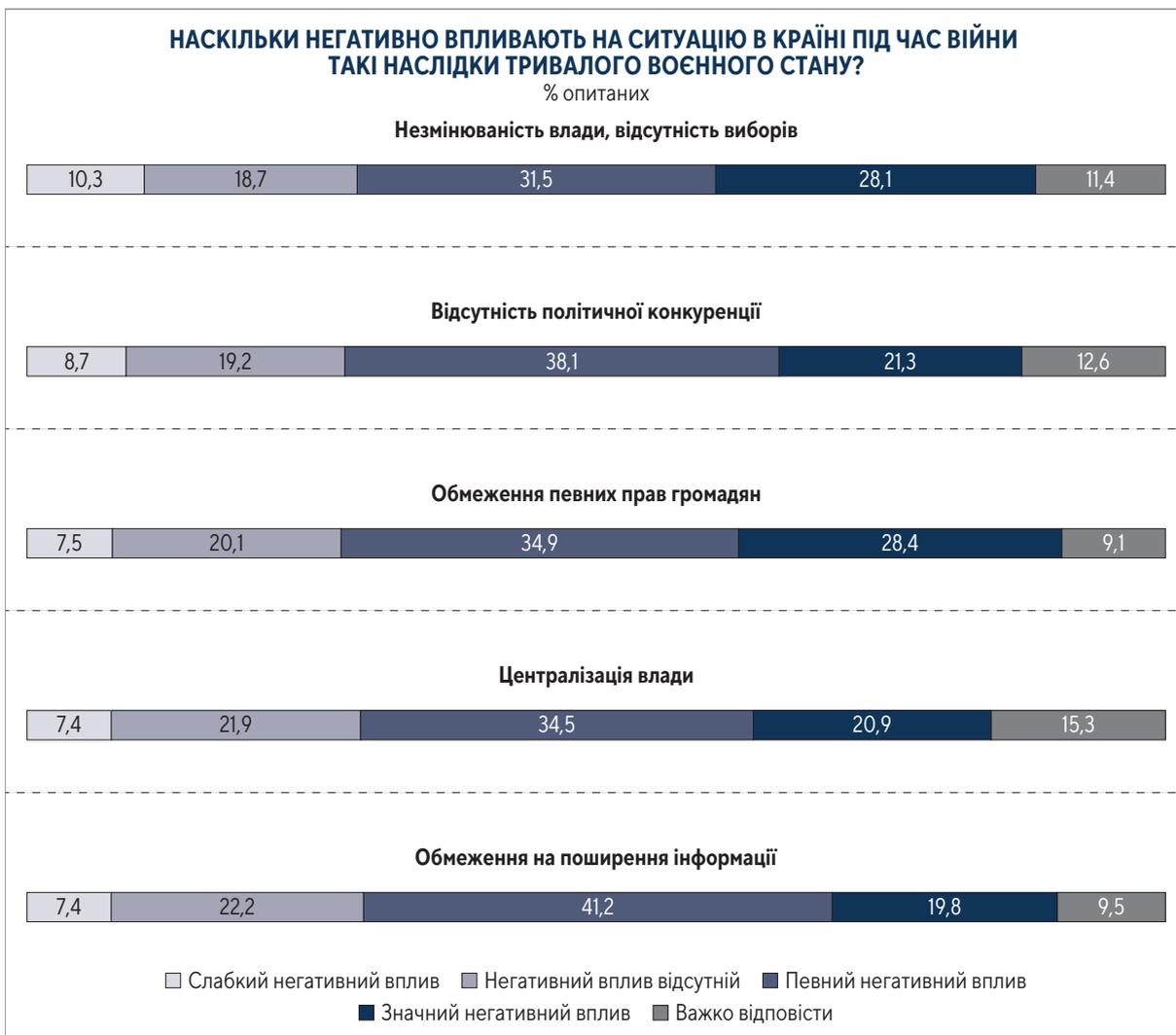
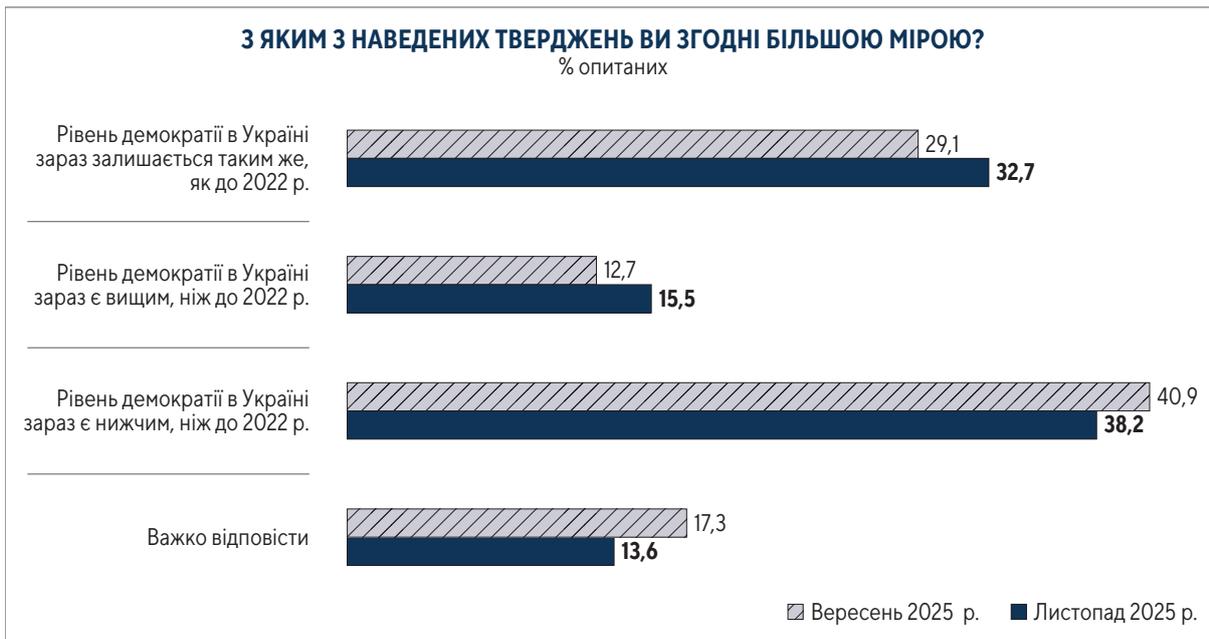
■ Серпень 2022 р. ■ Листопад 2025 р.

ЧИ Є УКРАЇНА ДЕМОКРАТИЧНОЮ ДЕРЖАВОЮ?

% опитаних

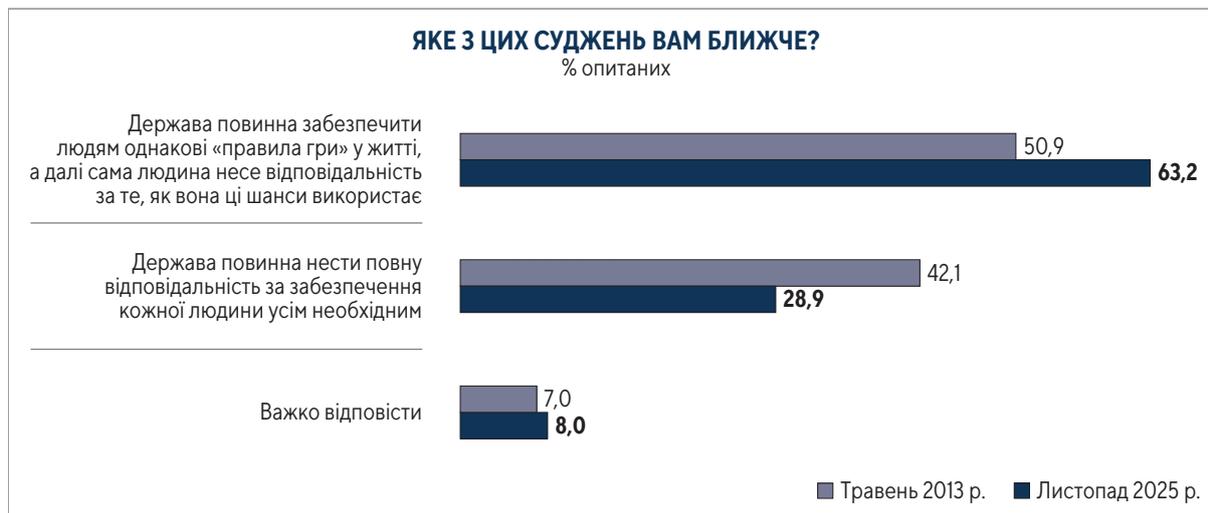
- Так, Україна є цілком демократичною державою
- ▲ Україна ще не є цілком демократичною державою, але рухається у напрямі демократії
- ◆ Україна не є демократичною державою і не рухається у напрямі демократії
- ★ Важко відповісти

В УКРАЇНІ ЗА ЧАС, ЩО МИНУВ ПІСЛЯ ПОЧАТКУ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ...					
% опитаних					
	Зросла (зросло)	Не змінилася (не змінилося)	Знизилася (знизилося)	Важко відповісти	Баланс*
Використання української мови, популярність україномовного культурного продукту	71,0	20,7	5,7	2,5	65,3
Розуміння невідворотності перманентної загрози з боку росії	64,3	21,8	7,1	6,8	57,2
Негативне ставлення до олігархів	62,3	26,6	7,9	3,3	54,4
Нетерпимість до соціальної несправедливості	57,4	27,3	11,1	4,2	46,3
Прагнення до зміни політичної еліти	55,1	26,4	9,0	9,4	46,1
Національна самосвідомість громадян України	57,2	27,4	11,4	3,9	45,8
Підтримка процесів дерусифікації	57,3	23,9	12,0	6,8	45,3
«Дистанція» між владою і суспільством	54,1	30,0	10,6	5,2	43,5
Рівень патріотизму	56,0	22,3	18,4	3,4	37,6
Підтримка традиційних сімейних цінностей	45,1	41,4	10,2	3,2	34,9
Відчуття єдності жителів різних регіонів України	48,4	28,3	19,2	4,1	29,2
Підтримка процесів декомунізації	43,2	32,9	14,6	9,3	28,6
Готовність до прийняття тимчасових територіальних втрат заради досягнення миру	38,0	30,6	18,2	13,2	19,8
Віра у перемогу у війні з росією	43,1	25,6	24,7	6,5	18,4
Соціальна активність громадян	37,5	32,7	24,1	5,7	13,4
Толерантність у міжетнічних відносинах	29,8	42,4	16,4	11,2	13,4
Підтримка ліберальних цінностей	26,6	36,8	16,6	20,1	10,0
Підтримка демократичних цінностей	32,2	36,5	24,5	6,8	7,7
Політична активність громадян	29,2	35,3	27,1	8,3	2,1
Толерантність у міжцерковних відносинах	25,0	35,8	26,3	12,9	-1,3
Відчуття єдності між представниками різних соціальних груп, класів	28,5	35,9	29,9	5,6	-1,4
Рівень соціального оптимізму	23,7	29,0	38,0	9,4	-14,3

* Різниця між довірою та недовірою.

* Респондентам пропонувалося відзначити не більше п'яти прийнятних варіантів відповіді.

ЯКІ ПРОБЛЕМИ КРАЇНИ ВИ ВВАЖАЄТЕ НАЙБІЛЬШ ВАЖЛИВИМИ?*

% опитаних

(продовження)

* Респондентам пропонувалося відзначити не більше п'яти прийнятних варіантів відповіді.

* Респондентам пропонувалося використовувати шкалу від 1 до 10, де 1 означає «відсутність корупції», а 10 – «дуже високий рівень корупції».

ЯКІ ПРОБЛЕМИ Є ЧИ БУДУТЬ АКТУАЛЬНИМИ ДЛЯ ВАШОЇ РОДИНИ НАЙБЛИЖЧИМ ЧАСОМ?*
% опитаних

Російські обстріли	59,7
Падіння чи втрата основних доходів	44,4
Загроза втратити житло (в т. ч. через обстріли)	27,0
Корумпованість чиновників, посадових осіб	23,2
Недоступність якісного, належного лікування чи медичної допомоги	22,0
Хвороба	19,9
Втрата роботи, бізнесу	14,4
Необхідність виїхати з країни	8,6
Неможливість знайти роботу	8,3
Погіршення умов праці на робочому місці	8,3
Необхідність знайти житло	7,3
Зростання злочинності	7,0
Погана екологія (забруднене повітря, вода) у місці проживання	5,9
Голод	5,2
Інше	0,3
Нічого з перерахованого	3,1
Важко відповісти, відмова відповісти	3,0

* Респондентам пропонувалося вибрати кілька варіантів відповіді.

КРИМ ВИТРАТ НА ЗМІЦНЕННЯ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ, НА ЩО НАСАМПЕРЕД ПОТРІБНО ВИТРАЧАТИ КОШТИ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ?*

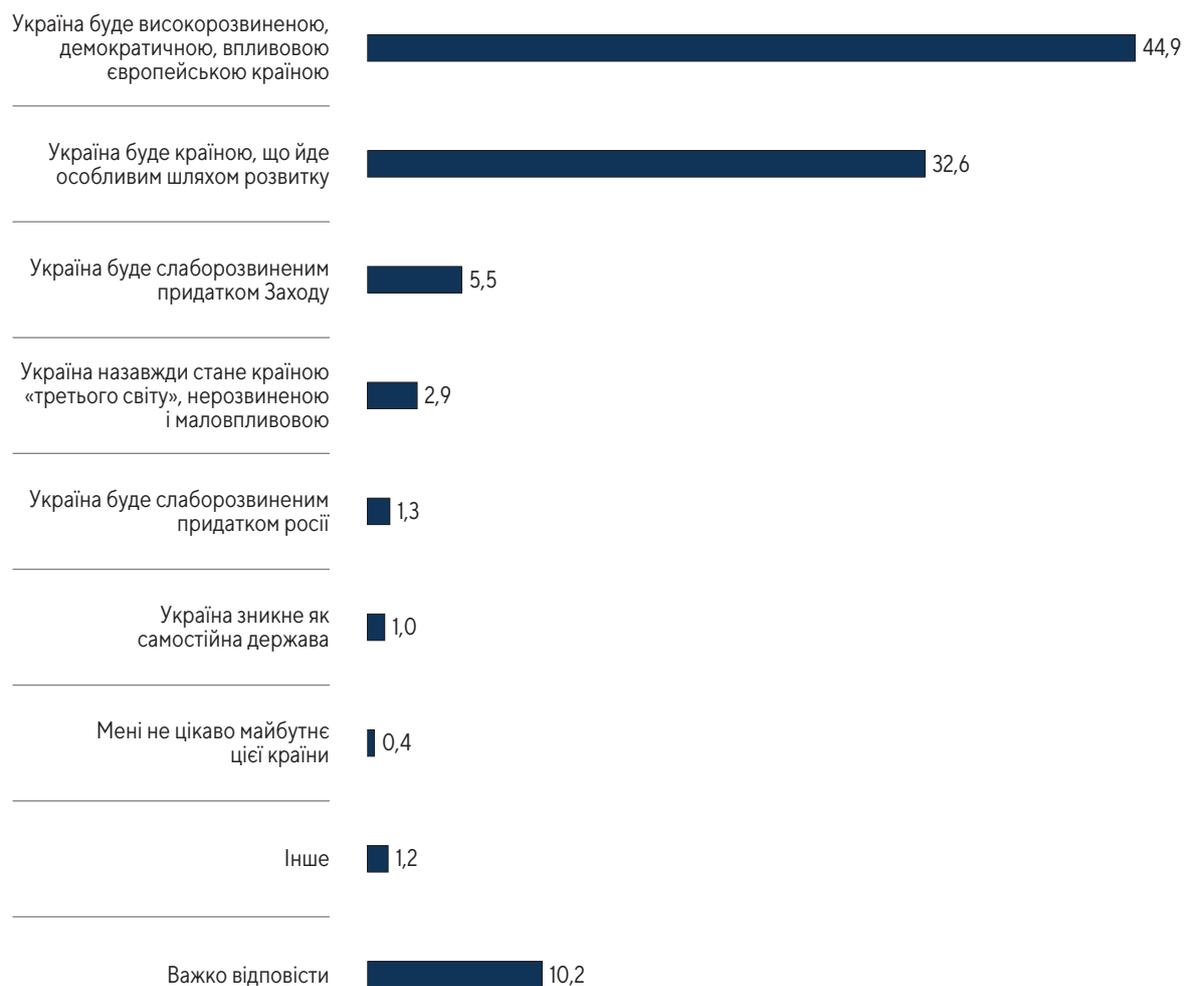
% опитаних

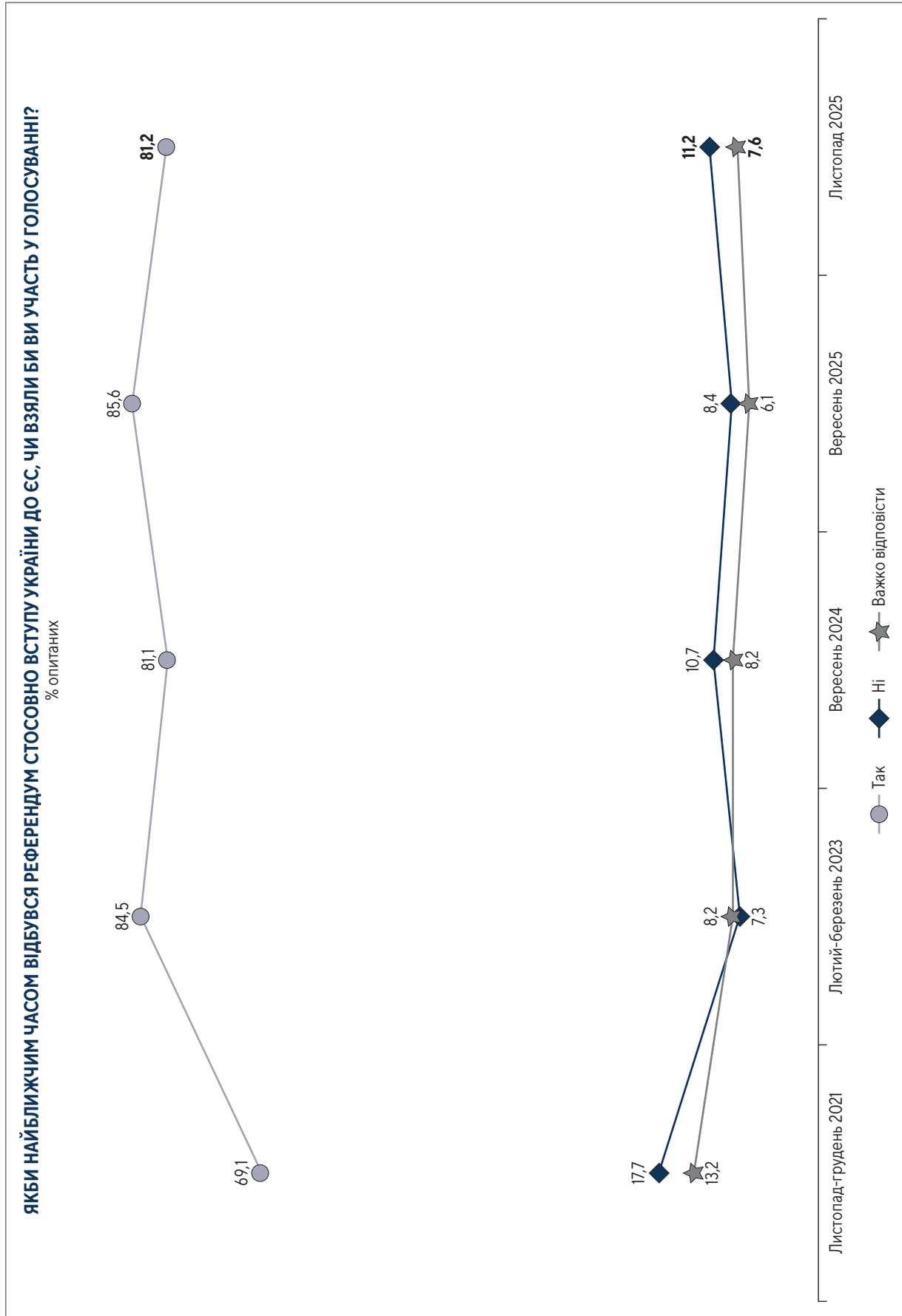
На ветеранські програми (лікування, реабілітацію, соціальну адаптацію), підтримку ветеранів війни	53,4
На посилення цивільного захисту населення від війни (будівництво і обладнання укриттів, забезпечення резервних джерел енергопостачання, спеціальне обладнання медичних закладів та ін.)	46,4
На будівництво і ремонт соціальних інфраструктурних об'єктів (наприклад, шкіл, лікарень)	32,3
На підвищення зарплат та доплат бюджетникам (учителям, лікарям та ін.), на підвищення пенсій	30,6
На створення робочих місць	28,8
На будівництво і ремонт виробничих інфраструктурних об'єктів загальнодержавного значення (наприклад, шляхів, мостів, портів)	26,4
На будівництво соціального житла	24,0
На підтримку бізнесу, підприємств	13,1
На підтримку культури, української культурної продукції	9,5
Інше	0,8
Важко відповісти	1,2

* Респондентам пропонувалося вибрати до трьох варіантів відповіді.

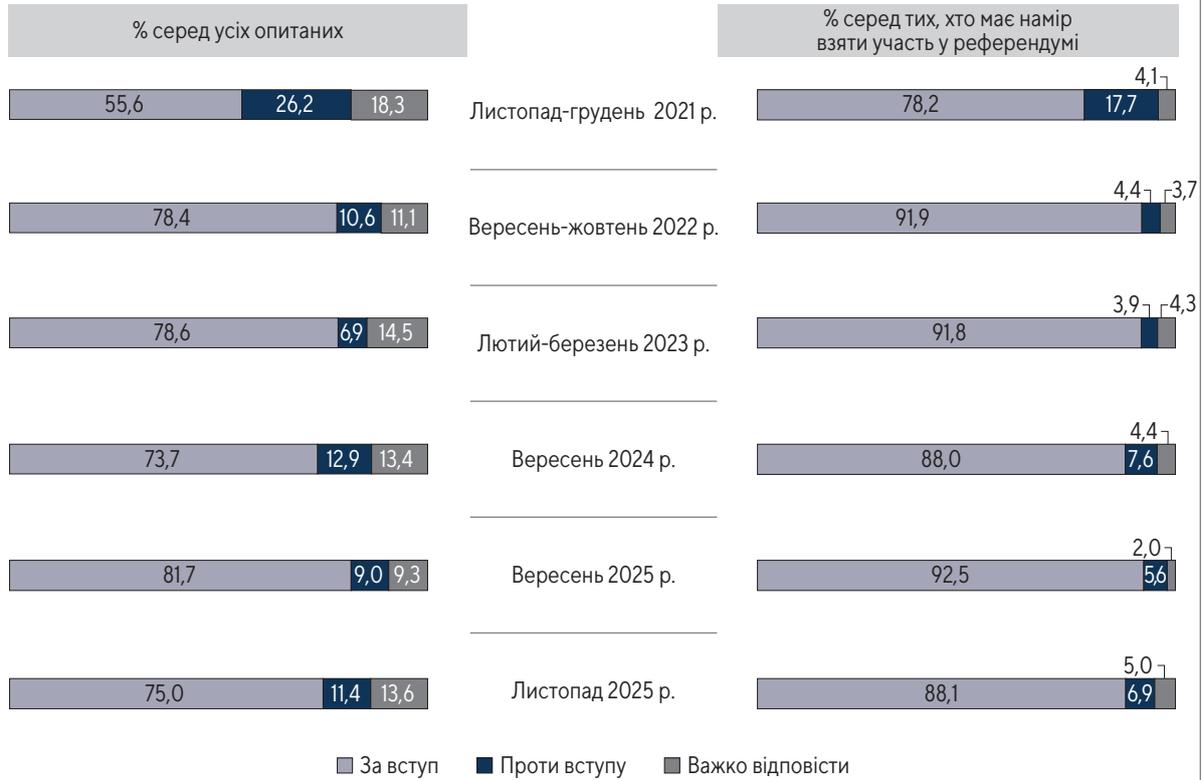
ЯКИМ ВИ БАЧИТЕ МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ?

% опитаних

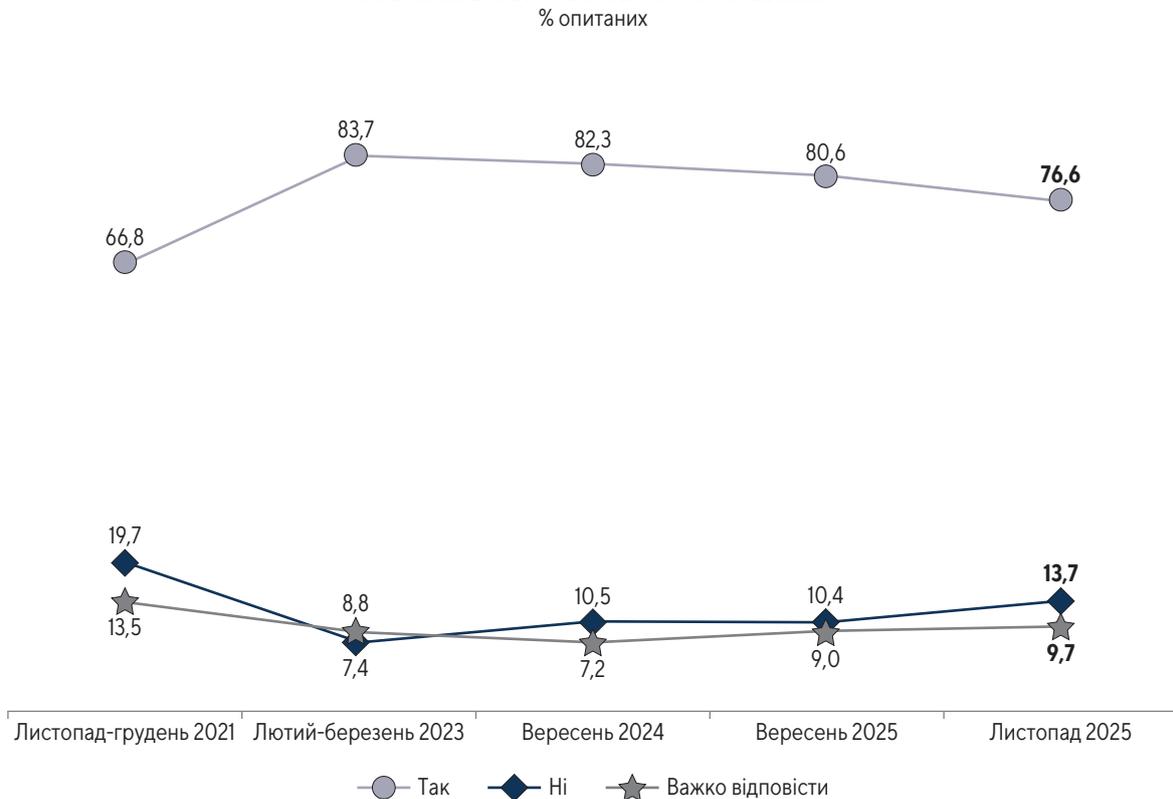

ЯКБИ ВИ ВЗЯЛИ УЧАСТЬ У РЕФЕРЕНДУМІ СТОСОВНО ВСТУПУ УКРАЇНИ ДО ЄС, ТО ЯК БИ ВИ ПРОГОЛОСУВАЛИ?

ЯКБИ НАЙБЛИЖЧИМ ЧАСОМ ВІДБУВСЯ РЕФЕРЕНДУМ СТОСОВНО ВСТУПУ УКРАЇНИ ДО НАТО, ЧИ ВЗЯЛИ БИ ВИ УЧАСТЬ У ГОЛОСУВАННІ?

ЯКБИ ВИ УЗЯЛИ УЧАСТЬ У РЕФЕРЕНДУМІ ЩОДО ВСТУПУ ДО НАТО, ТО ЯК БИ ВИ ПРОГОЛОСУВАЛИ?

КОЛИ УКРАЇНА ЗМОЖЕ ВСТУПИТИ ДО ЄС?

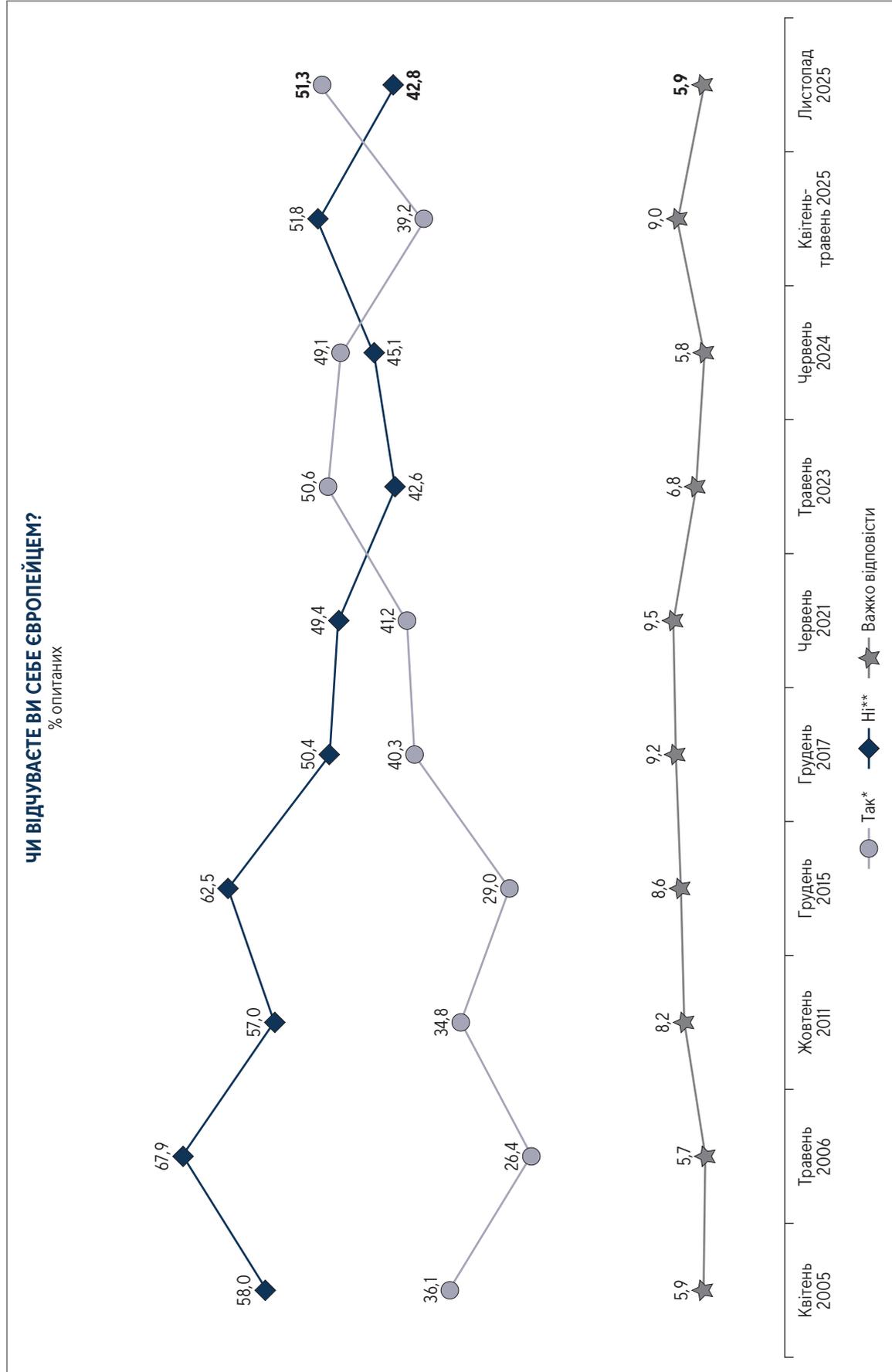
% опитаних

	Вересень-жовтень 2022 р.	Липень 2023 р.	Січень 2024 р.	Листопад 2025 р.
Упродовж 1-3 років	23,2	35,4	23,3	14,2
3-5 років	28,1	23,3	27,1	20,6
5-10 років	18,3	13,0	15,0	22,8
10-20 років	7,0	3,0	5,0	9,2
Ніколи	4,5	4,6	5,7	10,1
Важко відповісти	18,9	20,7	23,9	23,1

КОЛИ УКРАЇНА ЗМОЖЕ ВСТУПИТИ ДО НАТО?

% опитаних

	Липень 2023 р.	Листопад 2025 р.
Упродовж 1-3 років	32,2	11,3
3-5 років	20,9	15,1
5-10 років	14,5	19,0
10-20 років	3,6	10,9
Ніколи	5,8	19,0
Важко відповісти	23,1	24,7

ДЕ НА ШКАЛІ ВІД 0 ДО 10 МАЄ БУТИ РОЗТАШОВАНА ПОЗИЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИЛИ, ЯКУ Б ВИ ПІДТРИМАЛИ НА ВИБОРАХ?						
% опитаних						
	0-3 бали	4-6 балів	7-10 балів	Не відповіли	Середній бал*	
Вступ України до союзу росії і білорусі, вступ до Євразійського економічного союзу						Вступ України до ЄС в осяжній перспективі
Червень 2018 р.	22,5	30,2	46,3	1,0	6,1	
Вересень-жовтень 2022 р.	4,4	14,9	80,4	0,3	8,4	
Листопад 2025 р.	5,4	13,3	81,0	0,3	8,3	
Позаблоковий статус України, її невходження до військових блоків						Вступ України до НАТО в осяжній перспективі
Червень 2018 р.	34,4	27,1	37,1	1,3	5,2	
Вересень-жовтень 2022 р.	11,8	17,8	70,0	0,3	7,7	
Листопад 2025 р.	16,2	18,5	65,2	0,1	7,2	
Посилення впливу Верховної Ради на Уряд та виконавчу владу, обмеження повноважень Президента						Посилення впливу Президента на Уряд та виконавчу владу, обмеження повноважень Верховної Ради
Червень 2018 р.	35,2	44,5	19,3	1,0	4,4	
Вересень-жовтень 2022 р.	14,9	45,4	38,9	0,7	5,9	
Листопад 2025 р.	22,7	46,9	30,1	0,3	5,3	
Скоротити функції центральної влади, передати більше повноважень органам місцевого самоврядування, здійснити децентралізацію						Розширити функції центральної влади, скоротити повноваження органів місцевого самоврядування, посилити керуваність усіх органів влади з центру
Червень 2018 р.	56,0	33,1	9,9	0,9	3,2	
Вересень-жовтень 2022 р.	45,6	33,8	20,2	0,4	4,1	
Листопад 2025 р.	40,1	38,8	20,8	0,3	4,3	
Розширення державного сектору економіки, повернення в державну власність раніше приватизованих підприємств						Приватизація державних підприємств, пріоритетний напрям розвитку приватного сектору економіки
Червень 2018 р.	46,4	37,6	15,1	0,9	3,7	
Вересень-жовтень 2022 р.	36,3	36,4	26,9	0,4	4,6	
Листопад 2025 р.	34,8	41,6	23,4	0,1	4,5	
Активна роль держави в управлінні економічними процесами, здійснення контролю над цінами						Відмова від втручання держави в економічні процеси (дерегуляція) та контролю над цінами – все має вирішувати ринок
Червень 2018 р.	58,9	29,3	11,1	0,7	3,0	
Вересень-жовтень 2022 р.	46,1	31,0	22,5	0,4	4,0	
Листопад 2025 р.	39,5	32,1	28,1	0,3	4,4	

* За 10-бальною шкалою «0» означає максимальну підтримку позиції, наведеної ліворуч, а «10» – повну підтримку позиції, наведеної праворуч.

**ДЕ НА ШКАЛІ ВІД 0 ДО 10 МАЄ БУТИ РОЗТАШОВАНА ПОЗИЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИЛИ,
ЯКУ Б ВИ ПІДТРИМАЛИ НА ВИБОРАХ?**

% опитаних

(продовження)

	0-3 бали	4-6 балів	7-10 балів	Не відповіли	Середній бал*	
Економіка України має спиратися на традиційні галузі – металургію, машинобудування, видобувну промисловість, сільське господарство (АПК)						Україна може досягти прискореного економічного зростання лише через прискорений розвиток нових галузей і технологій (ІТ-сектор, робототехніка, штучний інтелект, нанотехнології, біотехнології та ін.)
Червень 2018 р.	38,9	38,9	21,3	0,9	4,3	
Вересень-жовтень 2022 р.	25,1	38,1	36,5	0,3	5,4	
Листопад 2025 р.	28,1	41,4	30,3	0,2	5,1	
Податкова система, за якої людина сплачує високі податки, але безкоштовно отримує від держави певні соціальні послуги						Податкова система, за якої людина сплачує низькі податки, але сама повинна оплачувати соціальні послуги
Червень 2018 р.	36,5	47,7	15,0	0,8	4,2	
Вересень-жовтень 2022 р.	35,1	38,6	26,0	0,3	4,7	
Листопад 2025 р.	29,4	42,9	27,1	0,6	4,9	
Система соціального забезпечення (пенсії, субсидії, соціальна допомога) має бути державною						Система соціального забезпечення (пенсії, субсидії, соціальна допомога) може обслуговуватися приватними компаніями
Червень 2018 р.	66,9	23,9	8,1	1,0	2,5	
Вересень-жовтень 2022 р.	64,5	23,6	11,5	0,3	2,9	
Листопад 2025 р.	61,6	23,9	14,4	0,1	3,1	
Державний захист і підтримка української мови (обов'язкове навчання українською мовою у школах, встановлення мовних квот на радіо та телебаченні...)						Ставлення держави до всіх мов має бути однаковим
Червень 2018 р.	48,6	21,5	29,2	0,7	4,2	
Вересень-жовтень 2022 р.	63,6	20,0	16,1	0,2	3,0	
Листопад 2025 р.	52,4	25,6	21,7	0,4	3,6	
Продовження декомунізації						Припинення процесів декомунізації
Червень 2018 р.	35,8	32,1	29,7	2,4	4,7	
Вересень-жовтень 2022 р.	58,3	23,2	16,5	1,9	3,1	
Листопад 2025 р.	46,4	29,7	21,7	2,2	3,9	
Захист традиційних суспільних цінностей, зокрема, сім'ї і шлюбу, який ґрунтується на вільній згоді чоловіка і жінки						Визнання державою права на шлюб (партнерство) між громадянами однієї статі
Червень 2018 р.	77,1	18,7	3,6	0,7	1,7	
Вересень-жовтень 2022 р.	70,7	19,9	9,0	0,4	2,3	
Листопад 2025 р.	64,9	23,3	10,9	0,8	2,7	

* За 10-бальною шкалою «0» означає максимальну підтримку позиції, наведеної ліворуч, а «10» – повну підтримку позиції, наведеної праворуч.

ДЕ НА ШКАЛІ ВІД 0 ДО 10 МАЄ БУТИ РОЗТАШОВАНА ПОЗИЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИЛИ, ЯКУ Б ВИ ПІДТРИМАЛИ НА ВИБОРАХ?

% опитаних

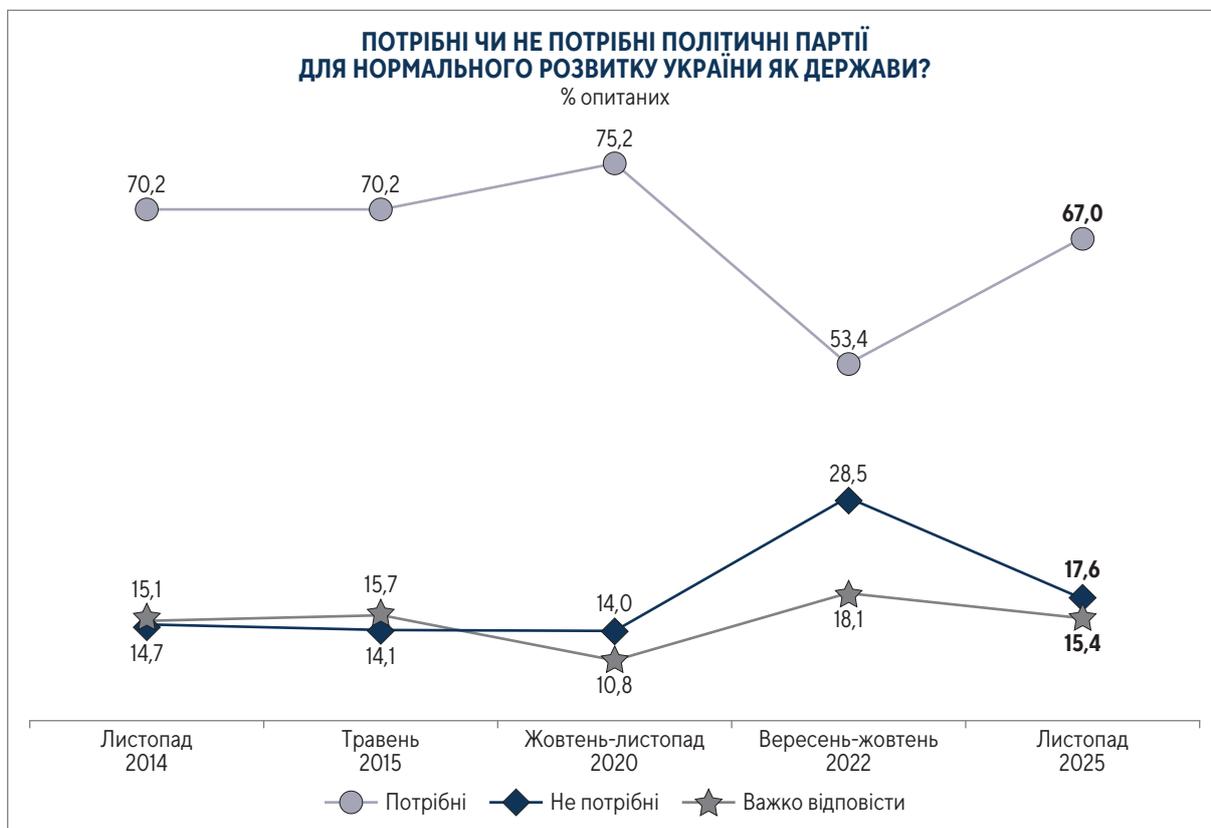
(продовження)

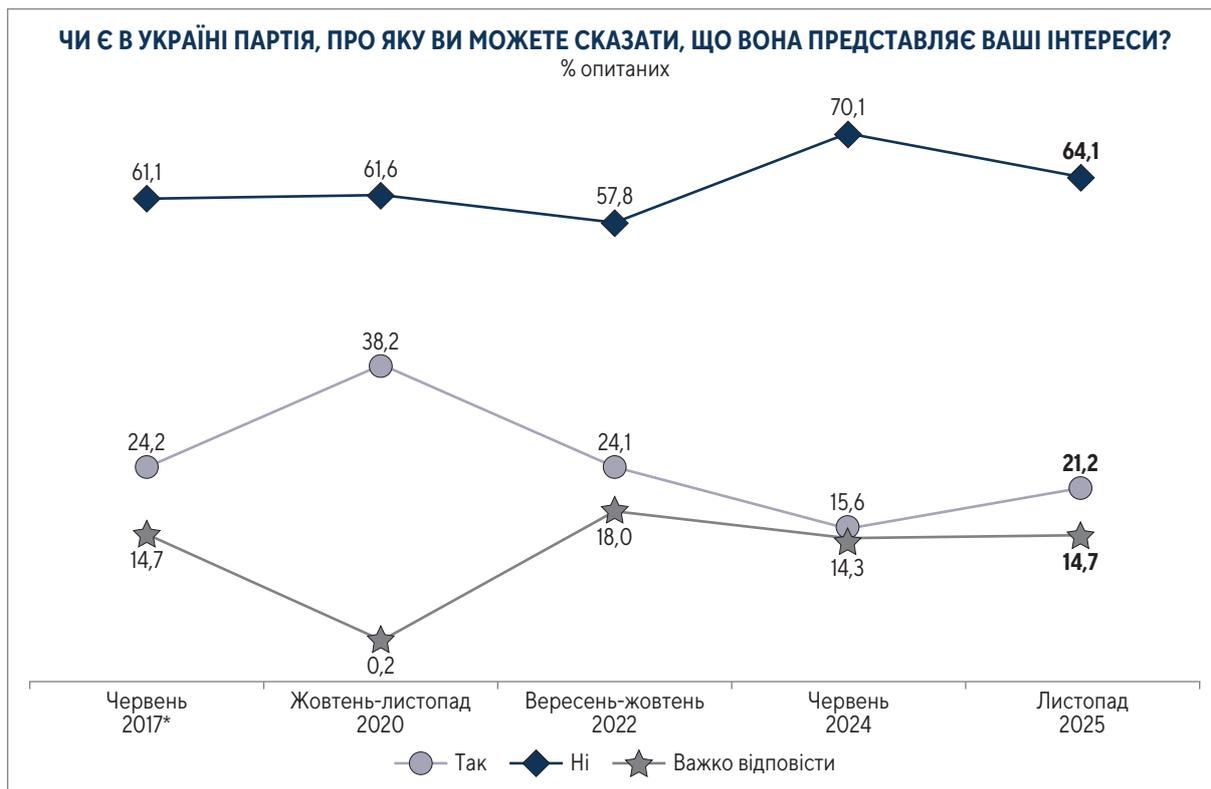
	0-3 бали	4-6 балів	7-10 балів	Не відповіли	Середній бал*	
Відновлення смертної кари за найбільш тяжкі і жорстокі злочини проти людини						Недопущення відновлення смертної кари за будь-які злочини
Червень 2018 р.	40,6	33,9	24,8	0,7	4,3	
Вересень-жовтень 2022 р.	28,6	29,2	41,6	0,6	5,6	
Листопад 2025 р.	43,5	31,9	24,1	0,4	4,3	
Жорстка політика у боротьбі з наркотиками, кримінальне покарання за їх вживання та зберігання						Декриміналізація вживання і зберігання для особистого вжитку окремих легких наркотиків
Червень 2018 р.	74,0	19,9	5,3	0,8	2,0	
Вересень-жовтень 2022 р.	69,6	17,6	12,7	0,1	2,5	
Листопад 2025 р.	67,7	21,1	10,7	0,4	2,6	
В умовах зовнішньої агресії можуть бути обмежені певні громадянські права і свободи (свобода слова, зібрань та ін.)						Обмеження громадянських прав не може виправдовуватися зовнішньою агресією
Червень 2018 р.	16,6	37,4	45,2	0,7	6,2	
Вересень-жовтень 2022 р.	23,3	34,7	41,6	0,4	5,8	
Листопад 2025 р.	21,5	32,7	45,4	0,4	6,0	

* За 10-бальною шкалою «0» означає максимальну підтримку позиції, наведеної ліворуч, а «10» – повну підтримку позиції, наведеної праворуч.

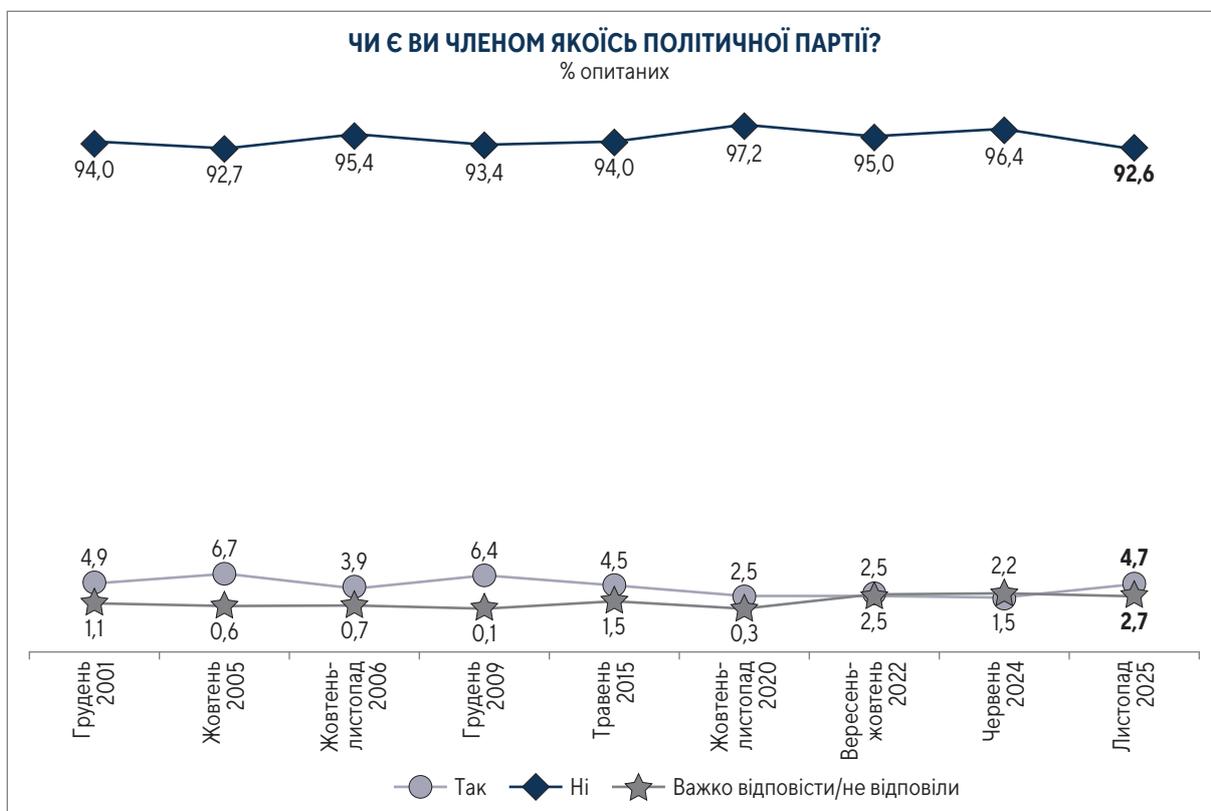
ПОТРІБНІ ЧИ НЕ ПОТРІБНІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ДЛЯ НОРМАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ЯК ДЕРЖАВИ?

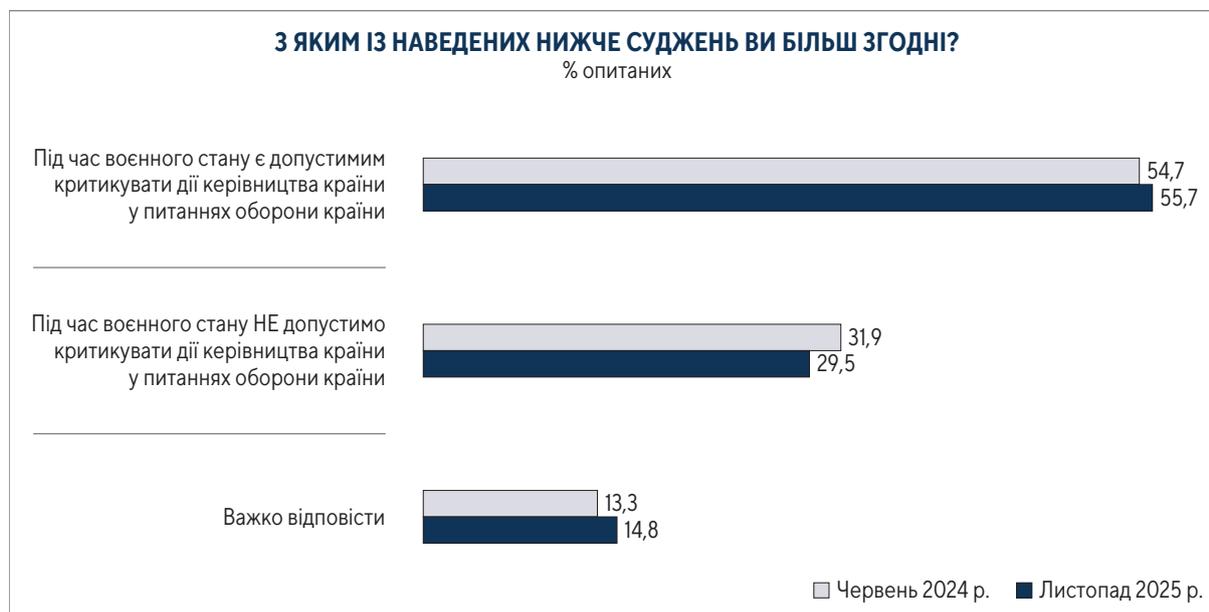
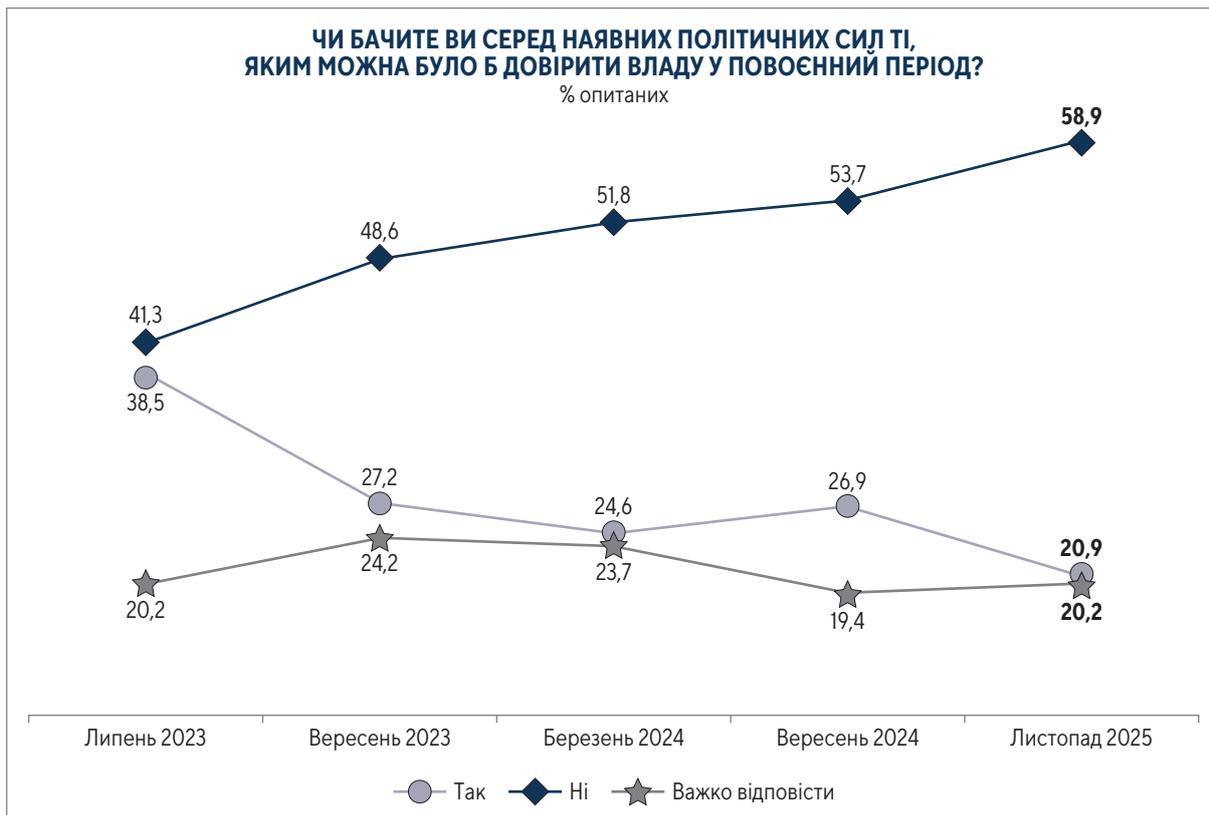
% опитаних

* У 2017 р. питання звучало так: «Чи є серед існуючих політичних партій така, яка захищає Ваші інтереси?».

**ПІД ЧАС ВІЙНИ ОПОЗИЦІЯ ПОВИННА ПІДТРИМУВАТИ ВЛАДУ
ЧИ ПРОПОНУВАТИ АЛЬТЕРНАТИВНІ ІДЕЇ ВЛАДІ У РІЗНИХ СФЕРАХ?**
% опитаних

Військова сфера та сфера безпеки

Зовнішня політика

Соціальна сфера

Економіка

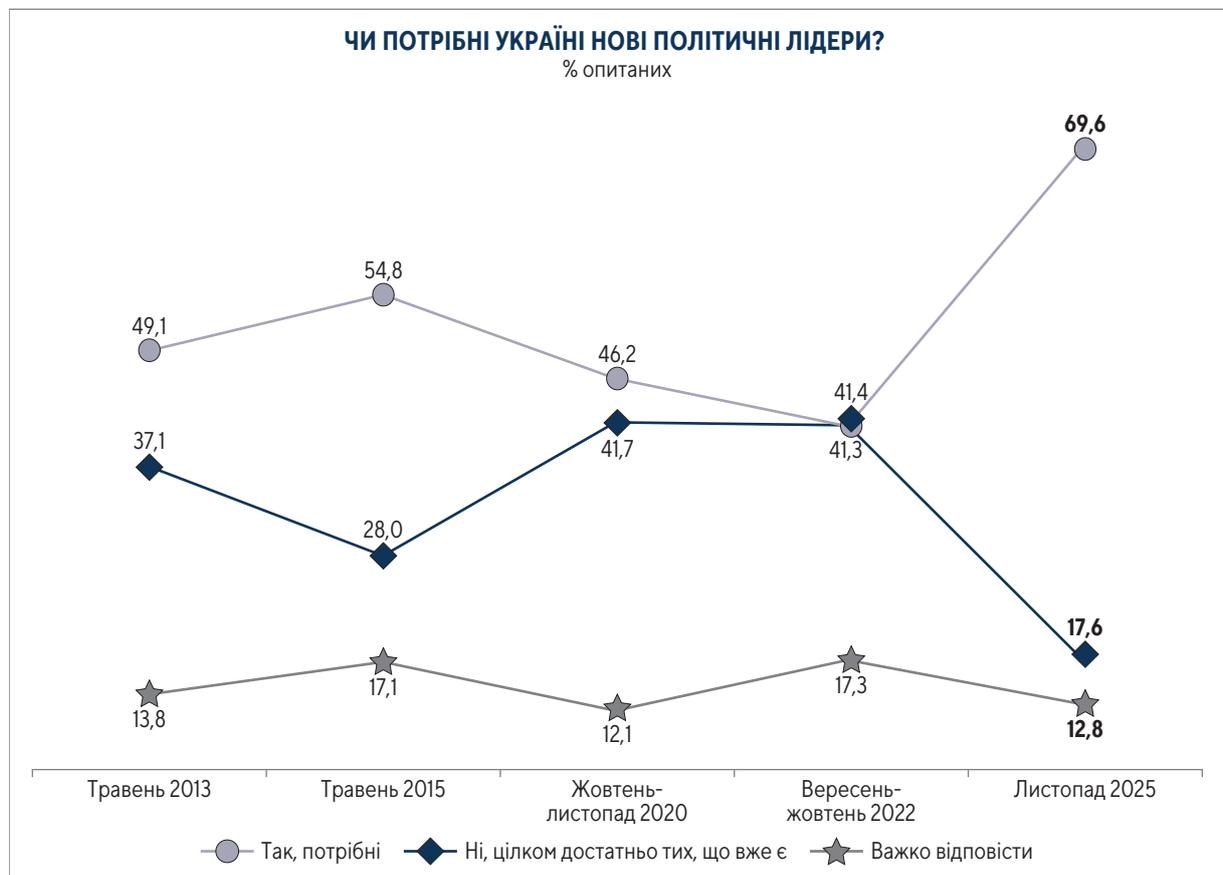
Внутрішня політика

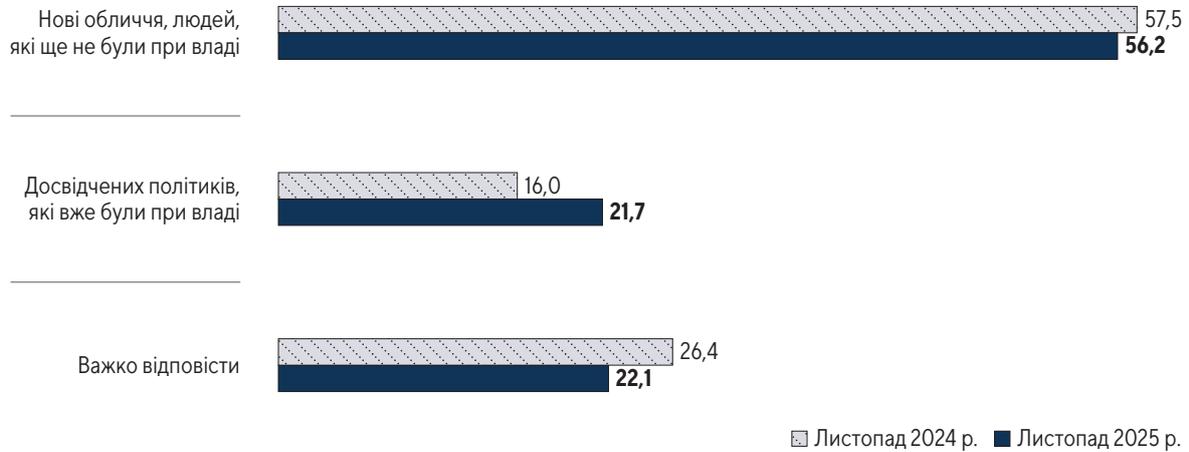
Обов'язково підтримувати
  Обов'язково пропонувати альтернативні ідеї
 Залежно від обставин
  Важко відповісти

ЧИ ПОТРІБНА ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ ДО ВЛАДИ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ВІЙНИ?
% опитаних

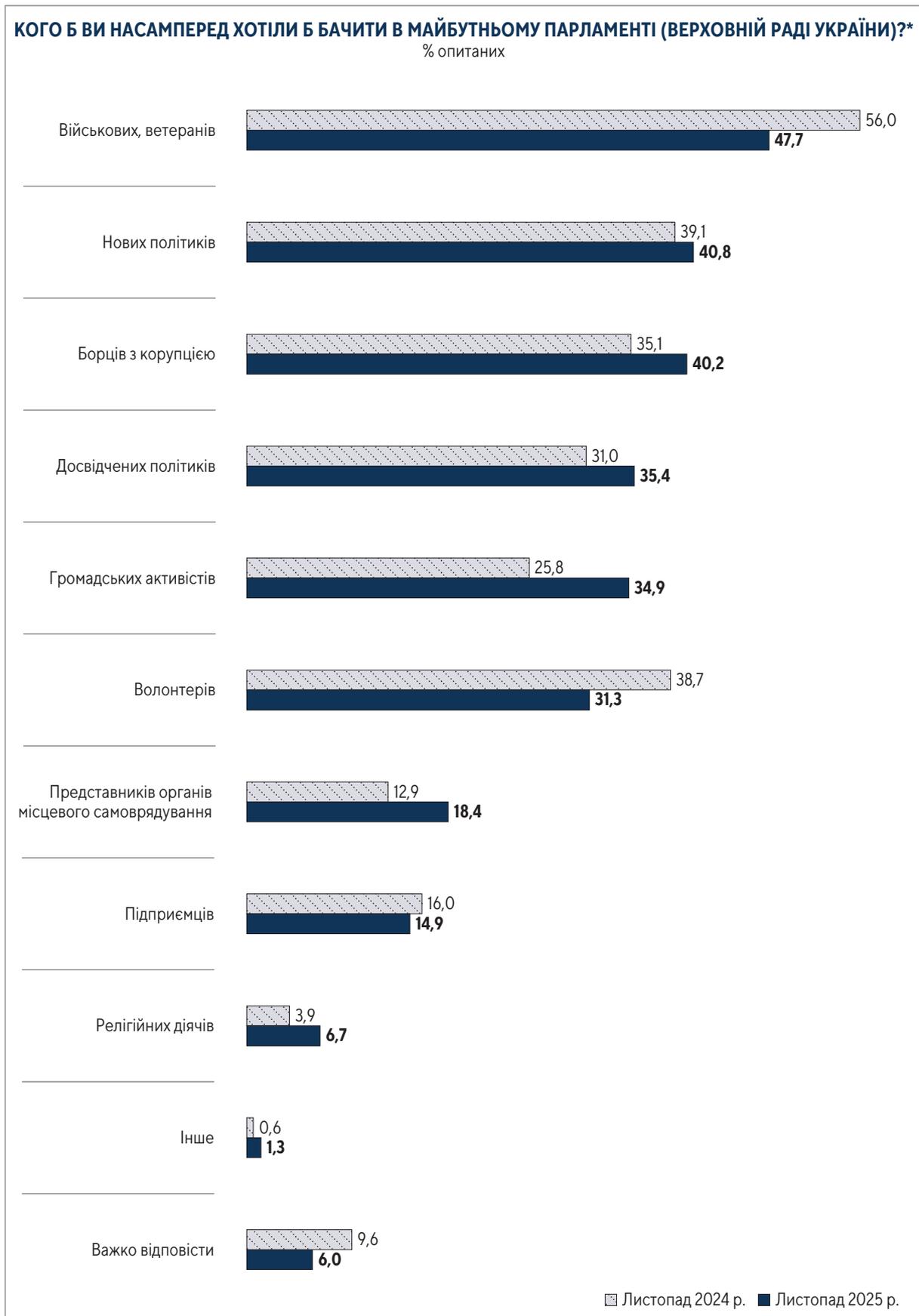
КОЛИ ВІДБУДУТЬСЯ НАСТУПНІ ВИБОРИ, ВИ З БІЛЬШОЮ ЙМОВІРНІСТЮ ПРОГОЛОСУЄТЕ НА НИХ ЗА...
% опитаних

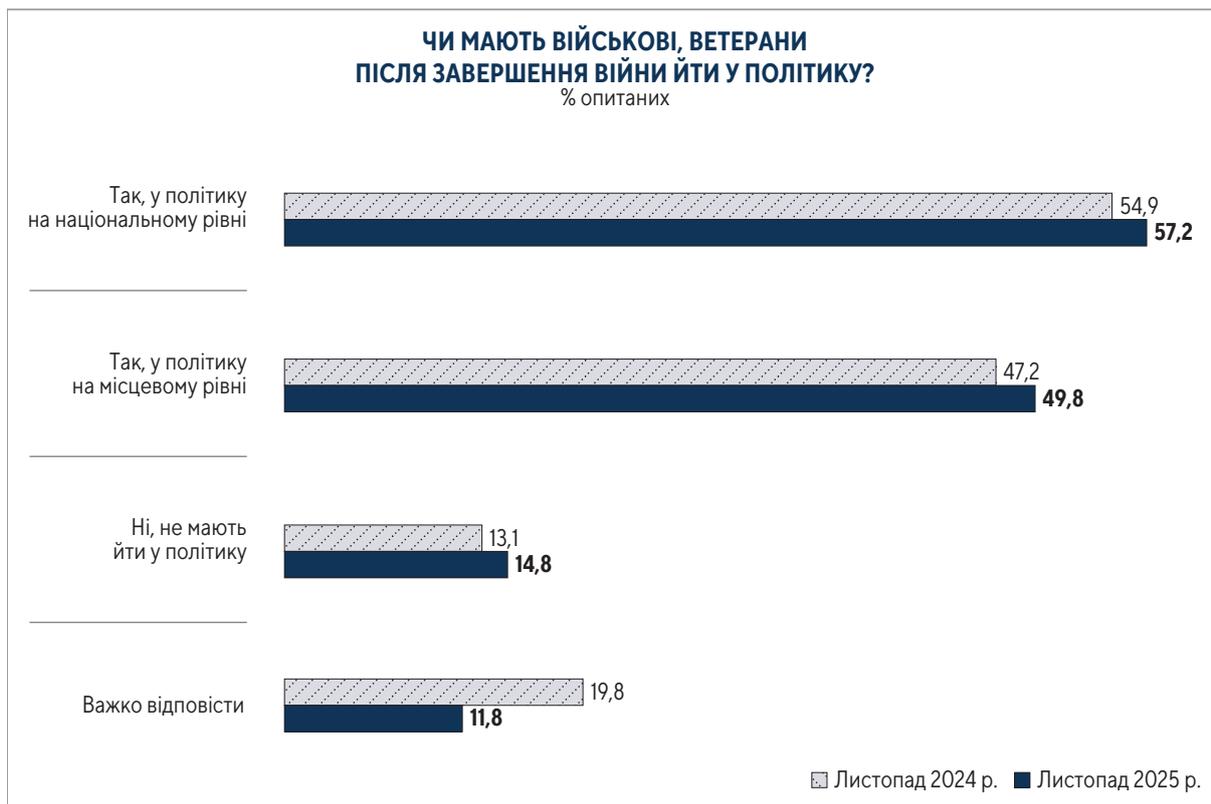
З ЯКОГО СЕРЕДОВИЩА МОЖЕ З'ЯВИТИСЯ ПОЛІТИЧНА СИЛА, ЯКІЙ БИ ВИ МОГЛИ ДОВІРИТИ ВЛАДУ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД?*
% опитаних

	Липень 2023 р.	Вересень 2023 р.	Березень 2024 р.	Вересень 2024 р.	Листопад 2025 р.
З середовища військових	51,0	51,6	45,1	46,6	46,7
З кола гуманітарної або технічної інтелігенції (науковців, учителів та ін.)	17,2	24,6	20,0	21,4	40,4
З організацій громадянського суспільства	18,5	19,1	18,6	19,0	33,1
З волонтерського середовища	24,4	29,6	21,5	23,6	29,6
З уже існуючих політичних партій	25,9	23,2	18,1	17,0	24,8
З бізнес-середовища	7,8	7,7	6,2	8,9	16,6
Інше	3,2	3,5	3,3	4,5	4,7
Важко відповісти	17,6	17,1	22,9	22,5	12,1

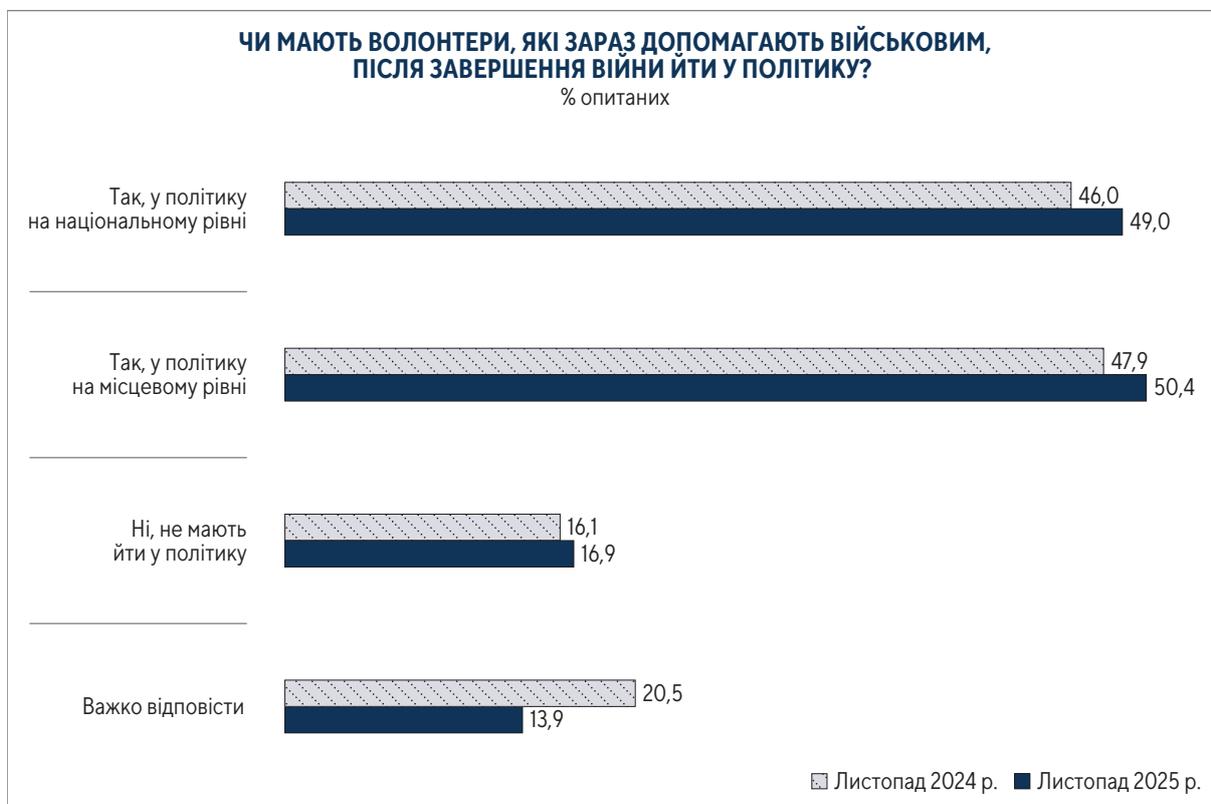
* Респондентам пропонувалося вибрати кілька варіантів відповіді.

* Респондентам пропонувалося вибрати кілька варіантів відповіді.

* Респондентам пропонувалося вибрати кілька варіантів відповіді.

* Респондентам пропонувалося вибрати кілька варіантів відповіді.

ЧИ ПОВИННІ МАТИ ПРАВО ОБИРАТИСЯ (БУТИ ОБРАНИМИ) НА ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ ВИБОРАХ ГРОМАДЯНИ, ЯКІ ПІД ЧАС ВІЙНИ ВИЇХАЛИ З УКРАЇНИ І НЕ ПОВЕРНУЛИСЯ НАЗАД?

% опитаних

	Так	Ні	Важко відповісти
На виборах до Верховної Ради України			
Червень 2024 р.	10,5	80,9	8,5
Листопад 2025 р.	12,1	76,3	11,6
На виборах Президента України			
Червень 2024 р.	10,1	81,5	8,4
Листопад 2025 р.	12,3	76,2	11,5
На виборах міських/сільських голів			
Червень 2024 р.	9,0	82,1	8,9
Листопад 2025 р.	14,5	73,1	12,4
На виборах депутатів міських/сільських рад			
Червень 2024 р.	9,2	81,8	9,0
Листопад 2025 р.	15,7	71,5	12,8

ЧИ ПЛАНУЄТЕ ВИ БРАТИ УЧАСТЬ ЯК ВИБОРЕЦЬ У ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ ВИБОРАХ?				
% опитаних				
	Так	Ні	Ще не вирішив	Важко відповісти
На виборах до Верховної Ради України				
Червень 2024 р.	73,0	7,1	16,4	3,5
Листопад 2025 р.	67,7	11,2	18,3	2,8
На виборах Президента України				
Червень 2024 р.	75,6	5,7	15,1	3,6
Листопад 2025 р.	69,5	10,7	16,9	2,9
На виборах міських/сільських голів				
Червень 2024 р.	72,9	6,9	16,4	3,9
Листопад 2025 р.	67,1	10,2	18,7	4,0
На виборах депутатів міських/сільських рад				
Червень 2024 р.	71,6	7,8	16,5	4,1
Листопад 2025 р.	65,8	10,7	19,7	3,8

ЧИ ПЛАНУЄТЕ ВИ БАЛОТУВАТИСЬ КАНДИДАТОМ НА ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ ВИБОРАХ?				
% опитаних				
	Так	Ні	Ще не вирішив	Важко відповісти
На виборах до Верховної Ради України				
Червень 2024 р.	1,8	94,0	3,2	1,0
Листопад 2025 р.	1,7	93,6	3,4	1,3
На виборах Президента України				
Червень 2024 р.	1,7	94,0	3,2	1,1
Листопад 2025 р.	0,9	94,3	3,2	1,6
На виборах міських/сільських голів				
Червень 2024 р.	2,1	92,8	3,7	1,4
Листопад 2025 р.	1,9	91,3	5,0	1,7
На виборах депутатів міських/сільських рад				
Червень 2024 р.	2,9	91,3	4,0	1,7
Листопад 2025 р.	2,4	89,5	5,4	2,6

НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ, ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ТА ВІДНОСИН ПІСЛЯ ВІЙНИ, РОЛЬ ВЕТЕРАНІВ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ, ПЕРСПЕКТИВИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Результати експертного опитування Центру Разумкова

Під час реалізації проекту «Україна: суспільно-політичні виклики переходу від війни до миру та повоєнного відновлення» у листопаді-грудні 2025 р. соціологічна служба Центру Разумкова провела експертне опитування, що стосувалося напрямів розвитку політичної системи, особливостей суспільно-політичних відносин та процесів після війни, ролі ветеранів у суспільному житті, перспектив євроінтеграційних процесів¹.

НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ, ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ТА ВІДНОСИН ПІСЛЯ ВІЙНИ

Політична система. Відносна більшість (39%) експертів вважають, що політична система України після закінчення війни буде розвиватися у напрямі відновлення конституційно визначених ролі і впливу Верховної Ради та Уряду, 20% – що вона буде розвиватися у напрямі формування нової моделі організації влади, яка передбачатиме конституційне закріплення участі військових в управлінні державою, 16% – у напрямі подальшого посилення ролі і впливу Президента України і 12% – у напрямі посилення парламентаризму та поступового перетворення України в парламентську республіку.

Оцінка змін, що відбудуться після закінчення війни. Оцінюючи ймовірність змін, що відбудуться в політичному та суспільному житті України після закінчення

російсько-української війни, **найбільш імовірними експерти вважають такі зміни:**

- ✓ нові політичні партії, що виникатимуть, вдаватимуться до соціального популізму (94% експертів або впевнені, що це станеться, або вважають, що існує висока ймовірність, що це станеться);
- ✓ зросте рівень напруги у відносинах між деякими суспільними групами, що утворилися внаслідок війни (92%);
- ✓ посиляться використання у політичній боротьбі військової та мобілізаційної тематики (90%);
- ✓ виникнуть і здобудуть широку підтримку нові політичні сили (90%);
- ✓ у політичному житті значну роль відіграватимуть колишні учасники бойових дій (86%);
- ✓ відбудеться значне загострення політичної боротьби між нинішньою партією

¹ Був опитаний 51 експерт: викладачі вищих закладів освіти, представники громадських та волонтерських організацій, представники органів державної влади, політичні аналітики, військовослужбовці та ветерани Збройних сил, незалежні експерти.

влади і політичними силами, що конкуруватимуть з нею (82%);

✓ зросте рівень соціального та майнового розшарування суспільства (78,5%);

✓ у політичному дискурсі істотно зросте інтерес до соціальної проблематики (проблеми бідності, корупції, соціальної рівності тощо) (74,5%);

✓ відбудеться практичне зникнення з політичного поля проросійських партій (74,5%);

✓ проблематика геополітичного вибору для України між «Заходом» і «Сходом» зникне з політичного дискурсу як вирішена проблема (69%);

✓ буде гальмуватися відновлення процесу децентралізації влади (65%);

✓ молодь більш активно братиме участь у політичному житті (65%).

Також **більше половини експертів вважають високоймовірним:**

✓ посилення ролі держави в економіці (59%);

✓ зростання ролі недержавних організацій у суспільному житті (55%);

✓ прискорення процесів демократизації суспільного життя (55%);

✓ посилення впливу праворадикальних партій у партійній системі (51%).

Щодо **викликів для демократії та загрози авторитарних тенденцій**, то:

✓ 47% експертів вважають високоймовірним зростання у громадській свідомості запиту на авторитарного лідера, «сильну руку», але більшість (51%) або вважають, що це малоімовірно, або впевнені, що цього не станеться;

✓ стосовно посилення авторитарних тенденцій в діяльності влади і суспільно-політичному житті, то більшість експертів (55%) або вважають, що це малоімовірно, або впевнені, що цього не станеться;

✓ стосовно посилення владної монополії нинішньої партії влади, то частка експертів, які вважають, що це малоімовірно або що цього не станеться, складає 80%.

Оцінка необхідних заходів для повернення політичного процесу на «мирні рейки». Оцінюючи важливість різних заходів у післявоєнний період, переважна **більшість експертів назвали дуже важливими або скоріше важливими:**

✓ відновлення конституційно визначеного балансу влади і порядку взаємодії між Президентом, Верховною Радою і Урядом (98%);

✓ відновлення відкритої, публічної політичної конкуренції між політичними партіями (96%);

✓ обмеження впливу Офісу Президента на інші владні інституції, судову систему та правоохоронні органи (96%);

✓ надання рівного доступу до ЗМІ як провладним, так і опозиційним партіям (96%);

✓ відновлення у повному обсязі місцевого самоврядування (90%);

✓ забезпечення прав опозиції у парламенті (90%);

✓ активне залучення ветеранів і ветеранок російсько-української війни до участі в політиці та до роботи в органах влади і самоврядування (90%);

✓ посилення демократичного цивільного контролю над силовими структурами (88%);

✓ підвищення пріоритетності безпекових питань в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування (88%);

✓ зняття «неформальних» обмежень для критики влади за помилкові рішення та дії, зловживання її представників напередодні та під час повномасштабного російського вторгнення (86%);

✓ створення загальнонаціональної системи політичної освіти для підготовки ветеранів і ветеранок російсько-української війни

до участі в політиці та до роботи в органах влади і самоврядування (86%);

✓ припинення діяльності тимчасових органів державної влади на місцях, передбачених Законом про воєнний стан (84%);

✓ забезпечення представленості у політичному дискурсі позицій різних категорій громадян України, у т. ч. тих, хто перебуває за кордоном на умовах тимчасового прихистку (69%).

Менш важливим експерти вважають обрання на посаду Президента України кандидата, який має досвід участі у бойових діях (49% називають це або скоріше важливим, а 45% скоріше неважливим або зовсім не важливим).

ОЦІНКА РОЛІ ВЕТЕРАНІВ У ПОЛІТИЦІ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ВІЙНИ

Експерти оцінювали **ймовірність реалізації кожного із сценаріїв, які описують роль ветеранів у післявоєнному політичному житті**, за шкалою від 1 до 7, де «1» означає, що це зовсім неімовірний сценарій, а «7» — упевненість, що цей сценарій реалізується. Аналізуючи відповіді на цей блок запитань, ми об'єднали відповіді за шкалою в діапазоні від 1 до 3, трактуючи їх як малоімовірний сценарій, а відповіді в діапазоні від 5 до 7 — як високоімовірний сценарій.

Отже, **до високоімовірних сценаріїв більшість експертів відносять:**

✓ створення ветеранами однієї чи кількох політичних партій (76,5% оцінили імовірність цього від 5 до 7 балів);

✓ використання ветеранів війни іншими політичними партіями як «прикриття» для здобуття популярності і перемоги на виборах, але на політику цих партій ветерани не матимуть впливу (71%);

✓ сценарій, коли підтриманий ветеранськими організаціями кандидат переможе на майбутніх президентських виборах (61%);

✓ створені ветеранами партії матимуть переважно правочентристське та праве спрямування (59%);

✓ діяльність створених ветеранами партій сприятиме демократичному розвитку українського суспільства і відобразатиме інтереси більшості громадян (55%);

✓ створені ветеранами партії переможуть на наступних місцевих виборах (53%), а також на наступних парламентських виборах (51%);

✓ ветерани війни після її завершення створюватимуть соціальну базу для протестних рухів (51%).

Суперечливі оцінки отримала ймовірність того, що створені ветеранами партії відстоюватимуть інтереси насамперед ветеранів, мало переймаючись інтересами інших груп населення — високоімовірним це вважають 45% експертів, а малоімовірним — 43%.

І **переважно малоімовірним** експерти вважають, що ветерани війни не матимуть істотного впливу у політиці після завершення війни (66% оцінили ймовірність цього в діапазоні оцінок від 1 до 3).

На думку експертів, **головні цілі участі ветеранів війни в політиці** насамперед мають полягати у:

✓ сприянні зміцненню національної безпеки і обороноздатності України (84%);

✓ протидії корупції, запровадженні нових стандартів діяльності в політиці та врядуванні (82%);

✓ недопущенні «здачі» владою національних інтересів, контролі за дотриманням нею «червоних ліній» (72,5%);

✓ соціальному та правовому захисті ветеранів і членів їх сімей (65%).

Рідше називаються такі цілі як гарантування суспільної стабільності і спокою, недопущення маніпулювань патріотичною і безпековою проблематикою (41%), сприяння реалізації реформ, європейській та євроатлантичній інтеграції України (39%).

Відповідаючи на запитання, **якою мірою наявність військового досвіду (участі у російсько-українській війні) сприятиме обранню чи призначенню кандидата на**

державні посади, найчастіше експерти вважають, що наявність такого досвіду суттєво або скоріше сприятиме обранню на посади:

- ✓ Президента України (86%);
- ✓ народного депутата України (84%);
- ✓ депутата місцевої ради (84%).

Дещо меншою мірою військовий досвід, на думку експертів, сприяв би обранню кандидата на посади міського, сільського, селищного голови (74,5%), Голови Верховної Ради України (67%), ще менше – призначенню на посади Прем'єр-міністра України чи міністрів (53%) та суддів (43%).

Хоча, очевидно, що тією чи іншою мірою для всіх зазначених посад наявність військового та бойового досвіду, на думку експертів, було б чинником, який сприяв би обранню чи призначенню на ці посади.

Більшість експертів виступають **проти розширення переліків винятків щодо цензу осілості**, передбачених Виборчим кодексом (ст. 75, 134), шляхом його доповнення нормами про проживання за межами України на період дії правового режиму воєнного стану – такі зміни уможливили б балотування на відповідні виборні посади громадян, які під час війни перебували за кордоном. Проти розширення такого переліку для кандидатів на посаду Президента України виступають 67% експертів (за розширення – лише 22%), для кандидатів у народні депутати України – відповідно 55% «проти» і 35% «за».

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ОЦІНКАХ ЕКСПЕРТІВ

Значущість євроінтеграції України. Усі експерти погоджуються з тим, що європейська інтеграція України сприяє забезпеченню умов для повоєнного відновлення України (100% дали відповідь «так» або «скоріше так»), а переважна більшість – що вона сприяє зміцненню демократії і верховенства права в Україні (96%), опору і протистоянню російській агресії (94%), подоланню соціально-політичних і фінансово-економічних проблем України (90%), зміцненню позицій України на світовій арені (90%).

Пріоритети зовнішньої політики.

Значущість євроінтеграції для України обумовлює її пріоритетність серед завдань зовнішньої політики. Відповідаючи на запитання: «Якими мають бути пріоритети зовнішньої політики України у повоєнний період?», більшість експертів називають європейську інтеграцію, забезпечення умов для вступу до ЄС (98%).

До пріоритетів зовнішньої політики більшість експертів також відносять інтеграцію до НАТО з перспективою членства (84%), визначення рівня і формату міждержавних відносин з іноземними країнами залежно від їх ставлення до російської агресії та війни в Україні (82%). І лише 11% експертів відносять до таких пріоритетів обрання «третього шляху» для України з набуттям нейтрального (позаблокового) статусу.

Терміни вступу до ЄС і НАТО. Експерти дещо більш песимістичні, ніж громадяни України, стосовно термінів вступу до ЄС та НАТО. Так, якщо 35% громадян, опитаних соціологічною службою Центру Разумкова у листопаді 2025 р., вважають, що Україна зможе **вступити до ЄС** протягом 1-5 років, то серед експертів таку позицію поділяють лише 21,5%.

Відносна більшість експертів (43%) вважають, що Україна зможе вступити до ЄС протягом 5-10 років (серед громадян – 23%). 22% експертів і 9% громадян називають термін 10-20 років. Хоча серед експертів менше, ніж серед громадян, тих, хто вважає, що Україна ніколи не зможе вступити до ЄС (відповідно 2% і 10%).

Якщо 26% громадян вважають, що Україна зможе **вступити до НАТО** протягом 1-5 років, то серед експертів – лише 12%. Більш реалістичними експерти вважають терміни у 10-20 років – (31%) та 5-10 років (23,5%) (серед громадян так вважають відповідно 11% і 19%). Вважають, що Україна ніколи не зможе вступити до НАТО, 14% експертів і 19% опитаних громадян.

ГОЛОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Оцінюючи, наскільки реалізуються різні сценарії розвитку подій після війни, відносна більшість експертів вважають, що політична

система України після закінчення війни буде розвиватися у напрямі відновлення конституційно визначених ролі і впливу Верховної Ради та Уряду.

Оцінюючи ймовірність змін, що відбудуться в політичному та суспільному житті України після закінчення російсько-української війни, *найбільш імовірними експерти вважають такі зміни*: нові політичні партії, що виникатимуть, вдаватимуться до соціального популізму; зросте рівень напруги у відносинах між деякими суспільними групами, що утворилися внаслідок війни; посиляться використання у політичній боротьбі військової та мобілізаційної тематики; виникнуть і здобудуть широку підтримку нові політичні сили; у політичному житті значну роль відіграватимуть колишні учасники бойових дій; відбудеться значне загострення політичної боротьби між нинішньою партією влади і політичними силами, що конкуруватимуть з нею; зросте рівень соціального та майнового розшарування суспільства; у політичному дискурсі істотно зросте інтерес до соціальної проблематики; відбудеться практичне зникнення з політичного поля проросійських партій; проблематика геополітичного вибору для України між «Заходом» і «Сходом» зникне з політичного дискурсу як вирішена проблема; буде гальмуватися відновлення процесу децентралізації влади; молодь більш активно братиме участь у політичному житті.

Разом з тим, більшість експертів вважають *малоймовірним посилення авторитарних тенденцій в діяльності влади і суспільно-політичному житті*, так само як і посилення владної монополії нинішньої партії влади.

Оцінюючи важливість різних заходів після воєнний період, переважна більшість експертів назвали *важливим відновлення конституційно визначеного балансу гілок влади*; відновлення відкритої, публічної політичної конкуренції; розвиток та посилення демократичних процесів, громадського контролю.

Оцінюючи ймовірність реалізації кожного із сценаріїв, які описують роль ветеранів у післявоєнному політичному житті, *до високіймовірних сценаріїв більшість експертів відносять* створення ветеранами однієї чи кількох політичних партій; використання ветеранів війни іншими політичними партіями як «прикриття» для здобуття популярності і перемоги на виборах, але на політику цих партій ветерани не матимуть впливу; сценарій, коли

підтриманий ветеранськими організаціями кандидат перемаже на майбутніх президентських виборах; те, що створені ветеранами партій матимуть переважно правоцентристське та праве спрямування; діяльність створених ветеранами партій сприятиме демократичному розвитку українського суспільства і відобразатиме інтереси більшості громадян; створені ветеранами партії перемажуть на наступних парламентських та місцевих виборах; ветерани війни після її завершення створюватимуть соціальну базу для протестних рухів.

Переважно малоймовірним експерти вважають, що ветерани війни не матимуть істотного впливу у політиці після завершення війни.

На думку експертів, *головні цілі участі ветеранів війни в політиці* насамперед мають полягати у сприянні зміцненню національної безпеки і обороноздатності України; у протидії корупції, запровадженні нових стандартів діяльності в політиці та врядуванні, недопущенні «здачі» владою національних інтересів, контролі за дотриманням нею «червоних ліній»; соціальному та правовому захисту ветеранів і членів їх сімей.

Усі експерти погоджуються з тим, що *європейська інтеграція України сприяє забезпеченню умов для повоєнного відновлення*, а переважна більшість — що вона сприяє зміцненню демократії і верховенства права в Україні; опору і протистоянню російській агресії; подоланню соціально-політичних і фінансово-економічних проблем України; зміцненню позицій України на світовій арені.

Цим зумовлене те, що більшість експертів відносять до пріоритетів зовнішньої політики України у повоєнний період європейську інтеграцію, забезпечення умов для вступу до ЄС.

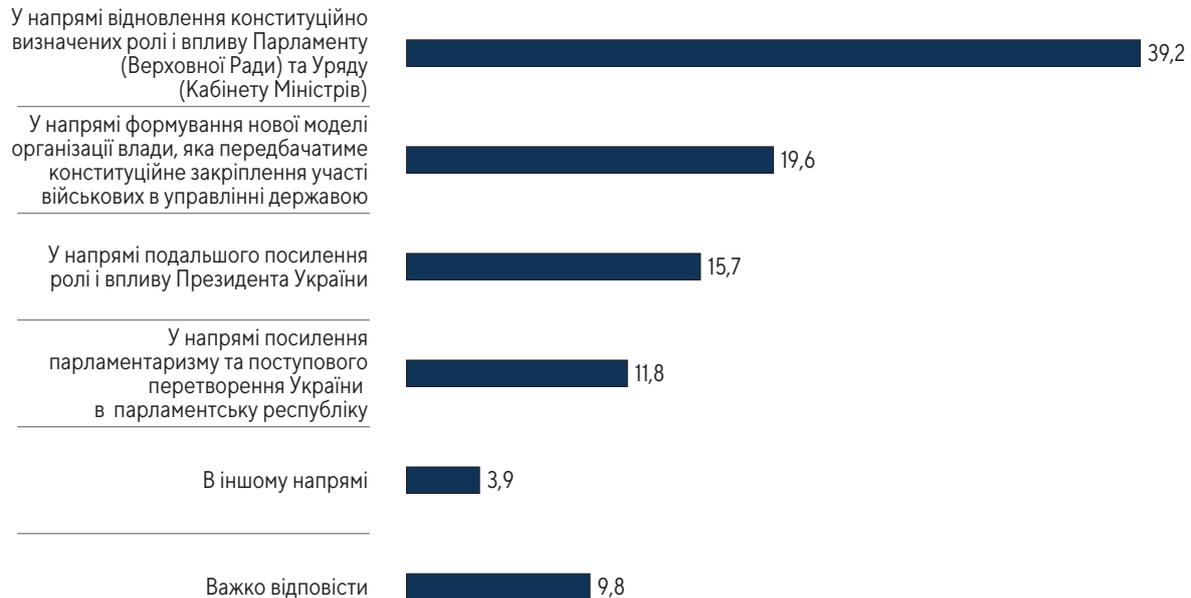
До пріоритетів зовнішньої політики більшість експертів також відносять інтеграцію до НАТО з перспективою членства, визначення рівня і формату міждержавних відносин з іноземними країнами залежно від їх ставлення до російської агресії і війни в Україні.

Експерти дещо більш песимістичні, ніж громадяни України, стосовно термінів вступу до ЄС та НАТО. Відносна більшість експертів вважають, що Україна зможе вступити до ЄС протягом 5-10 років. Найбільш реалістичними термінами вступу до НАТО експерти вважають терміни у 10-20 років та 5-10 років.

В ЯКОМУ НАПРЯМІ БУДЕ РОЗВИВАТИСЯ ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНИ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ВІЙНИ?

% опитаних

ЧИ ВІДБУДУТЬСЯ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ТАКІ ЗМІНИ?

% опитаних

	Так, це станеться	Існує висока імовірність, що це станеться	Малоймовірно, що це станеться	Ні, цього не станеться	Важко відповісти
У політичному житті значну роль відіграватимуть колишні учасники бойових дій	43,1	43,1	11,8	2,0	0,0
Посилиться використання у політичній боротьбі військової та мобілізаційної тематики	41,2	49,0	3,9	3,9	2,0
Відбудеться значне загострення політичної боротьби між нинішньою партією влади і політичними силами, що конкуруватимуть з нею	39,2	43,1	7,8	7,8	2,0
Нові політичні партії, що виникатимуть, вдаватимуться до соціального популізму	37,3	56,9	2,0	2,0	2,0
Рівень соціального (майнового) розшарування суспільства зросте	37,3	41,2	17,6	3,9	0,0
У політичному дискурсі істотно зросте інтерес до соціальної проблематики (проблеми бідності, корупції, соціальної рівності тощо)	33,3	41,2	21,6	0,0	4,0
Зросте рівень напруги у відносинах між деякими суспільними групами, що утворилися внаслідок війни	33,3	58,8	3,9	3,9	0,0
Проблематика геополітичного вибору для України між «Заходом» і «Сходом» зникне з політичного дискурсу як вирішена проблема	27,5	41,2	13,7	15,7	2,0

ЧИ ВІДБУДУТЬСЯ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ТАКІ ЗМІНИ?					
% опитаних					
	Так, це станеться	Існує висока імовірність, що це станеться	Малоймовірно, що це станеться	Ні, цього не станеться	Важко відповісти
Виникнуть і здобудуть широку підтримку нові політичні сили	27,5	62,7	5,9	3,9	0,0
Практичне зникнення з політичного поля проросійських партій	19,6	54,9	15,7	9,8	0,0
У громадській свідомості зростає запит на авторитарного лідера, «сильну руку»	15,7	31,4	45,1	5,9	2,0
Зростає роль недержавних організацій у суспільному житті	13,7	41,2	29,4	7,8	7,8
Прискоряться процеси демократизації суспільного життя	11,8	43,1	33,3	3,9	7,8
Посилиться роль держави в економіці	11,8	47,1	33,3	0,0	7,8
У партійній системі посилиться вплив праворадикальних партій	9,8	41,2	31,4	5,9	11,8
Відновлення процесу децентралізації влади буде гальмуватися	9,8	54,9	21,6	7,8	5,9
Посиляться авторитарні тенденції в діяльності влади і суспільно-політичному житті загалом	7,8	27,5	33,3	21,6	9,8
Молодь більш активно братиме участь у політичному житті	7,8	56,9	25,5	5,9	4,0
Посилиться владна монополія нинішньої партії влади	3,9	11,8	43,1	37,3	3,9

ОЦІНІТЬ ВАЖЛИВІСТЬ ЧИ НЕ ВАЖЛИВІСТЬ НАСТУПНИХ ЗАХОДІВ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД					
% опитаних					
	Дуже важливо	Скоріше важливо	Скоріше не важливо	Зовсім не важливо	Важко відповісти
Відновлення конституційно визначеного балансу влади і порядку взаємодії між Президентом, Верховною Радою і Урядом	88,2	9,8	2,0	0,0	0,0
Обмеження впливу Офісу Президента на інші владні інституції, судову систему та правоохоронні органи	78,4	17,6	0,0	2,0	2,0
Відновлення відкритої, публічної політичної конкуренції між політичними партіями	72,5	23,5	3,9	0,0	0,0
Надання рівного доступу до ЗМІ як провладним, так і опозиційним партіям	70,6	25,5	2,0	2,0	0,0
Посилення демократичного цивільного контролю над силовими структурами	64,7	23,5	3,9	2,0	5,9
Відновлення у повному обсязі місцевого самоврядування	62,7	27,5	2,0	3,9	4,0
Зняття «неформальних» обмежень для критики влади за помилкові рішення та дії, зловживання її представників напередодні та під час повномасштабного російського вторгнення	60,8	25,5	11,8	2,0	0,0
Забезпечення прав опозиції у парламенті	58,8	31,4	9,8	0,0	0,0

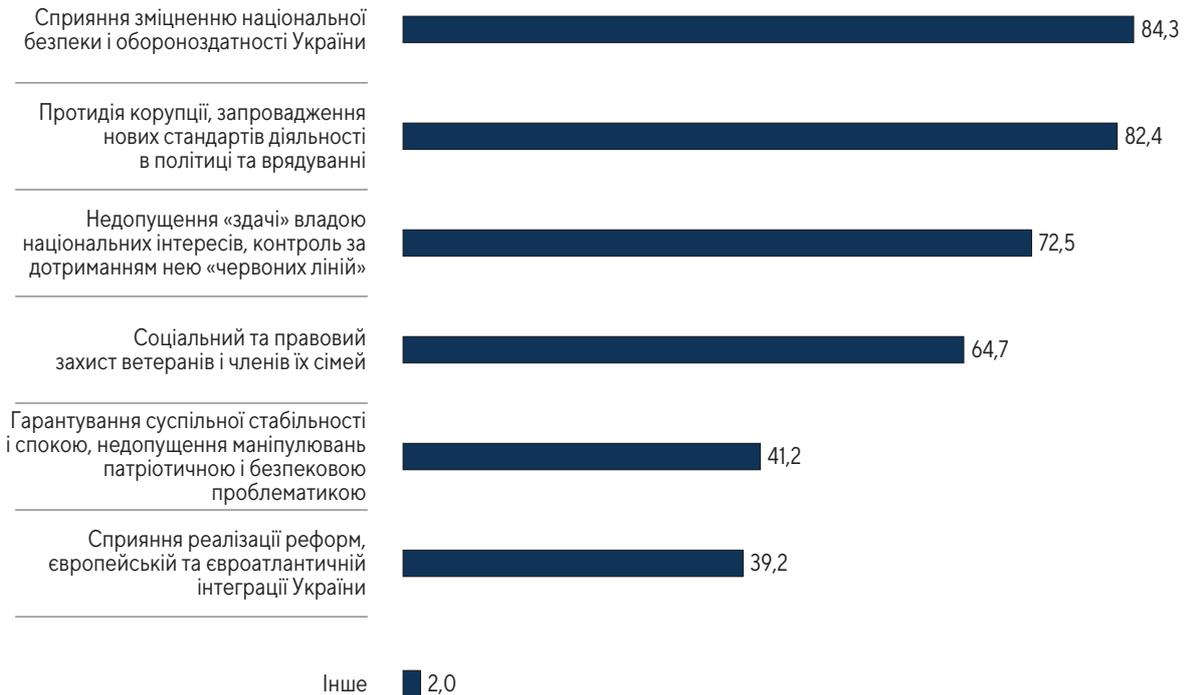
ОЦІНІТЬ ВАЖЛИВІСТЬ ЧИ НЕ ВАЖЛИВІСТЬ НАСТУПНИХ ЗАХОДІВ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД					
	% опитаних				
	Дуже важливо	Скоріше важливо	Скоріше не важливо	Зовсім не важливо	Важко відповісти
Припинення діяльності тимчасових органів державної влади на місцях, передбачених Законом про воєнний стан	54,9	29,4	9,8	2,0	3,9
Підвищення пріоритетності безпекових питань в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування	54,9	33,3	7,8	0,0	3,9
Створення загальнонаціональної системи політичної освіти для підготовки ветеранів і ветеранок російсько-української війни до участі в політиці та до роботи в органах влади і самоврядування	52,9	33,3	11,8	2,0	0,0
Активне залучення ветеранів і ветеранок російсько-української війни до участі в політиці та до роботи в органах влади і самоврядування	43,1	47,1	5,9	0,0	3,9
Забезпечення представленості у політичному дискурсі позицій різних категорій громадян України, у т. ч. тих, хто перебуває за кордоном на умовах тимчасового прихистку	25,5	43,1	21,6	9,8	0,0
Обрання на посаду Президента України кандидата, який має досвід участі у бойових діях	15,7	33,3	27,5	17,6	5,9

ЯКОЮ БУДЕ РОЛЬ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ У ПОЛІТИЦІ ПІСЛЯ ЇЇ ЗАКІНЧЕННЯ?					
	% опитаних				
	1-3 бали*	4 бали*	5-7 балів*	Важко відповісти	Середні значення
Ветерани утворюють одну чи кілька політичних партій	13,7	9,8	76,5	0,0	5,4
Ветеранів війни інші політичні партії використовуватимуть як «прикриття» для здобуття популярності і перемоги на виборах, але на політику цих партій ветерани не матимуть впливу	17,6	9,8	70,6	2,0	5,3
Підтриманий ветеранськими організаціями кандидат переможе на майбутніх президентських виборах	9,8	23,5	60,8	5,9	4,8
Створені ветеранами партії матимуть переважно правочентристське та праве спрямування	25,5	11,8	58,8	3,9	4,6
Діяльність створених ветеранами партій сприятиме демократичному розвитку українського суспільства і відобразатиме інтереси більшості громадян	25,5	19,6	54,9	0,0	4,3
Створені ветеранами партії переможуть на наступних місцевих виборах	15,7	29,4	52,9	2,0	4,6
Створені ветеранами партії переможуть на наступних парламентських виборах	17,6	27,5	51,0	3,9	4,5
Ветерани війни після завершення війни створюватимуть соціальну базу для протестних рухів	23,5	21,6	51,0	3,9	4,4
Створені ветеранами партії відстоюватимуть інтереси насамперед ветеранів, мало переймаючись інтересами інших груп населення	43,1	11,8	45,1	0,0	4,1
Ветерани війни не матимуть істотного впливу у політиці після завершення війни	66,7	7,8	19,6	5,9	2,9

* За шкалою від 1 до 7, де «1» означає «зовсім неімовірний сценарій», а «7» – «упевнений, що саме так і буде».

У ЧОМУ МАЮТЬ ПОЛЯГАТИ ГОЛОВНІ ЦІЛІ УЧАСТІ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ В ПОЛІТИЦІ?

% опитаних

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

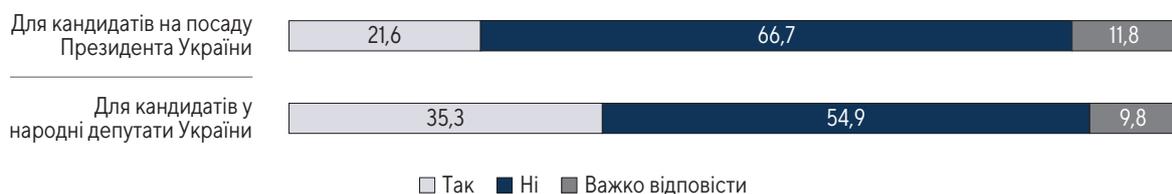
ЧИ БУДЕ НАЯВНІСТЬ ВІЙСЬКОВОГО ДОСВІДУ (УЧАСТІ У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ) СПРИЯТИ ЧИ ПЕРЕШКОДЖАТИ ОБРАННЮ/ПРИЗНАЧЕННЮ КАНДИДАТА НА НАСТУПНІ ПОСАДИ?

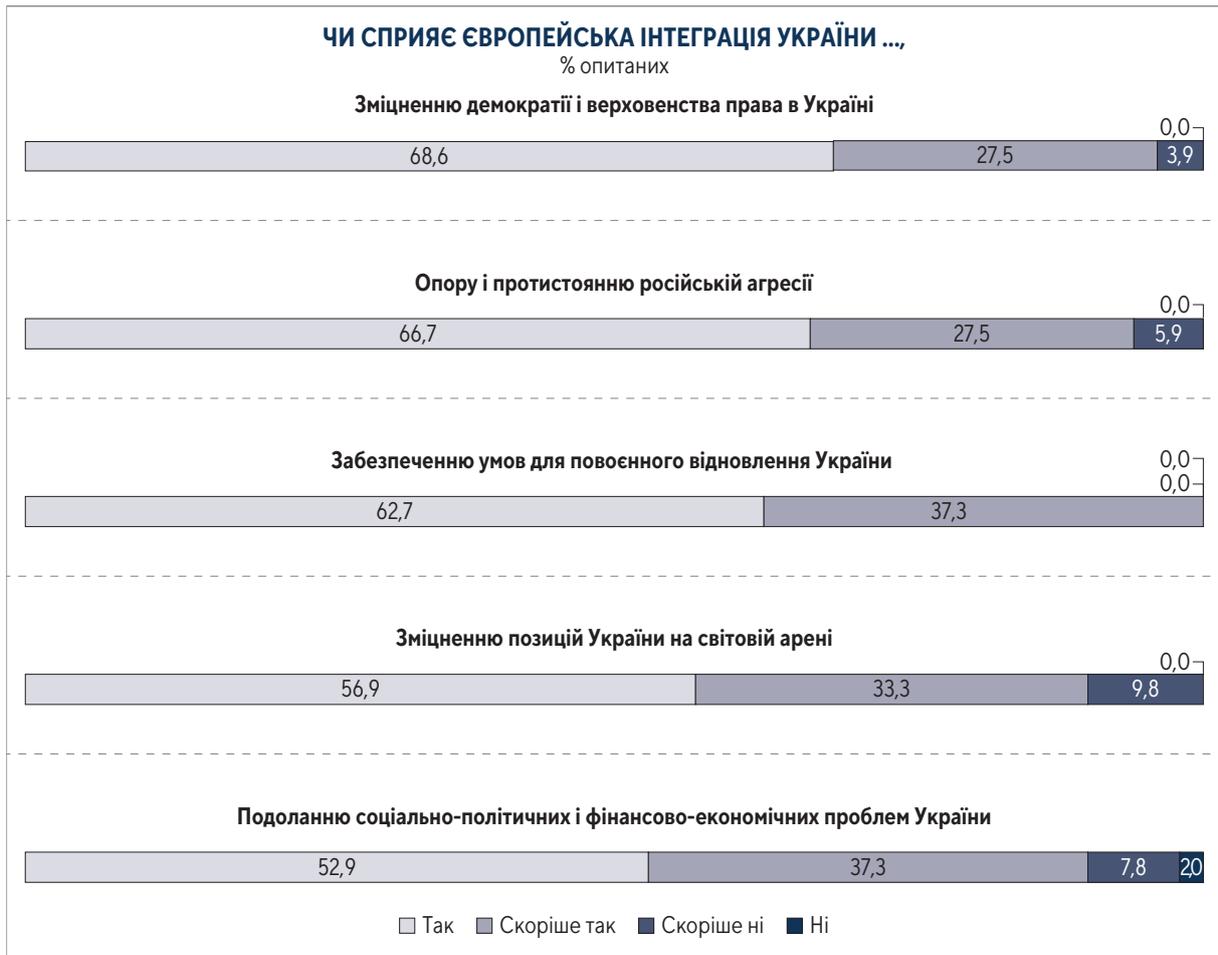
% опитаних

	Суттєво сприятиме	Скоріше сприятиме	Скоріше перешкоджатиме	Суттєво перешкоджатиме	Ніяк не вплине	Важко відповісти
Президент України	29,4	56,9	0,0	0,0	13,7	0,0
Народний депутат України	27,5	56,9	2,0	0,0	13,7	0,0
Депутати місцевих рад	23,5	60,8	5,9	0,0	9,8	0,0
Міський, сільський, селищний голова	19,6	54,9	5,9	5,9	13,7	0,0
Прем'єр-міністр України, міністри	17,6	35,3	5,9	0,0	39,2	2,0
Голова Верховної Ради України	15,7	51,0	0,0	0,0	31,4	2,0
Судді	15,7	27,5	5,9	0,0	49,0	2,0

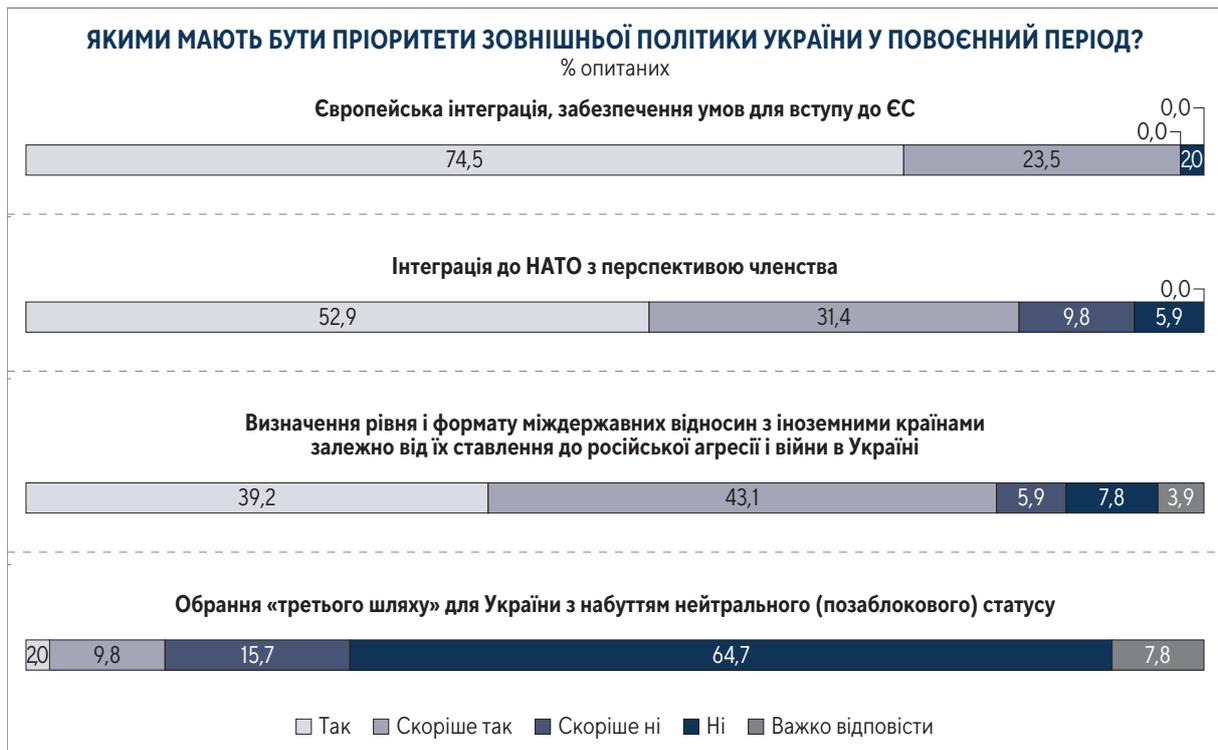
ЧИ МОЖЕ БУТИ РОЗШИРЕНО ПЕРЕЛІК ВИНЯТКІВ ЩОДО ЦЕНЗУ ОСІЛОСТІ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ ВИБОРЧИМ КОДЕКСОМ (ст. 75, 134), ШЛЯХОМ ЙОГО ДОПОВНЕННЯ НОРМАМИ ПРО ПРОЖИВАННЯ ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ НА ПЕРІОД ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ?

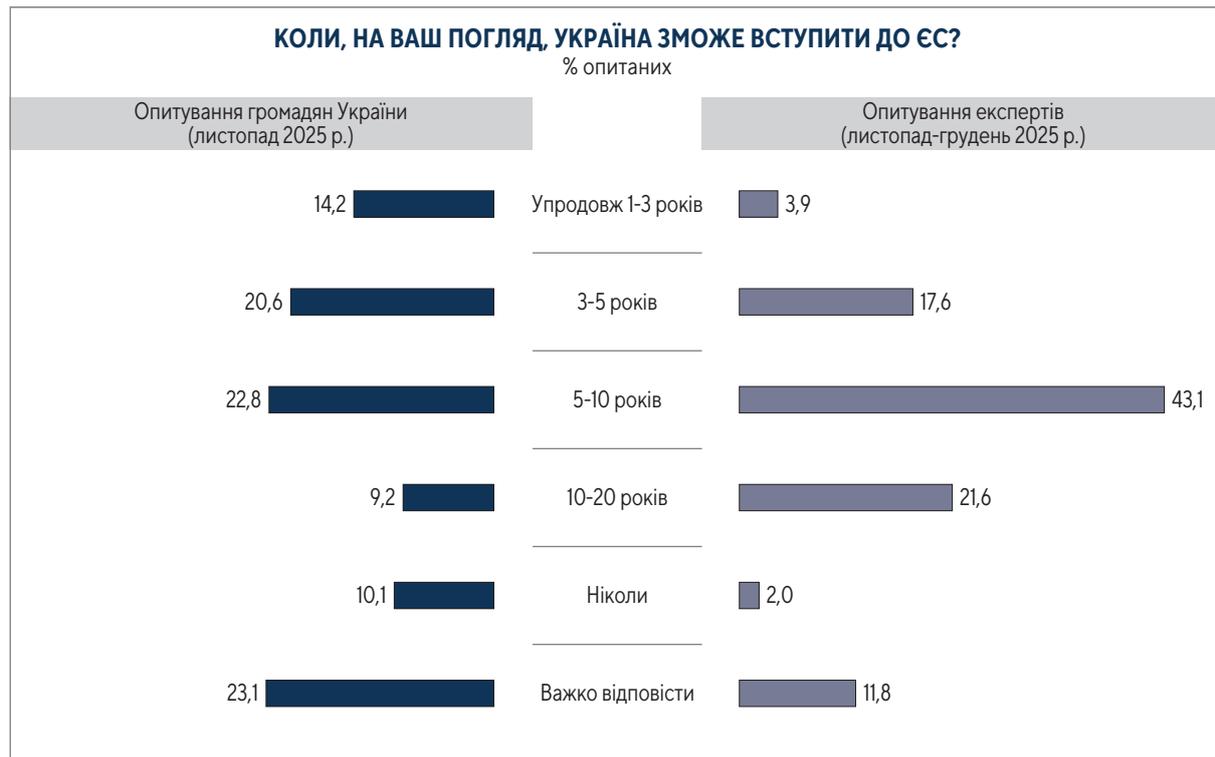
% опитаних

* На діаграмі не наведена частка респондентів, які не відповіли, через незначне їх число.

УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ВІД ВІЙНИ ДО МИРУ: ВИКЛИКИ, ТЕМИ ПОЛІТИЧНИХ ДИСКУСІЙ, РОЛЬ ВЕТЕРАНІВ І ВЕТЕРАНОК У ПОЛІТИЦІ ТА МАЙБУТНІЙ ВЛАДІ

Заочний круглий стіл Центру Разумкова

Заочний круглий стіл був проведений у жовтні-листопаді 2024 р. в рамках проєкту Центру Разумкова «Україна: суспільно-політичні виклики переходу від війни до миру та повоєнного відновлення», який здійснювався за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні.

Експертам було запропоновано оцінити головні ризики суспільно-політичного та правового характеру, що будуть супроводжувати відновлення конкурентного політичного процесу та повернення до повноцінного функціонування демократичних інститутів, охарактеризувати потенційно можливі теми політичних дискусій, поділитися думками відносно ролі нової, авторитетної суспільної верстви – ветеранів і ветеранок російсько-української війни, у політичному житті та у формуванні нової влади¹.

Антон АВКСЕНТЬЄВ,

Старший викладач
кафедри політології
Харківського національного
університету імені Каразіна

— Які головні виклики суспільно-політичного та правового характеру постануть перед Україною в процесі переходу від умов воєнного стану до відновлення конкурентного політичного процесу?

Відхід від норм і практик воєнного стану буде критичним випробуванням для української політичної системи, а ключова дилема полягатиме у визначенні нового балансу між національною безпекою та конкурентною

демократією. Можна припустити, що в практичній площині це втілиться в наступні суспільно-політичні та правові виклики.

Перш за все, головним викликом стане необхідність проведення президентських, парламентських та місцевих виборів із дотриманням демократичних стандартів і рівних умов для учасників. Сам по собі інформаційний фон передвиборчих кампаній з великою ймовірністю сприятиме фрагментації суспільства та загостренню внутрішніх конфліктів.

Другий виклик (безвідносно до персоналій, які переможуть на цих виборах) — баланс повноважень центральної влади та місцевого самоврядування. Якщо перша фаза російсько-української війни (2014-2021 рр.) унікальним чином була суміщена з успішною децентралізацією, то повномасштабна війна стала зручним приводом для ревізії реформи та агресивної рецентралізації. Цей виклик

¹ В інтерв'ю учасників заочного круглого столу зберігається стилістика та авторські особливості текстів.

першочергово стосуватиметься подальших перспектив інституту військових адміністрацій. По-третє, значним викликом стане необхідність зменшення впливу на суспільно-політичні процеси державних силових структур, а також повернення громадянам конституційних прав і свобод, обмежених на час дії воєнного стану. Можна припустити, що цей виклик супроводжуватиметься потужним спротивом із боку основних бенефіціарів воєнного стану – політичних і силових акторів, які розширили свої формальні повноваження та неформальні можливості в умовах надзвичайної ситуації. Last but not least, чи не найважливішим викликом залишатиметься російська загроза – і як фактор тіньового впливу на внутрішню українську політику, і як постійний ризик повторної військової агресії. Однак саме апеляції до російської загрози та національної безпеки від українського політичного керівництва і «силовиків» різко загострюватимуть інші згадані внутрішні виклики.

– Які теми та проблеми будуть центральними для дискусій між різними політичними силами у повоєнний період?

Характер повоєнного дискурсу великою мірою залежатиме від умов завершення війни, однак уже зараз можна прогнозувати, що українське суспільство ще довго відчуватиме сильний ресентимент, на якому гратимуть політичні штаби. Відповідно, тональність дискурсу буде конфронтаційно-популістською, а його зміст часто зводитиметься до агресивних закликів покарати винних у воєнних, економічних, політичних проблемах країни.

Характерними ознаками цього дискурсу стануть тривіалізація (запит на «прості рішення»), конспірологія (зокрема, щодо геополітики), розділення українського суспільства на «своїх» і «чужих» із домінуванням «мови ворожнечі». Технології мобілізації електорату через внутрішній поділ на «своїх» і «чужих» сприятимуть суспільній фрагментації. Ймовірні контури такого поділу формуватимуть запит на дзеркальну агресивну риторіку для різних сегментів. Умовно, там, де для одного сегменту політики закличуть максимально жорстко покарати «ухилянтів», для іншого сегменту ті ж агресивні ідеї висловлюватимуть щодо ТЦК.

Загалом, ймовірно центральними темами для дискусій у повоєнний період можуть стати наступні:

1. «Справедливість через покарання» (корупція під час війни, мобілізація, «ухилянти», колаборанти, нова люстрація, націоналізація майна, «антиросійські закони» тощо).

2. «Регіональні відмінності» (прифронтові vs тиллові регіони), які включатимуть у себе як соціально-економічні аспекти, так і гуманітарні (мовне питання, топоніміка, статус УПЦ МП тощо).

3. «Безпека у глобальному світі» (мілітаризація суспільства vs нормалізація побуту; євроатлантична інтеграція vs «український шлях», моделі співіснування з російською державою по сусідству).

4. «Демографічна криза та міграційна політика» (реінтеграція біженців, протидія відтоку молоді, демографічний баланс як фактор національної безпеки, дискусії про залучення іноземної робочої сили).

5. «Розподіл обмежених ресурсів» (дискусії щодо пріоритетів і контролю за відбудовою, конфлікти через зменшення фінансування армії та силових структур після війни, перегляд соціальних зобов'язань держави, зростання фіскального тиску на бізнес, механізми детінізації економіки).

6. «Ветеранська політика та державні гарантії» (вкрай гостро стоятиме питання соціальних зобов'язань держави перед ветеранами та їх родинами, комплексної реінтеграції в суспільство, дискусії про економічні привілеї для ветеранів та кошти на них, політичне представництво, формальні чи неформальні квоти у владних структурах).

7. «Новий суспільний договір та інституційна реформа держави» (дискусії про перезапуск політичної системи, перегляд Конституції та базових принципів взаємодії влади й суспільства, роль антикорупційних органів, судова реформа, новий закон про партії та зміни у Виборчий кодекс, баланс між гілками влади, дискусії про (де)централізацію влади тощо).

— Якими, на Ваш погляд, будуть роль та форми участі ветеранів учасників російсько-української війни у політичних процесах в Україні після досягнення миру?

Ветеранський фактор у повоєнній Україні стане одним із ключових для формування нової політичної реальності. За масштабом, символічною вагою та суспільною довірою спільнота учасників війни становитиме унікальний соціальний феномен, який матиме як інтеграційний, так і потенційно конфліктогенний вплив на політику. За наявними оцінками, кількість громадян із бойовим досвідом сягатиме кількох мільйонів, а отже, ветеранська тема неминуче перетвориться з вузькопрофесійної на загальнонаціональну.

Форми участі ветеранів еволюціонуватимуть від неформальних до інституційних, і, ймовірно, включатимуть численні НУО, консультативно-дорадчі ради при органах влади, а також політичні партії. Перш за все, варто очікувати зростання політичної репрезентації ветеранів — як через участь у чинних партіях, так і через створення нових політичних рухів. При цьому існує ризик технологічного використання «ветеранського бренду» у короткотермінових популістських проєктах.

Також виглядає ймовірним залучення активних ветеранів із громадського сектору до роботи в органах влади та місцевого самоврядування, що може стати каталізатором оновлення управлінської культури. Досвід самоорганізації й відповідальності, набутий під час війни, здатен дати імпульс модернізації держслужби та зміцненню суспільної довіри до інститутів. Водночас, якщо держава не зможе сформувати справедливу та ефективну політику реінтеграції ветеранів, існує ризик радикалізації та криміналізації частини ветеранського середовища, що перетворить його з потенційного чинника консолідації на джерело соціальної напруги. А сформувати ефективну ветеранську політику держава зможе лише за умови фахової взаємодії з експертним середовищем та самою ветеранською спільнотою, на засадах довіри та партнерства. ■

Ростислав БАЛАБАН,

Провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України

— Які головні виклики суспільно-політичного та правового характеру постануть перед Україною в процесі переходу від умов воєнного стану до відновлення конкурентного політичного процесу?

Перший базовий виклик — це сама модель, яка дозволить перехід до конкурентного політичного процесу. Насамперед це принципи миру/перемир'я, що впливатиме на суспільні настрої та політичну поведінку. Мир через «задобрювання» агресора і «примус» України до цього призведе до депресивних настроїв у суспільстві з перетіканням у тотальну недовіру, можливі агресивні дії окремих груп, зневіру в спроможність європейських інституцій тощо. Відтак, реформи і політичні дії не матимуть повноти підтримки та втрачатимуть потенціал легітимності. Бізнес волітиме дистанціюватися, а за можливості — релокуватися за кордон. Така кон'юнктура превалюватиме над старими політичними проєктами, які і без того мають багаж антирейтингу, і для збереження при владі змушені будуть вдаватися до надзусиль у ребрендингу.

Проте це вивільнить простір для нових проєктів — «нових ноунеймів». Фактична девальвація бренду партії «Слуга народу» сприятиме появі кількох пулів на базі названого політичного консорціуму. Відтак триватиме політична боротьба між атомізованими політичними проєктами, які можуть не мати власної глибинної суспільної підтримки, що посилюватиме суспільні відчуття відстороненості від політики.

Певний потенціал матимуть локальні політичні проєкти, що демонструватимуть

близькість до народу, але в цьому контексті є багато залежностей від виборчих правил, які ще не відомі і які можуть цю близькість або виключати, або навпаки — стимулювати.

Перемога України сприятиме суспільній ейфорії, а відтак — очікуванням модернізації і успішних реформ. Електоральні преференції здобудуть представники політичних сил, які сприйматимуться як лідери перемоги. Цей образ може бути колективним, і електоральні дивіденди можуть бути поділені між кількома групами (вдале розкриття іміджу даватиме 1-2 пункти для політичної перемоги). Можлива поява яскравих постатей, які будуть пов'язані з фіналізацією війни. Разом із тим ключовим буде відкриття «шлюзів» для вступу в ЄС. Відтак, політичні кроки до адаптації стандартів, відновлення самоврядування, протидія корупції, приплив коштів сприятимуть оптимістичному сприйняттю як політичної кон'юнктури, так і перспектив. Популярним може бути імідж «нових реформаторів», які швидко рухатимуть до євроінтеграції.

Не виключається варіант перманентної війни, до якої російська федерація готова і вестиме її — що станом на зараз вона демонструє. Така війна змусить шукати форми легітимізації та сприятиме пошуку гібридних переходів, які не виключають авторитарні тенденції.

Системним питанням буде механізм відновлення конкурентного інформаційного поля. Вірогідно, що модель «Єдиного марафону» може бути збережена, що забезпечуватиме певну монополізацію інформаційного поля. Повернення власникам інформаційних каналів теж може мати варіації — від терміну передачі до збереження можливих впливів. Натомість інформаційного значення набувають соціальні мережі, які не заперечують появу нових політичних гравців.

Важливе питання — чи з'являться нові «грошові мішки»/нові олігархи? Ще зовсім недавно прогнозували появу «нових олігархів». Деякі викриття НАБУ і САП (листопад 2025 р.) лише підтвердили підозри про «потоки» і накопичення ресурсів. Імовірність того, що ця система буде швидко зламана — низька. Тому навіть у разі переслідування

окремих постатей або демонстрації таких переслідувань, уже накопичені капітали, імовірно, братимуть участь у фінансуванні нових проєктів. Специфіка ситуації в тому, що таким чином стимулюватимуться не ідейні політики/ідеологеми/принципи реформ, а впізнавані «красиві» обличчя. Тіньова складова таких політичних груп — відданість непублічному центру ухвалення рішень.

Тому важливі не лише суспільний настрій, а й плани «розпорядників» капіталів, що є досить суб'єктивним. В умовах слабкості/кволості вітчизняних олігархів відкриваються додаткові можливості для задіяння російських грошей на виборах — російська федерація не припинить політичну інтервенцію, хіба що на час можливої смуги, якщо така таки станеться на її теренах.

У процесі переходу до конкурентної політики відіграватимуть важливу роль нові виборчі правила і закладений виборчий алгоритм, який має виступити як суспільний договір. Якщо ж такий закон буде розроблятися утаємничено, то існуватиме підозра що він має встановити специфічні правила для гарантування перемоги «розробникам». Специфічні правила можуть стимулювати поглиблення зневіри; недопуск або фільтри для політичних сил — феномен неучасті й відчуження, а відповідно — стимулювання політичної боротьби поза парламентом. З огляду на зазначене, нестійкість новообраних сил у реалізації політик може бути підмінена (укріплена) авторитаризмом або викличе потребу у перезавантаженні — черговий «перехідний період».

Ключовий момент — правова визначеність названих процесів. Наприклад, як довго і яким чином відновлюється цивільне врядування, за якими принципами відбуваються вибори. Окреме важливе питання — відновлення децентралізації та спроможності громад або формування нової/старої моделі врядування. Новий або оновлений склад політичного класу може не бути носієм класичних демократичних практик. Саме він визначатиме специфіку відновлення парламентаризму, зокрема взаємин більшості з опозицією, практики формування коаліції, призначення уряду, здійснення парламентського контролю.

– Які теми та проблеми будуть центральними для дискусій між різними політичними силами у повоєнний період?

Можна відзначити базові теми:

✓ Участь у захисті країни як право участі в політиці або доказ ефективності та стійкості.

✓ Волонтерство як легітимізація і демонстрація участі.

✓ Безпека. Точніше – пропозиція безпеки: потреба/непотреба у «військових податках»; ми утримуємо армію чи «нам утримують»?; парасолька НАТО; «ми вам гарантуємо безпеку».

✓ Пропозиція» успішних реформ у різних інтерпретаціях.

✓ «Геть корупціонерів». Це може передбачати як реформу судів/правоохоронних органів, так і «нові обличчя» в уряді.

✓ З порядку денного не зніматиметься тема соціального захисту і, скоріше за все, використовуватиметься усіма учасниками політичних перегонів: захист сімей учасників війни, інвалідів війни, постраждалих від війни, вимушено переселених, молодих сімей тощо.

✓ Відновлення економіки, відбудова.

✓ Прагматичні теми – реформа податкової, форма оподаткування, прозорість тендерів – не матимуть електоральної сили, хіба що будуть включені в контекст успішних справедливих реформ.

Як розуміємо, важливим буде не тема, а форма подачі. Пересолоджені образи викликатимуть недовіру. Дилема вибору полягатиме в парадигмі «вірю/не вірю». Однією з впливових форм подачі будуть ті, хто зможе продемонструвати коаліцію (об'єднання) перемоги, відновлення, національної єдності, миру, сили, успішності.

Усе ж, «оптикою» оцінювання буде оцінка і відчуття справедливості. (Справедливий мир; справедливий соціальний захист; справедливе нагородження; справедливе покарання...).

– Якими, на Ваш погляд, будуть роль та форми участі ветеранів – учасників російсько-української війни – у політичних процесах в Україні після досягнення миру?

Передусім збережеться практика залучення «яскравих постатей» для легітимізації власної співучасті політичної сили в обороні країни, а також використання рейтингу і популярності військових, теми безпеки тощо. Включаючи те, що члени низки існуючих партій воюють, і це може бути використано залежно від конкретних особистостей.

Також на базі яскравих постатей, у т. ч. військових, можуть формуватися нові політичні проекти. Військових політичні сили використовуватимуть як брендбук. Такі впізнавані військові вже є, але є також ймовірність появи в короткому періоді – скажімо, обличчя визволителя, учасника успішного переможного штурму тощо.

Разом із тим поява класичної військової партії (за прогнозованих умов) не матиме особливої підтримки, хоча за правильної інтерпретації цілком імовірна. Наприклад, уявна партія «Третя штурмова», яка використає позитивний імідж Третьої штурмової бригади, при входженні в певний виборчий блок гарантуватиме подолання прохідного бар'єру.

У разі нетипових політичних подій, зокрема «слабкого уряду», повної делегітимізації Верховної Ради України, може виникнути запит на «силовий блок». Його членами можуть стати представники Збройних сил та інших силових структур, а також прихильники ідеї необхідності військової диктатури чи «сильної руки».

В цьому контексті працюватимуть два мейнстріми. Перший – це особисті амбіції, ініціатива, харизматичність і спроможність конкретних військових, які будуть прагнути долучитись до політики, чи навіть стати політичними лідерами. Другий – це спроможність політтехнологів використати вдалий образ військового для політичних дивідендів, або конвертувати наявну довіру до ЗСУ в політичний рейтинг. ■

Володимир КІПЕНЬ,

Доцент кафедри історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса

— Які головні виклики суспільно-політичного та правового характеру постануть перед Україною в процесі переходу від умов воєнного стану до відновлення конкурентного політичного процесу?

Виклики в період переходу України від війни до миру та повоєнного відновлення залежатимуть в першу чергу (але не тільки) від характеру завершення війни з росією. Це стосуватиметься як змісту самих викликів, так і їх глибини, гостроти проявів. В рамках різних ймовірних сценаріїв закінчення/призупинення російсько-української війни складатиметься різна конфігурація суспільно-політичної ситуації всередині країни. При виокремленні трьох умовних типових можливих сценаріїв матимемо три якісно різні стани українського суспільства і держави з неоднаковим набором та гостротою викликів і загроз.

При загалом **позитивному сценарії** завершення військових дій для України, коли суспільство сприйме його як прийнятний в цілому варіант, як свідчення того, що ми вистояли, що при наших втратах людей, частини територій, при всіх руйнуваннях країни Україна жива, і росія своїх цілей не досягла, що ми маємо потенціал збереження нашого суверенітету, відновлення країни і потужної підтримки наших союзників та включення в європейську спільноту, тоді і самі виклики і можливість сформувати та втілити достатньо ефективні відповіді від держави і суспільства будуть повністю можливі.

У випадку **негативного сценарію**, коли суспільство в своїй більшості не прийме нав'язаний країні мир, залишиться глибоко травмованим, наші втрати сприймуться як неприйнятні, такі що вбивають країну і народ, тоді перед нами постануть не

просто виклики, а загрози такого масштабу, при якому перспектива їх нейтралізувати буде не надто високою. Суспільно-політична криза в процесі буде тяжіти до катастрофічного для суспільства і держави варіанту розвитку. Слід віддавати собі звіт, що загроза втратити державність і власний суверенітет при певних умовах для України залишатиметься навіть при завершенні війни.

Найбільш ймовірним є т. зв. **реалістичний сценарій**. Умови миру чи призупинення війни сприйматимуться більшістю як хоча й не перемога, але й не катастрофа, коли понесені втрати на даний момент оцінюються як невідворотні, суспільство не деморалізоване, влада має деякий запас інституційної стійкості і можливості формувати певні відповіді на виклики. В реалістичному сценарії поєднуватимуться риси обох попередніх варіантів, пропорції їх поєднання можуть бути також різними, що створюватиме в певні моменти сильніші тяжіння або до більш позитивного сценарію, або до скорочування процесу в негативний варіант розвитку.

Для конкретного розгляду основних викликів переходу України від війни до миру та повоєнного відновлення візьмемо т. зв. реалістичний сценарій.

Фундаментальним викликом в період транзиту у повоєнний час для України стане **утримання єдності суспільства, забезпечення співпраці та взаєморозуміння** між різними шарами соціуму та політичними силами країни по множинних лініях розлому, що виникли в часи війни. Зараз вже проявляються та ввійдуть в повну силу в повоєнний період чисельні суперечності та взаємні претензії між: тими, хто воював і воює та «ухилиянтами» і дезертирами; між патріотами і «ватниками»; між мобілізованими і «заброньованими»; між тими, хто залишився в час війни в країні, та тими, хто виїхав в зарубіжжя; між тими, хто втратив все через окупацію чи в розбомблених містах і селах біля лінії розмежування, і тими, хто виїхав з відносно мирних територій на соціальні виплати західних країн та здає першим своє житло за неадекватними цінами; між чиновниками і їх близькими, хто наживався на своїх посадах в корупційних оборудках і людьми, хто ледве зводять кінці з кінцями через низькі зарплати і пенсії; між тими,

хто підтримує Президента Зеленського, і прихильниками лідера опозиції Порошенка тощо.

Ці лінії розлому створюватимуть відцентрові, конфронтаційні, трайбалістські регіоналістські тенденції, що діятимуть на розрив. Цей виклик повинен зустріти такі дії влади і громад, які б забезпечили домінацію єдності, співпраці, доцентрових сил, республіки як справи всіх. Виклики збереження суспільної єдності в державі поставлять ключовою проблему забезпечення соціальної справедливості по лініях розлому суспільства, нормативно-правового узгодження прав і відповідальності різних суспільних груп в рамках вказаного принципу. З орієнтацією на мету підсилити позиції, які сприяють єдності.

Мова йде про потребу принципової зміни внутрішньої політики в країні. Адже в державі внутрішня політика після повномасштабного вторгнення практично деградувала. Зараз ми бачимо швидше не стратегію, а хаотичне реагування влади на проблеми з наголосом на самозбереження. Помітною складовою цього стала періодична зачистка електорального поля і пошуки популістськими акціями наступної електоральної підтримки від окремих груп населення.

Таким чином, сама влада на оновлену політику соціальної справедливості, як показують попередні роки, зараз не здатна. Політична еліта України значною мірою дискредитувала себе непрофесійністю, популізмом, корумпованістю. Тому лише тиск з боку активного громадянського суспільства та зарубіжних партнерів буде давати надію на реалізацію політик з орієнтацією на суспільні виклики. Від влади буде очікуватись розширення співпраці з суспільством, послідовна політика впровадження практики структурованого діалогу з широким колом громадських лідерів, формувачів громадської думки і міжнародної підтримки, людей, які є носіями стійкості нашого суспільства. Потрібні будуть чіткі настанови державним органам до відкритості і залучення активних громадян.

Ще один **кластер фундаментальних викликів виходитиме з економічної сфери** суспільства. Поствоєнне майбутнє України

залежатиме від ефективності економічної політики, здатності запустити економіку країни, забезпечити потужні інвестиції, фінансову підтримку зарубіжних партнерів та дієву антикорупційну політику при її використанні, відновити зруйноване агресором, надати людям можливості для роботи та достойної її оплати. Це виклики повоєнної відбудови країни, переходу економіки з воєнних рейок на мирні.

Постане у всій своїй масштабності проблема робочих місць для демобілізованих з сил оборони і особливо гостро для армії захисників з обмеженими можливостями. В цьому ж ряду знаходиться виклики пов'язані з поверненням із-за кордону кількох мільйонів наших громадян-біженців та їх облаштуванням.

Лише напрацювання і втілення стратегії нової економічної політики дасть змогу підняти економічну потугу країни, стати повноправним членом європейської спільноти, а не лише бенефіціаром допомоги від ЄС та отримати економічний суверенітет, підточений війною і залежністю від інших держав.

Слід додати сукупність **викликів, що залишаться у безпековій складовій** життя країни. Проблеми забезпечення оборони лінії розмежування з агресором, можливостей протидії провокаціям та гібридним акціям ворога, розмінування величезних територій боїв, безпекові проблеми життя громад в областях біля лінії протистояння тощо. Ключовим інструментом реакції на всі виклики перед країною та народом, розробки і реалізації відповідних політик розв'язання проблем буде політична система суспільства. Адекватність чи, навпаки, неадекватність її дій масштабу проблем стане показником її зрілості та головною причиною втілення більш позитивного чи зовсім негативного сценарію повоєнного розвитку України.

При цьому **перед політичною системою і державою** як її основним інститутом стоять свої серйозні виклики. Можна виокремити наступні *10 головних викликів суспільно-політичного та правового характеру, що постануть перед Україною в процесі переходу від умов воєнного стану до*

відновлення конкурентного політичного процесу:

✓ Виклики інституційної стійкості державних органів.

✓ Виклики протиборства між авторитарними тенденціями центральної влади і розвитком демократії, як парламентської, так і місцевої.

✓ Виклики налагодження конструктивної взаємодії між владою і опозицією.

✓ Виклики легітимності повоєнних органів влади і забезпечення проведення демократичних виборів президентської гілки влади, парламенту та органів місцевого самоврядування.

✓ Виклики пошуку домовленого зрозумілого балансу влади центрального уряду і самоврядних громад, відмова від подальшої централізації.

✓ Виклики реформування державного управління, перегляд структур державних/військових адміністрацій відповідно до нових функціональних завдань, скорочення чисельності службовців.

✓ Виклики реформування правоохоронної системи суспільства відповідно зобов'язань країни для прийняття в ЄС.

✓ Виклики послідовної антикорупційної політики, необхідності очищення органів влади на всіх рівнях від недобросовісних, корумпованих службовців.

✓ Виклики забезпечення взаємодії державних органів та громадянського суспільства.

✓ Виклики відновлення та адміністративно-територіальної реконфігурації територій по лінії розмежування.

В період переходу до поствоєнного розвитку відповіді на вказані виклики потребуватимуть політичної волі і значно більшої співпраці між різними політичними силами. Успішний розвиток країни буде можливим лише при поверненні до нормальної публічної політики, при відновленні навичок творення демократичних коаліцій, відмови

від монополії, визнанні суб'єктності інших. Владі, політикам, активному громадянському суспільству потрібно буде шукати компроміси, напрацьовувати домовленості з усіма, хто стоїть на платформі незалежної європейської України.

Особливо зросте роль парламенту в нормативно-правовому супроводі політики повоєнного відновлення. Постає задача повернення до демократичного парламентаризму з відкритим і передбачуваним законодавчим процесом.

— Які теми та проблеми будуть центральними для дискусій між різними політичними силами у повоєнний період?

Виходячи з окреслених масштабних викликів, що стоять перед країною та притаманних українському політичному класу практик політичної конкуренції, можна з високою долею вірогідності очікувати дуже гострого суспільно-політичного дискурсу у повоєнний період. Українська несконсолідована демократія з відчутними елементами автократизму продукуватиме практики недобросовісної конкуренції, популістських закликів та політичного радикалізму. Поставатимуть загрози подальшого розколу суспільства та політичному.

При накопиченні під час періоду війни суспільних протиріч, невдоволення, соціальних травм і психологічної напруги ґрунт для радикальних і популістських закликів буде достатньо підготовленим. Після зняття чи послаблення обмежень воєнного стану щодо публічної та політичної діяльності сплеск суспільної і політичної активності, що нерідко проявлятиметься в гострих формах суспільно-політичного протистояння, буде неминучим.

Можна припустити, що серед **центральних тем та проблем для дискусій між різними політичними силами у повоєнний період** будуть, зокрема, наступні:

✓ Відповідальність провладних політичних сил, очільників держави та окремих військових за отримані результати російсько-української війни та провали у війні.

✓ Стратегії та конкретні політики по відновленню країни — територій, громад та

можливостей повернення їх до нормального життя.

✓ Необхідність реформи державного управління та деєтатизації публічного життя, децентралізації та прав громад в нових умовах.

✓ Проведення повоєнних виборів всіх органів влади в країні.

✓ Соціальна політика підтримки військових, ветеранів, людей, постраждалих на війні.

✓ Соціальна справедливість у суспільстві, права і відповідальність «ухилянців», чоловіків призовного віку, що виїхали за кордон в час повномасштабного вторгнення.

✓ Політика щодо українців за кордоном та умов їх повернення.

✓ Антикорупційна політика та покарання корупціонерів.

Змістовне наповнення суспільних дискусій тяжітиме до заміни серйозного експертного обговорення питань відновлення і розвитку країни на спрощений формат пропозицій «простих» рішень з пошуком винуватих і ворогів. Звідси, загроза підриву консолідованості, єдності суспільства, що є одним з ключових чинників більш позитивного сценарію повоєнного розвитку країни, буде цілком реальною. Врахування цього притомними суспільними і політичними силами та напрацювання способів протидії популізму та непрофесіоналізму в обговоренні суспільних проблем допоможе збалансувати суспільний дискурс і зменшити негативні наслідки.

— Якими, на Ваш погляд, будуть роль та форми участі ветеранів — учасників російсько-української війни — у політичних процесах в Україні після досягнення миру?

Тема військових-ветеранів, роль військових у поствоєнний період також буде актуальною в країні. У повоєнний період **військові, учасники війни ввійдуть до активних сил суспільно-політичного життя країни**. Можна виокремити дві тенденції щодо ролі та форми участі ветеранів, учасників російсько-української війни у політичних процесах в Україні після досягнення миру.

✓ Широке залучення військових ветеранів в наявні «старі» політичні проєкти.

✓ Спроби створення нових політичних проєктів ветеранами для автономної та самостійної участі в політичних процесах.

На даний момент домінує звичайно, перший варіант. Вже достатньо активно залучена до суспільно-політичних дискусій з партійних позицій помітна частка колишніх військових. Низка їх працює в державних структурах і на провладну команду. З іншої сторони, багато ветеранів-відставників займають місце в політичних дискусіях на стороні опозиції.

В повоєнний період є дуже висока вірогідність формування кількох команд нових політичних груп з центральною роллю в них військових-ветеранів. Поза сумнівом, що карту військових-ветеранів у нових політичних проєктах спробують використати «старі» політичні сили в своїх виборчих технологіях. Тому поява партій-імітаторів з тими чи іншими іменами військових, думається, також неминуча.

Разом з тим, при достатньо високому авторитеті у суспільстві низки імен військових, формування навколо них нових політичних партій зіткнеться з серйозними проблемами. І це не лише жорстка конкуренція з існуючими парламентськими політичними силами, але й об'єктивні труднощі розбудови нової політичної структури, недосвідченість лідерів і команд. Більш вірогідним бачиться шлях об'єднання військових з публічним авторитетом з іншими політиками та політтехнологами з опозиційними орієнтаціями в творенні нових політичних сил. Тому не виключена поява в Україні свого Ейзенхауера чи де Голля. ■

Любомир ЛЕТНЯНЧИН,

Доцент кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

— Які головні виклики суспільно-політичного та правового характеру постануть перед Україною в процесі

переходу від умов воєнного стану до відновлення конкурентного політичного процесу?

Головним викликом суспільно-політичного характеру стане відновлення довіри до інститутів влади і боротьба з корупцією, яка вимагатиме широкого консенсусу серед еліт та українського народу щодо нульової толерантності до цього ганебного явища. Відтак посилення інституційної спроможності антикорупційної інфраструктури, а також пов'язане із цим практичне втілення конституційної ідеї щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, має стати наріжним каменем усіх реформаторських зусиль.

Головним викликом юридичного характеру стане ідея ухвалення нової Конституції України, яка вже давно обговорюється на експертному рівні. Російсько-українська війна стала лише додатковим, але потужним каталізатором прискорення відповідних дискурсів і переведення їх у практичну площину. По суті, йдеться про юридичне перезаснування Української держави на принципово нових засадах із чітким відображенням в її тексті ліберально-демократичних цінностей свободи, людської гідності, справедливості, рівності та ін.

Одним із ключових питань стане процедура ухвалення нового засадничого акту, яка в чинній Конституції України відсутня. З цього приводу в нагоді стане доктрина установчої влади народу, за якою установча влада може бути оригінарною (*pouvoir constituant originare*) і похідною, або інституційною (*pouvoir constituant dérivé*). Перша (оригінарна) означає конституційну революцію і ухвалення конституції всупереч існуючим процедурам. Друга (інституційна) передбачає дотримання процедурного континуїтету (правонаступності), тобто дотримання існуючої процедури ухвалення нової конституції (в разі її закріплення), а також процедури внесення змін до чинної конституції.

— Які теми та проблеми будуть центральними для дискусій між різними політичними силами у повоєнний період?

Хотілось би вірити, що означені вище теми будуть предметом політичного дискурсу

між різними політичними силами та інститутами громадянського суспільства. Не менш важливим питанням стане економічна проблематика, в глобальному сенсі це дискусія про економічну модель, вибір між капіталістичним і соціалістичним шляхами розвитку. Україна й досі в багатьох моментах живе в парадигмі соціалізму, до кінця не подолано соціалістичне мислення і патерналістська культура.

Хоча останні соціологічні дослідження показують стійку тенденцію до надання переваги свободи над рівністю, свободи над добробутом тощо. Відтак, потрібна відверта розмова про шляхи економічного розвитку, які, як нам видається, мають спиратися на ринкові механізми капіталістичного штибу. Земельна реформа має продовжуватися, а у перспективі ринок земель сільськогосподарського призначення має бути відкритим для іноземців та комерційних структур. Створення привабливого інвестиційного клімату має бути в пріоритеті.

— Якими, на Ваш погляд, будуть роль та форми участі ветеранів (учасників) російсько-української війни у політичних процесах в Україні після досягнення миру?

Поза всяким сумнівом, ветерани російсько-української війни будуть активними учасниками політичного життя у повоєнній Україні, особливо на початковому етапі. Достатньо згадати про людей у формі, які з'явилися в стінах українського парламенту у постмайданний період, після позачергових виборів до Верховної Ради України восени 2014 р. Тож після великої російсько-української війни приплив військових в органи публічної влади всіх рівнів очікується високий. Ба більше, слід створити законодавчі умови для їх активного заходу у владу, визначивши у Виборчому кодексі відповідні квоти для цих категорій. Це було б і справедливо, і водночас демонстрацією вдячності українського народу за їхні героїчні вчинки і самопожертву в ім'я свободи, незалежності і євроатлантичного майбутнього України. З іншого боку, цілком реально спрогнозувати залучення ветеранів до громадських процесів на загальнодержавному та локальному рівнях. Це відбуватиметься через утворення громадських організацій і громадських спілок, запрошення до різного роду наглядових рад, антикорупційних органів тощо. ■

Олена НОВАКОВА,

Професор кафедри
політичних наук
Навчально-наукового
інституту права та політології
Українського державного
університету
імені Михайла Драгоманова

— Які головні виклики суспільно-політичного та правового характеру постануть перед Україною в процесі переходу від умов воєнного стану до відновлення конкурентного політичного процесу?

Процес переходу до конкурентного демократичного процесу буде стикатися з наступними викликами:

✓ **відновлення виборчого процесу.** Для того, щоб оперативно відреагувати на цю проблему вже сьогодні необхідно готувати інституційну базу для нових виборів, створити чіткі правові та процедурні моделі для всіх рівнів виборів. Врахувати критичні виклики, зокрема: забезпечення волевиявлення мільйонів громадян, які є внутрішньо переміщеними особами або перебувають за кордоном, а також захист безпеки виборців і дільниць. Забезпечити готовність Центральної виборчої комісії до роботи в умовах, спричинених війною;

✓ **посилення корупції** у зв'язку з спрямуванням великих зовнішніх та внутрішніх ресурсів на відбудову країни. Це створить підвищені ризики для зловживань і нецільового використання коштів;

✓ **усунення надмірної концентрації влади** в руках президентської вертикалі, відновлення чіткої реалізації принципу поділу функцій влади. Зокрема необхідно відновити в повному обсязі законодавчу функцію Верховної Ради України, яка наразі часто підмінюється легітимацією рішень, прийнятих в Офісі Президента України;

✓ **проблема надзвичайно низького рівня довіри громадян до політичних партій.** Оскільки за Виборчим кодексом України вибори мають проводитися за пропорційною системою, політичні партії виступають

основними суб'єктами виборчого процесу. Відповідно, складається суперечність між слабкістю партійної системи та її (системи) роллю у виборах. Наявність цієї суперечності може привести до того, що виборці ще з більшою силою, ніж до повномасштабної війни, почнуть шукати умовні «нові обличчя», відкриваючи таким чином шлях до влади професійно нездатним, радикально налаштованим або іншим деструктивним для політичної системи елементам;

✓ **збереження та подальший розвиток реформи децентралізації,** відновлення в повному обсязі місцевого самоврядування після закінчення діяльності військових адміністрацій, створення балансу між розподілом бюджету і повноважень та повноцінним контролем держави за законністю діяльності влади на місцях;

✓ **адаптація ветеранів до мирного життя.** Забезпечення їх залучення до активної економічної, соціальної та політичної діяльності;

✓ **дефіцит трудових ресурсів** на ринку праці у зв'язку з воєнними втратами та міграції населення за кордон.

— Які теми та проблеми будуть центральними для дискусій між різними політичними силами у повоєнний період?

Актуальними будуть такі теми:

1. Організація та проведення виборів.
2. Розподіл повноважень в парламенті та уряді.
3. Контроль над ресурсами на відновлення країни після війни.
4. Розподіл бюджету та повноважень між центральною владою та органами місцевого самоврядування.
5. Соціальний захист населення, особливо ВПО.
6. Повернення тимчасових мігрантів в Україну, створення для цього умов.
7. Вирішення питань мобілізації та демобілізації, адаптації військових до умов мирного часу.

– Якими, на Ваш погляд, будуть роль та форми участі ветеранів учасників російсько-української війни у політичних процесах в Україні після досягнення миру?

На мій погляд, ветерани російсько-української війни будуть брати участь в політичному процесі через членство в уже існуючих громадських організаціях, рухах та політичних партіях. Дуже вірогідним є також створення ними нових громадсько-політичних об'єднань або партій.

Важливо не допустити маргіналізації та соціально-політичного відчуження ветеранів після війни, створювати реальні механізми залучення та допомоги соціально-економічного і психологічного характеру. У випадку відсутності або неефективності таких механізмів ветерани війни можуть створити потужний протестний прошарок, що сприятиме внутрішній конфронтації, послабленню консолідації суспільства навколо виконання завдань повоєнного відновлення. Також відсутність належної адаптації учасників війни до соціально-політичного життя з великою вірогідністю буде використана росією для розколу українського суспільства, створить соціальну базу для активізації різноманітних ультрарадикальних та екстремістських організацій та рухів. ■

Дмитро ТЕРЛЕЦЬКИЙ,

Завідувач кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія»

– Які головні виклики суспільно-політичного та правового характеру постануть перед Україною в процесі переходу від умов воєнного стану до відновлення конкурентного політичного процесу?

Повернення в довоєнне життя є нездійсненним. Україна і українці живуть наразі і житимуть у майбутньому в цілком іншій реальності. Протистояння з російською федерацією, в якій панівною ідеологією залишатиметься рашизм, у коротко- і середньостроковій

перспективі з вкрай високою вірогідністю буде складовою цієї реальності. Таке протистояння продовжуватиметься в умовах «гібридного миру», який, з одного боку, засвідчить призупинення активної стадії повномасштабної збройної агресії, з іншого – позначить багатократну активізацію використання невійськових сил і засобів у війні, що триватиме.

Цей сценарій розвитку, звісно, не є єдиною можливістю, існує ймовірність інших – позитивних або негативних – сценаріїв. Зробивши це застереження, зазначу, що вирішальним викликом при відновленні конкурентного політичного процесу, вважаю спроби інфільтрувати в органи влади представників антиукраїнських сил і опосередковано, найперше інформаційно, впливати на суспільні настрої і виборні уподобання з боку держави-агресора. Подолання цього виклику виключно у правовій площині є неможливим, адже йдеться про цілий комплекс заходів різної природи. Проте належним чином юридично визначені підстави, способи і порядок реагування суб'єктів владних повноважень є беззастережною передумовою результативності протидії. Прикладом може слугувати Закон України від 18 червня 2025 р. № 4502-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України», який має набути чинності 16 січня 2026 р.

Однак цілком виправдане переосмислення підстав втрати громадянства України під час триваючої війни має бути узгоджене із виборчим законодавством, зокрема, в частині визначення підстав і порядку відмови в реєстрації та скасування реєстрації кандидатів на загальнодержавних і місцевих виборах, проведення передвиборної агітації тощо. Перелік точок докладання зусиль щодо правового регулювання виборчого процесу набагато ширший за наведений приклад, але найперше вони мають бути спрямовані на унеможливлення ослаблення України зсередини.

– Які теми та проблеми будуть центральними для дискусій між різними політичними силами у повоєнний період?

Не викликає сумнівів, що центральною темою суспільно-політичної дискусії під час

призупинення активної стадії повномасштабної збройної агресії залишатиметься війна, її передумови і причини, досягнення і прорахунки, перемоги і поразки. Цьому сприятиме відсутність загальної згоди відносно того, що слід вважати прийнятним результатом спротиву збройній агресії, і які заходи мають бути вжиті, аби зменшити ризик її відновлення. Так чи інакше, вважаю, що усі питання політичного, соціально-економічного, культурного змісту будуть сприйматися крізь призму війни, їх значення і значущості для здатності чинити спротив агресії в умовах «гібридного миру».

Поряд з цим триватиме дискусія про заходи, які у коротко- і середньостроковій перспективі мають бути вжиті для відновлення України, зокрема, зважаючи на прийняті державою зобов'язання, спрямовані на набуття повноправного членства в Європейському Союзі та в Організації Північно-атлантичного договору. Дозволю собі стверджувати, що існує великий ризик протиставлення цих двох напрямів суспільної дискусії, що може зумовити політичні кризи і конфлікти.

— Якими, на Ваш погляд, будуть роль та форми участі ветеранів учасників російсько-української війни у політичних процесах в Україні після досягнення миру?

Беручи до уваги досвід участі у політичних процесах протягом 2014-2022 рр. учасників АТО, хотів би сподіватися, що після призупинення активної стадії повномасштабної збройної агресії ветерани-учасники російсько-української війни займатимуть проактивну позицію і матимуть реальний вплив на розробку та ухвалення значущих рішень як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях. Вирішальною мірою це буде залежати від прагнення і здатності об'єднуватися і, що не менш важливо, об'єднувати навколо спільних цінностей і принципів. Створення громадських об'єднань і політичних партій мають слугувати у цьому разі тільки одним з-поміж інших засобів досягнення мети — реалізувати певну програму суспільного розвитку — а не метою як такою. ■

Володимир ФЕСЕНКО,

Голова правління Центру
Прикладних політичних
Досліджень «Пента»

— Які головні виклики суспільно-політичного та правового характеру постануть перед Україною в процесі переходу від умов воєнного стану до відновлення конкурентного політичного процесу?

Перш за все, повоєнну ситуацію будуть визначати **безпекові виклики**. Потенційні домовленості про припинення вогню не знімуть повною мірою **ризиків відновлення бойових дій**. Саме тому до скасування правового режиму воєнного стану знадобиться певний час (на мій погляд, не менше трьох місяців), щоб переконатися, що припинення вогню має сталий характер. Але ризики нової агресії з боку росії, навіть просто окремих порушень домовленостей про припинення вогню, можуть зберігатися і надалі, тому є сенс продумати поетапний і секторальний характер скасування окремих норм правового режиму воєнного стану.

Спочатку можна зняти обмеження щодо політичного процесу (зокрема заборону проведення виборів), а от деякі суто безпекові обмеження варто скасовувати не одразу і одномоментно, а поступово. Тобто має бути певний перехідний період від формального скасування режиму воєнного стану до повноцінного відновлення мирного життя. В районах вздовж лінії припинення вогню і в прикордонних з росією районах доцільно законодавчо запровадити особливий правовий режим з окремими елементами режиму воєнного стану до тих пір, поки не відбудеться взаємне відведення більшої частини військ від лінії припинення вогню.

Відразу після скасування воєнного стану виникне **дилема демобілізації**. Юридично і

соціально-політично постане питання про необхідність поступової демобілізації. Питання про це виникало навіть під час війни, а після завершення бойових дій воно постане в набагато більших масштабах. Але масову мобілізацію неможливо проводити в односторонньому порядку. Демобілізація має бути поетапною, відповідно до домовленостей про обопільне і паритетне скорочення збройних сил воюючих сторін в зоні конфлікту. Вирішення цих питань в процесі мирних переговорів може затягнутись. Росія це може робити навіть штучно, щоб провокувати напругу в українському суспільстві навколо теми демобілізації.

Виклики переговорного тиску на Україну. З дуже високою ймовірністю після досягнення домовленостей про припинення вогню ще продовжаться мирні переговори з багатьох спірних питань — від статусу окупованих територій і гарантій безпеки для України — до вимог росії щодо зміни окремих норм Конституції України і українського законодавства. Кремль може використовувати переговорний процес для провокування конфліктних внутрішньополітичних ситуацій в Україні, а також для висунування вимог щодо умов проведення повоєнних виборів в Україні. Зокрема мова може йти про легалізацію і допуск до виборів проросійських політичних сил, скасування інформаційних обмежень в Україні для російських ЗМІ і соціальних мереж. Звісно, це буде абсолютно неприйнятним для української сторони. В разі невиконання цих вимог росія може погрожувати невизнанням нової української влади, або навіть відновленням бойових дій проти України. Для нейтралізації такого ризику категорично не можна погоджуватись на те, щоб тема умов повоєнних виборів в Україні стала одним з предметів мирних переговорів.

Політичні виклики. Головним політичним викликом цього періоду є **забезпечення хоча б відносного балансу між відновленням конкурентного політичного процесу і збереженням внутрішньополітичної стабільності, зокрема нейтралізації ризиків дестабілізуючого російського впливу на політичні процеси в Україні.**

Ключовим елементом процесу переходу від умов воєнного стану до відновлення конкурентного політичного процесу є **підготовка і проведення повоєнних виборів на належному рівні демократичних стандартів.**

Очевидними і зрозумілими є **інституційні виклики підготовки і проведення повоєнних виборів:** оновлення Реєстру виборців та виборчого законодавства (відповідно до специфіки повоєнних виборів); визначення порядку і умов голосування для вимушено переміщених осіб, для громадян України, які були вимушені виїхати за кордон в умовах війни, для військовослужбовців, які знаходяться в районах вздовж лінії припинення вогню і в прикордонних з росією районах; пошук грошей для проведення виборів (близько 10 млрд грн, а можливо і більше); організаційна підготовка до виборів, тощо.

Але навколо виборчого процесу неминує виникнуть гострі дискусії, зокрема про **терміни підготовки і проведення виборів.** На думку багатьох експертів з виборчого процесу на повноцінну підготовку повоєнних виборів потрібно не менш пів року. Але певні політичні сили і частина суспільства можуть наполягати на тому, щоб повоєнні вибори відбулись якомога швидше. Відповідно можуть з'явитись звинувачення у свідомому затягуванні виборчого процесу.

Ще одна інституційно-політична проблема — **послідовність виборів.** Нам треба буде провести президентські, парламентські і місцеві вибори. З точки зору економії коштів на проведення виборів і необхідності швидкого оновлення влади в повоєнний період було б доцільно провести всі вибори одночасно. Однак це заборонено Виборчим кодексом України, і такі пропозиції викликають критику в політичних і експертних колах. Якщо ж кожні вибори проводити окремо, то виборчий марафон може розтягнутися на цілий рік і може стати чинником тривалого загальнонаціонального політичного стресу, з ризиком певних дестабілізаційних процесів у повоєнних умовах. Потенційний ризик — **різке зниження кількості виборців, які візьмуть участь в голосуванні, особливо за кордоном.** А це вже може

використовуватись певними політичними силами для делегітимації результатів виборів і нової української влади. Цю ситуацію може використати в своїх інтересах і російська пропаганда.

Ризики соціально-політичної дестабілізації можуть проявитися саме під час виборчого процесу, і під час визначення результатів виборів. Тому є потреба в забезпеченні певного консенсусу між різними політичними силами щодо політичних «правил гри» і забезпечення безпеки і політичної стабільності в перехідний період. В ролі гаранта дотримання таких правил мають виступати наші міжнародні партнери.

Ризики авторитарного і маніпулятивного втручання у виборчий процес. Ця проблема активно дебатуються в опозиційних колах, однак її реальне значення, на мій погляд, надто перебільшується. Такі спроби з боку окремих представників влади дійсно можуть бути, але вони навряд будуть вдалим, оскільки у цих людей немає ні досвіду, ні ефективних виконавців для здійснення таких задумів. А головне, будуть діяти потужні запобіжники – громадський спротив таким намірам, і стримуючий вплив наших міжнародних партнерів.

Інші виклики (тезово): різке посилення міграційних процесів в повоєнний період; посилення соціально-економічних протиріч в повоєнний період; початок проблем з реінтеграцією ветеранів війни до мирного життя; сплески суспільно-політичних протиріч між окремими соціальними групами, які сформувались під час війни (військові і цивільні; ветерани війни і «ухилянти»; ті, хто залишився в Україні, і ті, хто виїхав за кордон тощо); сплеск правопорушень з використанням вогнепальної зброї і вибухових засобів; тощо.

Але найбільш проблемні виклики чекають нову повоєнну владу, якій доведеться ухвалювати купу непопулярних соціально-економічних рішень, які відкладались під час війни, інтегрувати до мирного життя сотні тисяч ветеранів війни, шукати гроші на забезпечення соціальної стабільності і повоєнне відновлення. Крім того, існує

великий ризик виникнення української версії Веймарського синдрому – одночасне поєднання запиту частини суспільства на авторитарно-популістські методи розв'язання поточних проблем, слабкості державних інституцій і напівхаотичних та конфліктних політичних процесів.

– Які теми та проблеми будуть центральними для дискусій між різними політичними силами у повоєнний період?

Для широкого загалу, особливо в передвиборчий період, теми будуть традиційними: Хто винен? (в тому, що не виграла війну; в умовах несправедливого миру; в корупції тощо); Що робити?.

Домінувати буде перше питання, і це стане серйозною проблемою для влади.

Питання «що робити?» змістовно буде обговорюватись переважно в експертних колах, а для широкого загалу його будуть подавати у вигляді «політичних гасел». Враховуючи стан суспільних настроїв різні опозиційні і нові політичні сили будуть просувати повістку боротьби з корупцією. Ветерани війни та їх прихильники також будуть просувати тему наведення порядку в тилу та використання більш рішучих (по суті авторитарних) методів для побудови справедливої України. Тема боротьби за справедливість також може стати однією з головних в повоєнних дискусіях. На жаль, вона може набути достатньо гострих конфліктних форм і провокувати розколи між окремими суспільними групами.

Розпочнеться дискусія про те, як нам знайти баланс (і з точки зору політичних пріоритетів, і в розподілі економічних ресурсів) між безпековими питаннями (збереження і поступове зміцнення рівня обороноздатності України), забезпеченням соціально-економічної і політичної стабільності в повоєнний період, і пошуком ресурсів для швидкого відновлення країни. Фактично йдеться про вибір моделі повоєнного розвитку України. Це буде дискусія скоріше в експертних колах, але на її підсумки буде великий попит у нового керівництва країни.

– Якими, на Ваш погляд, будуть роль та форми участі ветеранів учасників російсько-української війни у політичних процесах в Україні після досягнення миру?

Роль учасників російсько-української війни у політичних процесах в Україні після досягнення миру буде дуже помітною і достатньо масштабною, особливо в перших повоєнних виборах. Найбільш видатні герої війни будуть фаворитами і на президентських виборах. Героїв війни будуть активно залучати до виборчих списків різних політичних сил, і в набагато більших масштабах, ніж це було в 2014 р. Крім того будуть політичні проекти, які будуть презентувати себе як «партії військових», і вони будуть конкурувати між собою. З таких проектів значущу підтримку виборців (щоб пройти до Верховної Ради) отримають лише ті, які

будуть очолювати відомі всій країні люди. А таких – одиниці, і, можливо не всі з них підуть на вибори.

Учасників війни також будуть активно залучати до системи державного і муніципального управління, а також до органів місцевого самоврядування. А далі відбудеться природня селекція. Швидко з'ясується, що не всі готові до такої роботи. Врешті решт, в політиці залишаться лише ті ветерани, які мають політичний темперамент та відповідні здібності.

Вплив ветеранів на політичні процеси буде неоднозначним. Значно зросте запит на моральність і справедливість в політичних процесах і рішеннях, на рішучість політичних дій, але одночасно буде просування авторитарних практик і «стихійного народного популізму». ■

УКРАЇНА МІЖ ВІЙНОЮ ТА РЕФОРМАМИ: ВИКЛИКИ СТІЙКОСТІ

Ростислав БАЛАБАН,

Провідний науковий співробітник відділу політичних інститутів та процесів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України

У 2025 р. триває російсько-українська війна, водночас на різних платформах активізуються дискусії щодо повоєнного відновлення та можливих ризиків. При цьому часто не враховується модель завершення війни, яка, безумовно, впливатиме на рівень ризиків, суспільні настрої, політичну стійкість тощо.

Можливі сценарії завершення війни: від затяжного конфлікту, миру через «примус» України, нестійкого миру чи перемир'я на сучасній лінії фронту, на лінії 2022 р., на кордоні 1991 р. до падіння чи транзиту путінського режиму, капітуляції РФ, а також потенційно — поразки України. Кожен з варіантів закладає специфічні політичні наслідки і ризики. Важливо, щоб правлячий клас (влада та опозиція) за підтримки суспільства розробляв моделі стійкості (виживання) за різних пакетів ризиків. Проте ця проблематика нині видається відкладеною.

Формула «відкладеності» не вирішує поточних питань, а лише накопичує нові, що в підсумку створюватиме ще складнішу кон'юнктуру та конфліктогенне середовище. Перехід від режиму воєнного стану в Україні до повноцінного миру може бути не одномоментним, а значить, інституції набуватимуть гібридних форм автократії воєнного часу і відновлення демократичних практик.

Сьогодні демократія як така переживає стагнацію. Довіра до Президента, ЗСУ, волонтерів амортизує суспільну напругу, не вирішуючи її суті. Суспільні очікування спрямовані на швидке повоєнне відновлення, подолання корупції та економічне зростання. Проте, ймовірно, ці процеси не відбудуться

так швидко чи в очікуваному форматі, що може спричинити депривацію і фрустрацію, зростання протестних настроїв, недовіру, апатію. Це, у свою чергу, знижує потенціал легітимності політичних інститутів.

Суспільство залишається носієм дуалістичних настроїв — прагнення «сильної руки» поєднується з прихильністю до демократичних цінностей, що може бути використано політичними гравцями в різний спосіб.

В мирний час має відбутись фізичне перезавантаження, що приведе в політику нових постатей і нових політичних гравців. Постає питання — за якою стратегією має відбутись реанімація реформ.

На внутрішні процеси впливає статус суб'єктності України на міжнародній арені: Україна як лінія розмежування, як лінія оборони, як європейський гравець її залученість і участь/не участь в європейських процесах. Кожна з цих модифікацій матиме власні відмінні наслідки.

Війна 2022 р.¹, яку путін планував проти України як блицкриг, не відбулася. Проте, за його словами, «все йде за планом». Російське суспільство готове сприймати це без розчарування, адже близько 60% громадян вважають, що війни взагалі немає. Більше того, втручання у справи країн колишнього СРСР вони не розцінюють як агресію. Відчуття «величчя» у значній частині росіян ґрунтується на переконанні, що сила полягає в здатності викликати страх і завдати шкоди — так вважають близько 32% опитаних².

Тому після провалу плану «Київ за три дні» у російській федерації не відбулося ні суспільної, ні політичної кризи, рф перейшла до фази затяжного виснаження противника³. Станом на 2025 р. лише 6% росіян визнають, що війна триває через дії самої російської федерації⁴. Пересічні росіяни, зокрема ті, з якими можна поспілкуватися у «чатулетці», часто дивуються: чому Україна обороняється, адже в їх уяві рф діє «з добрих намірів».

Отже, головний суспільно-політичний виклик для України — як, власне, і для Європи — полягає в тому, що російське суспільство не переосмислить власну стратегію і не визнає своєї провини. Тому загроза з боку росії залишатиметься постійною, навіть якщо гіпотетично з'явиться лідер із формально демократичною риторикою. Російська федерація продовжує витрачати власний людський ресурс, який видається практично безмежним. Також рф залучила до бойових дій військові підрозділи

з Північної Кореї та здійснює спроби рекрутингу найманців з інших країн. За повідомленнями російських масмедіа, в державі активно впроваджується милітаризована освіта — починаючи з дитячого садка і початкової школи. Це свідчить про існування стратегічного плану на ведення довготривалої, фактично перманентної війни, яка стає не винятком, а нормою політичного та соціального буття держави.

Таким чином, для російської федерації війна перетворюється на форму існування самої системи, засіб її самовідтворення та легітимації. Милітаризація освіти поширюється і на окуповані території, де вона супроводжується цілеспрямованою пропагандою проти України та всього цивілізованого світу.

Першим викликом для України стає необхідність довготривалої оборони. Однак навіть у разі припинення активних бойових дій слід усвідомлювати, що це буде лише фантомний стан миру, який може будь-коли зруйнуватися і проявитися знову. Суспільно-політичний аспект полягає у тому, які настрої домінуватимуть в українському суспільстві після завершення війни. Існує ризик невинуватого оптимізму — переконання, що війна більше не повториться. Подібні ілюзії вже мали місце до 2022 р., коли значна частина суспільства вважала нове вторгнення неможливим.

У таких умовах український політичний клас може вдатися до популістських рішень, відкладаючи питання обороноздатності на другий план. Це особливо ймовірно, якщо період умовного перемир'я триватиме 5-10 років або якщо в російській федерації з'явиться лідер із риторикою «демократизації», що штучно посилить відчуття стабільності та віру у сталий мир. Водночас можливий і протилежний сценарій — зростання

¹ Фактична війна російської федерації проти України розпочалася в 2014 році. З 2022 року має місце назва «повномасштабне вторгнення». Балабан Р. В. Україна в геополітичному просторі НАТО, <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/208/4742/10635-1>.

² Ієрархія цінностей населення сходу та півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії: монографія. — ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, <https://www.levada.ru/2021/09/10/kakoj-dolzna-byt-rossiya-v-predstavlenii-rossiyan/>.

³ Російська федерація не є політичною спадкоємицею царської росії, але війни останньої проти чукч, які тривали сторіччя, або захоплення Кавказу близько сорока років, цілком відображають можливу модель.

⁴ Каплюк К. Більшість росіян не вважають, що між Росією й Україною війна. — DW, <https://www.dw.com/uk/опитування-більшість-росіян-заперечують-що-між-росією-й-україною-йде-війна/a-18294504>.

мілітарних настроїв у суспільстві, прагнення до максимальної захищеності, що підвищить довіру до авторитарних методів управління. Такий розвиток подій може створити ризики для функціонування демократичних інститутів та балансу влади.

У цьому контексті надзвичайно важливо зберегти демократичний курс України між двома спокусами — популізмом і авторитаризмом. Це залежатиме, зокрема, від формату оновлення політичного класу як на рівні Президента та виконавчої влади, так і на рівні представницьких органів, включно з регіональними.

Ряд експертів зазначає, що під впливом війни змінюється політична культура. Проте типова аналітична помилка полягає в тому, що деякі дослідники розглядають трансформацію політичної культури лише через діяльність інституційних учасників політичного процесу — Президента, парламенту, уряду. Фактично ж у цьому підході виключаються інші ключові суб'єкти — учасники опору, Збройні сили України та суспільство загалом. Хоча формально вони не є політичними інститутами, їхній досвід, настрої, психологічний стан і суспільна значущість суттєво впливає на формування нової політичної культури. Вони не лише відображають існуючу культуру, а й створюють нову парадигму громадянської та національної самосвідомості.

Дійсно, соціальна структура суспільства ускладнилася: можна виокремити принаймні п'ять груп — тих, хто воює; тих, хто залишився вдома; тих, хто виїхав (як у європейські країни, так і, на жаль, у бік держави-агресора або до третіх країн); вимушено переміщених осіб; тих, хто перебуває під окупацією⁵. В усіх цих соціальних групах зовнішній ворог шукатиме розколи і «вливатиме» як дезінформацію, так і інші методи впливу. Подразником можуть бути і недолугі дії влади — від заяв і обіцянок до корупційних зловживань. Названі групи часто розглядають як сепаровані, хоча вони не є такими повною мірою. Мається на увазі, що родини (родинні зв'язки) часто перебувають між названими стратами.

Водночас Україна здобула значний соціальний досвід — на жаль, вимушено — унаслідок внутрішнього переселення мільйонів громадян. Важливо, щоб цей процес не супроводжувався деструктивними наративами та пропагандою, які можуть стати підґрунтям для нових суспільних розколів. Зокрема, небезпечною є риторика про те, що «один регіон годує інший» або пошук «винних» соціальних категорій. Українським стратегічним концептом має стати ідея успішної України як єдиного цілого.

Станом на сьогодні, коли війна триває, у суспільстві простежуються різні емоційні та ідейні вододіли. Частина громадян підтримує продовження боротьби до перемоги, усвідомлюючи оборонний характер війни. Інша частина схиляється до ідеї миру чи перемир'я, інтерпретуючи його по-різному — від тимчасової зупинки бойових дій до готовності йти на поступки.

Обидві категорії позицій є багатоваріантними. Зокрема, поняття «перемога» може трактуватися по-різному, як: стійка силова фіксація лінії розмежування; відновлення кордонів станом на 2022 р.; відновлення державних кордонів України станом на 1991 р.; нанесення воєнних уражень на території російської федерації; падіння режиму путіна; повна капітуляція рф.

Разом з тим ключовим подразником у суспільстві є відчуття справедливості. Воно збуджується такими фактами, як безпідставне збагачення посадових осіб; невиправдані витрати органів влади/територіальних громад/посадових осіб на цивільний сектор; корупція; подвійні політичні стандарти; порушення прав людини тощо. Існує загальне незадоволення, яке поки що не виходить на перший план, однак за збігу певних обставин може перерости в делегітимізацію влади або навіть у соціальний вибух. Він здатен формувати в суспільстві депресивні настрої, депривацію, фрустрацію, розчарування тощо.

Фактично, стримуючим чинником залишається війна: безпека, захист і перемога є домінуючими орієнтирами, тоді як

⁵ В Європі українці помітні як і ті, що входять у бізнес-середовище; створюють або займають робочі місця; виступають подразниками в заявах політичних лідерів чи цілих виборчих кампаній.

незадоволення набуває характеру відкладеної дії. Проте на перших виборах мирного часу (чи в період перемир'я) новий пакет суспільних настроїв може стати електоральною базою для нових політичних сил, які експлуатуватимуть депресивні настрої.

Не виключається також можлива апатія та низька участь у виборах, що посилять політичний скептицизм, не додасть легітимності владі й ускладнить реалізацію реформ, зокрема інтенсивний рух до євроінтеграції.

Варто зауважити, що після війни низка реформ потребуватиме «реанімації». Це стане одним із викликів відновлення, яке, ймовірно, відбуватиметься під егідою централізації. Такий сценарій може здаватися ефективним, однак він потенційно загрожує інститутам влади, згортанню децентралізації та стагнації місцевої демократії.

Вітчизняні політологи відзначають, що в умовах війни суспільство прагне «сильної держави та ефективних інституцій»⁶. Проте слід розуміти, що «сильна держава» сприймається як стійка перед агресором, здатна забезпечити захист, але водночас така, що допускає авторитарні дії. Авторитарні практики можуть бути спрямовані не лише на посилення обороноздатності, але й створюють ризики узурпації влади, зловживань і руйнування демократичних інституцій та процедур⁷. Водночас відзначається і зростання цінності демократії та свободи слова, навіть на четвертому році війни.

Імовірно, що в суспільстві не виключені дуалістичні настрої, які потенційно можуть експлуатуватися політичними технологами. Це також залежатиме від суб'єктів, що братимуть участь у політичній боротьбі, серед яких частина наразі залишається малопомітною. Разом з тим, в інформаційному полі вже помітне протистояння між В. Зеленським і П. Порошенком – у формі компрометаційних кампаній або взаємних звинувачень, хоча не обов'язково, що це є прямим

результатом дій команд самих політиків. Також спостерігаються ознаки «тестування» політичного поля та потенційні спроби заявити про себе з боку ряду інших публічних осіб.

Імовірно також розпорошення пререференцій та атомізація політичного поля. Проте слід розуміти, що окрім суб'єктів або «політичних облич», кількість яких не буде суттєво більшою, ніж у довоєнний період, важливим елементом цього процесу залишаються групи фінансування. Їхня кількість не могла принципово зрости, так само як і суттєво скоротитися. Це стосується й «російських грошей» – вони також братимуть участь у виборчій кампанії.

Окремим питанням залишається виборчий алгоритм, який буде запроваджений на перших виборах після війни або в період сталого перемир'я. Очікується ухвалення нового виборчого законодавства. Більше того, спікер Верховної Ради заявив, що відповідний законопроект уже готується, а його підготовка є закритою, аби не викликати обурення. Насправді такі слова свідчать, що законопроект готується не на основі обговорення, в т. ч. фракцій представлених у Верховній Раді, а з високою ймовірністю вигадування специфічних вимог для забезпечення певного результату.

У разі застосування специфічних виборчих правил, коли в суспільстві виникне стійка недовіра, то саме це призведе до певної делегітимації та в подальшому викличе недовіру до обраних органів, конкретно за їх походженням.

Специфіка нинішнього моменту полягає в тому, що політичні процеси та реформи в Україні відбуваються в умовах війни. Внутрішньополітичні дії накладаються на геополітичну площину. Війна та протистояння окупанту – це питання виживання державності і народу загалом. Не існує жодних спірних територій між Україною та

⁶ Климчук В. Вплив російсько-української війни на формування політичних і громадських цінностей українського суспільства. Демократичні трансформації в державах Центрально-Східної Європи та України в умовах викликів та загроз: зб. матер. другої Всеукр. наук.-практ. конф. / за ред. В. І. Бортнікова, В. В. Бусленка. Луцьк: Вежа-Друк, 2025. С. 110.

⁷ Козьма В. Трансформація інститутів демократії в умовах війни. Демократичні трансформації в державах Центрально-Східної Європи та України в умовах викликів та загроз: зб. матер. другої Всеукр. наук.-практ. конф. / за ред. В. І. Бортнікова, В. В. Бусленка. Луцьк: Вежа-Друк, 2025. С. 121.

російською федерацією, як і жодного ресурсу, яким би задовільнився путінський режим. У цього режиму немає межі достатності — у тому розумінні, що на певному етапі окупант, російська федерація, зупиниться. Падіння України означало б лише одне — швидкі претензії на новий етап експансії, якими могли б стати прогнозовано Польща, Литва, Латвія чи Естонія. Їхня швидка окупація могла б призвести до фактичної відсутності лінії фронту і неспроможності союзників по НАТО оперативно здійснювати силову відповідь.

Будь-який інший вектор агресії, у т. ч. з напрямком на Європу загалом, також не можна виключати. Не є таємницею, що путінський режим фінансував різні політичні проекти та формував «прихильників» у багатьох європейських країнах. Водночас значна частина європейського істеблішменту вперто відмовляється визнавати цю реальність, керуючись формулою: «таке неможливо». Кремлівський режим, переконавшись у неефективності танкових колон, найімовірніше, діятиме в Європі зсередини або дистанційно. Про це раніше свідчили численні перетини повітряного простору європейських країн російськими військовими літаками, які тривалий час «списувалися» на випадковість — аж до 2025 р., коли така системна «випадковість» уже не може вважатися випадковою.

Також слід розуміти, що зазіхання та інтервенція в політичну систему України триватимуть, як і те, що «капсула» т. зв. «руського міра» залишається в обігу й може бути активована у різний спосіб. Станом на кінець 2025 р., європейське співтовариство, як і політичні лідери США, не мають прагматичної візії та цілісного концепту завершення війни. Більше того, у Європі є політики, які відкрито або приховано підтримують агресора — через словесні маніпуляції, латентні дії чи блокування «українського питання», зокрема надання допомоги.

Західний світ підходить до проблеми з раціональної точки зору, вимірюючи її категоріями грошей, території та безпеки.

Водночас досі не усвідомлено, що кремлівському режиму не потрібні ні території (хоча він намагається їх захопити), ні населення (хоча його використовують як ресурс війни). Йому потрібне дещо інше — патологічне визнання через страх; прагнення, щоб його боялися; можливість завдавати болю.

Потрібно визнати, що вторгнення та окупація України російською федерацією у 2014 р. певною мірою толерувалися європейським співтовариством. Реально на це впливала інформаційна війна, яку вела російська федерація. Російська пропаганда, що надходила не лише з московських джерел, а й із джерел усередині європейських країн — через видання, дослідницькі центри, мережі ботів — переконувала, що це не окупація, а «конфлікт на сході», «ця ситуація», «громадянська війна» тощо.

Перші санкції проти рф були доволі м'якими. Наприклад, це призупинення переговорів щодо пом'якшення візового режиму між рф і ЄС та припинення підготовки зустрічі G8. Для автократії такі кроки — не покарання, а радше винагорода. Також були введені візові обмеження для ряду російських чиновників⁸.

Деякі санкції стосувалися оборонних підприємств, кредитних установ тощо. Проте очевидно, що якщо обмеження не мають тотального характеру, то ті ж оборонні підприємства отримують широкий простір для їх обходу — через афілійовані, «дружні», новостворені чи «сірі» компанії. Показовим є той факт, що навіть сьогодні продовжує діяти т. зв. тіньовий флот російської федерації — формально не російські судна, які фактично обслуговують її інтереси, іноді навіть на вигідніших умовах, ніж офіційні угоди.

Низка санкцій передбачала припинення фінансування та постачання зброї (зокрема, Німеччина — 4 серпня 2014 р.)⁹, однак зрозуміло, що вони не були вирішальними. Ці заходи не припинили агресію. Вони лише стали подразником і символічним сигналом у системі цивілізованого світу. Здавалося, ніби агресор мав усвідомити, що у

⁸ Міжнародні санкції щодо Росії (з 2014), [https://uk.wikipedia.org/wiki/Міжнародні_санкції_щодо_Росії_\(з_2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Міжнародні_санкції_щодо_Росії_(з_2014)).

⁹ Інакше кажучи, Німеччина постачала зброю рф ще протягом шести місяців після вторгнення останньої в Україну.

цивілізованому світі не можна нападати, окупувати тощо, і, зрозумівши це, мав вибачитись та припинити дії. Це була помилка міжнародної дипломатії — віра в раціональність переговорів із режимом, який не визнає раціональних правил.

Насправді санкції зразка 2014 р. стали не гальмом, а подразником — психологічним стимулом до подальших агресивних дій. Не виключено, що частина партнерів очікувала падіння України й побоювалася, що зброя, надана для захисту, потрапить до рук нападника. Важливо зауважити: без допомоги і зброї Україні було б значно важче, а трагедій та жертв було б набагато більше. Але без України Європі було б ще важче, а наслідки значно складнішими.

Маємо зробити висновок: напад на Україну — не останній у зовнішній політиці російської федерації. Жоден із попередніх актів агресії чи окупацій не став для неї стримувальним чинником. Політика «задоволення агресора» є хибною, оскільки лише стимулює його до наступного кроку. Надалі слабкість РФ у атакувальній зброї не відверне її політику від міжнародного втручання через інформаційне поле, фінансування партій і агентів за кордоном.

Ключове, що потрібно засвоїти, це те, що формула «це неможливо, оскільки неможливо» не працює. М'якша версія — «це неможливо, оскільки нераціонально» — теж не працює. Саме тому Польща збільшила власний військовий контингент на 100%, а станом на 2025 р. чисельність її армії зросте до 298 871 осіб. Німеччина, своєю чергою, подвоїла військовий бюджет, і, як стало очевидно, це не одноразове рішення: до 2029 р. оборонний бюджет Німеччини досягне €153 млрд, що майже утричі перевищує показник 2024 р. Туреччина, одна з країн НАТО, заявила про реалізацію власної авіаційної програми. Це може бути як політичний PR-крок чи елемент «торгів», так і реальний напрям військового розвитку. Обмеження щодо поширення технологій можуть підштовхнути окремих учасників альянсу до

формування несподіваних союзів у сфері військового співробітництва.

Західні країни реагують на геополітичну турбулентність військовим прагматизмом. Тут вважають, що готовність до війни чи оборони та демонстрація сили й ресурсів здатні запобігти потенційній агресії. Проте може сформуватися модель, яку умовно можна назвати будівництвом «власних політичних квартир». Водночас слід відзначити, що Євросоюз планує додаткове фінансування оборони Польщі. Це можна розглядати і як посилення обороноздатності самого ЄС, і як створення другої лінії оборони, що теж не виключено.

Разом з тим для врегулювання ситуації у західних партнерів залишаються такі підходи:

Перше — «не зіпсувати обличчя путіну»¹⁰. Це означає — не перемогти і не завдати шкоди, аби в перспективі зберегти можливість для переговорів. У реальності ж це призводить до легітимізації злочинів путінського режиму (рашизму), під приводом того, що в умовах «збереження обличчя» він нібито не буде джерелом агресії.

Друге — «заспокоїти путіна», виходячи з того, що теоретично переговори можуть забезпечити «замороження» конфлікту. Фактично це стимулює поступки й, щонайменше, зобов'язує Україну до жертв, нібито поступка територіями здатна заспокоїти нападника. Насправді це — карт-бланш путінському режиму для підготовки нової хвилі агресії. Ще небезпечніше те, що така логіка веде до легітимізації його дій. Свого часу в. путін, після окупації Криму, заявляв, що інші регіони не розглядає, у що було зручно вірити, в т. ч. — європейському співтовариству.

Третє — обмежена, поступальна допомога, яка, безумовно, підтримує обороноздатність, але водночас виснажує, адже не надає критично необхідних засобів. Вона відповідає тезі: «допомагати Україні стільки, скільки треба, або до кінця» (заяви Президента США Дж. Байдена¹¹, Канцлера

¹⁰ Солодкий С. Рятівники Путіна: що не так зі спробами Заходу «зберегти обличчя» агресора. — Європейська правда, <https://www.euointegration.com.ua/articles/2022/05/19/7139619/>.

¹¹ США підтримуватимуть Україну стільки, скільки буде потрібно, необхідне фінансування є. — LB.UA https://lb.ua/world/2023/06/08/559552_ssha_pidtrimuvatimut_ukrainu.html.

Німеччини О. Шольца¹²). Ніби поміркована формула, однак вона не містить мети «допомогти для перемоги», що робить її базою для перших двох підходів.

Четверте – ідея переговорів, яку активно просуває Д. Трамп. Вона передбачає наявність предмета і здорового глузду, але фактично відкладає реальне вирішення конфлікту.

Ключовим каменем спотикання залишається модель безпеки – зокрема, питання не лише відновлення, а й запобігання новій війні. Очевидно, що «стара модель» не працює. Вона базувалася на припущенні, що війна в Європі неможлива, оскільки нерациональна. Сьогодні зрозуміло, що лише договірною практикою не може бути гарантією безпеки ні для України, ні для Європи, як і формальні документальні зобов'язання військових альянсів.

В таких умовах гіперважлива суб'єктність України. Сьогодні вона проявляється, з одного боку, у стійкості реформ і легітимності політичних процесів, що слугує базою, а з другого – у наявності зброї, Збройних сил України та людського ресурсу.

Після війни (перемоги або перемир'я) наявність угоди з НАТО чи гіпотетичне членство не забезпечать повної гарантії безпеки для України. Навіть бази НАТО чи контингенти на території України, що в перші роки малоімовірно, не гарантуватимуть повної безпеки. Тому Україна, долучаючись до безпекових союзів та спільного виробництва озброєння, має одночасно розвивати власний ВПК та зміцнювати армію.

Уже очевидно, що окрім бойових дій, РФ не припинить політичні «проекти» всередині України. Тому для нашої держави вкрай важливо зберігати внутрішню стійкість. Передусім це легітимність політичних процесів. Так склалося, що у 2022 р., в перший рік повномасштабного вторгнення, суспільство відреагувало високою довірою до

Президента, Збройних сил України та волонтерів. Це явище було зумовлене страхом і покладанням надії¹³.

Тоді зникли політичні перегони між Президентом і експрезидентом, що символізувало консолідацію. Верховна Рада як інституція, а також окремі політики, зникли з інформаційного поля разом зі скандалами, конфліктами та суперечками. Так само зникла з медіапростору і проросійська партія ОПЗЖ. У результаті інформаційне поле певною мірою «очистилося», а увага суспільства зосередилась на новинах з фронту. Довіра й легітимність політичної влади не піддавалися сумніву.

Отже, тема легітимності має надзвичайно важливе значення. Насамперед потрібно публічно визнати, що вибори не проводяться або проводяться за визначених умов, і встановити відповідний часовий проміжок. Необхідно розробити політичний алгоритм дій у разі тривалої війни (5–10 років). Після перемоги також слід ухвалити рішення, за якими виборчими правилами проводити вибори, а також визначити, як і коли вони відбуватимуться на деокупованих територіях. Публічність і колегіальність із досягненням консенсусу, хоча б у стінах парламенту, надаватимуть політичним процесам легітимності та значущості. Натомість маємо заяву Голови Верховної Ради Р. Стефанчука про те, що розробляється закон про повоєнні вибори в закритому режимі. Це більше схоже на роботу «штабу», який створює для себе правила гри, ніж на суспільний договір, а отже, втрачає легітимність.

Делегітимізуючим чинником виступає саме утаємниченість політичних процесів, що на побутовому рівні часто сприймається як «договорняк». У результаті такі дії автономізують політичний та адміністративний клас від суспільства. Натомість легітимізуючим чинником може стати коаліційна угода воєнного часу, формування «уряду перемоги», який діятиме без розбрату; реальна боротьба з корупцією; концентрація зусиль у

¹² Шольц під час візиту до Києва: допомагати будемо скільки буде потрібно. – РБК-Україна, <https://www.rbc.ua/ukr/news/sholts-vremya-vizita-kiev-pomogat-budem-skolko-1655365829.html>.

¹³ Не виключається й соціологічна похибка, оскільки значна частина населення переселялася зі своїх місць проживання або виїжджала з України. Крім того, у критичних умовах змінюється поведінка респондента під час опитування.

мілітарній сфері. Квінтесенція моменту полягає в тому, що не можна відмовлятися від демократичних інститутів, однак умови для їх повноцінного функціонування є обмеженими. Після перемоги Україні буде потрібна реанімація реформ.

Україна вийшла з пастки регіону (регіонального виміру): із регіону СРСР, регіону СНД, регіону впливу РФ. Вона має всі шанси стати повноцінним гравцем ЄС і, за правильного використання наявного потенціалу, світовим гравцем. У випадку ж демонстрації російською федерацією «демократичних реформ», не виключається зацікавленість міжнародних інституцій у такій «демократизації» та її підтримка. Може сформуватися модель, за якої «оновлена», демократична російська федерація має «добрі цілі», вона вже не агресивна, і можна «залишити» Україну в полі її впливу.

Серед найголовніших викликів перехідного періоду для України можна назвати такі:

Парадигма переходу до миру залежатиме від формату завершення війни. Перехід від режиму воєнного стану до відновлення демократичних інститутів може відбутися не обов'язково одномоментно. Розтягнутість у часі означатиме появу гібридних перехідних форм із розмитістю між демократією та автократією. Остання може бути виправдана як необхідність і навіть підтримана суспільними настроями.

Якість такого переходу залежатиме від конфігурації миру чи перемир'я. Якщо він відбудеться через «примус» України до поступок, що не буде сприйнято суспільством, це

породжуватиме недовіру до демократичних інститутів. По-перше, тому що носії цих інститутів не вистояли перед агресією автократії; по-друге, оскільки очільники держав із такими інститутами віддали на поталу агресору законні права України.

Мир через перемогу України, із необхідністю швидкої євроінтеграції, великих інвестицій та активного відновлення, буде високоадаптивним до швидкого переходу та запровадження євроорієнтованих стандартів. Проте суспільним викликом можуть стати нереалізовані очікування на успішні реформи, які будуть «поховані» «партією корупції». Це спричинить зневіру в демократичні інститути, що перетворяться лише на фасад цих процесів. Похідна слабкість економічного розвитку не створюватиме нових робочих місць і, де-факто, виштовхуватиме робочу силу за кордон.

Незавершена війна, тобто такий формат миру, який не ліквідує загрозу, може сприяти відкладенню реформ, неможливості євроінтеграції, нестачі ресурсів для відновлення і, зрештою, потраплянню країни в черговий невизначений «перехідний період».

Наразі знаковим моментом стане формат перезавантаження, а саме — модель виборчого алгоритму, який поки що невідомий і може мати специфічні впливи. У цьому контексті надзвичайно важливою є довіра суспільства до виборчого процесу та політичних постатей, як нових, так і старих, на момент проведення виборів. Важливо також, наскільки новообрані представники будуть здатні до коаліційної роботи, формування уряду та впровадження реформ.

ВІД ВІЙНИ ДО МИРУ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Віталій ДУХНЕВИЧ,

Головний науковий співробітник відділу психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Перехід від війни до миру — не лише політичний чи економічний процес, а передусім глибока соціально-психологічна трансформація, яка зачіпає індивідуальну та колективну свідомість, міжособистісні зв'язки, базові уявлення про себе як про суспільство. Якою буде ця трансформація та як вона буде відбуватися — питання відкрите та надзвичайно актуальне, що залежить від багатьох умов і чинників.

Сьогодні, напевне, ще ніхто достеменно не знає, скільки саме ще триватиме війна і як вона закінчиться. Так, очевидно, що буде підписано якісь документи — угоди, договори чи інші офіційні папери. І питання зараз не тільки в тому, які саме (хоча і в цьому теж!), а й у тому, скільки ще життів та втрат буде. Ціна, що платить Україна за свою незалежність, за право сказати «Це — я! І я — така!», за право бути політичною нацією — надзвичайно висока. Все це, серед іншого, значною мірою визначатиме той психологічний портрет країни, що буде «після».

Очевидно, що війна створила нову реальність. З обстрілами. Втратами. Болем. Травмами. Смислами, що дозволяють вижити у цій війні. Нормами та правилами. І навіть ідентичностями. Завершення війни поставить питання про **психологічну адаптацію до повоєнної реальності**, яка не буде тією, що була до початку війни. Ми всі змінилися. Хоча і по-різному.

Повернення до мирного життя означатиме необхідність переорієнтації внутрішнього світу: від життя «на виживання» до життя «для розвитку». Воєнні смисли, норми,

ідентичності мають змінитися, перелаштуватися на мирні. Це не відбувається автоматично. Адже під час війни психіка людини вибудовує особливі механізми захисту, що допомагають витримувати постійну загрозу. У мирний час ці механізми можуть перетворитися на бар'єри — емоційну глухість, відчуження, недовіру, підозрілість.

Колективна втома, виснаження, накопичена тривога можуть проявлятися у вигляді соціальної апатії, роздратування, втрати здатності до емпатії. Високим залишатиметься рівень психологічних травм, що потребують

не лише індивідуальної, а й спільнотної терапії. Майбутню роль психологів і громадянського суспільства загалом в цьому процесі важко переоцінити. Ми, як суспільство, маємо створити безпечні простори для діалогу, висловлення та визнання пережитого, створити та запровадити відповідні програми психологічної підтримки індивідів та спільнот, що будуть доступні кожному, хто їх потребуватиме (і в першу чергу — УБД та членам їхніх сімей). Ми маємо створити не просто окремі елементи, а систему залучення, допомоги та підтримки реадaptaції та ресоціалізації максимальної кількості тих, хто постраждав. І не слід забувати, що в кожного буде своя правда, свій досвід болю. Через такі центри підтримки, через майданчики для діалогу ми маємо шанс сформувати нове відчуття єдності та взаємної підтримки. Принцип, що має бути покладений в основу таких можливих діалогів — «мені не байдуже».

Важливо також усвідомлювати, що повернення до миру не дорівнює поверненню до «нормальності». Мирна реальність вимагатиме нових сенсів — таких, що поєднують досвід війни з прагненням жити і творити далі. Для багатьох це стане процесом віднайдення особистого та колективного сенсу життя, перегляду цінностей, ролей і стосунків.

З цієї точки зору, психологічна адаптація після війни — це не просто зцілення травм або від травм, а трансформація досвіду виживання у досвід життя та зростання. І така адаптація потребує часу, співчуття, соціальної підтримки та нових суспільних практик — від освітніх і медіа до громадських ініціатив, що сприятимуть переосмисленню минулого і творенню спільного майбутнього.

Мабуть з цього варто було би почати, але другим найскладнішим соціально-психологічним викликом повоєнного суспільства (або спеціальним проявом першого) я би назвав **повернення військових до мирного життя**. Війна формує особливий тип досвіду, який не має цивільних аналогів: вона змінює структуру особистісних смислів, способи взаємодії, ставлення до життя і смерті, рівень відповідальності й дисципліни. Чорнобілий світ, система «свій-чужий», настанова «ти або тебе» та багато іншого, що було ефективним в умовах бойових дій, має змінитися. Та й сама людина, що пройшла бойові дії, повертається не туди, звідки пішла — суспільство також змінилося. Саме тому

процес реінтеграції потребує двостороннього руху: адаптації ветеранів до нової мирної дійсності й готовності самого суспільства прийняти їх як рівноправних, повноправних громадян.

Насамперед у ветеранів можуть зберігатися поведінкові патерни, властиві воєнному середовищу: підвищена настороженість, реакція на небезпеку, імпульсивність, труднощі з контролем емоцій. Без системної психологічної та соціальної підтримки це може перешкоджати інтеграції у цивільні спільноти, сімейні стосунки, робочі колективи.

Виклик полягає і у сприйнятті ветеранів суспільством, яке коливається між двома полюсами — героїзацією та відчуженням. З одного боку, воїни стають символами національної гідності, їхній внесок у перемогу визнається суспільно та морально. З іншого — у повсякденній реальності вони часто стикаються з нерозумінням, байдужістю, недосконалою, а почасти і «бракованою» системою підтримки. Героїзація, що не підкріплена реальними механізмами соціальної інтеграції, може призвести до розчарування і відчуття «зайвості» в мирному житті. Що своєю чергою може проявлятися в різного роду правопорушеннях або ж актуалізації почуття справедливості та бажанні її відновити. Відновити способами, знову ж таки, що були ефективними на «нулі», але не в умовах мирного життя.

Наскільки ветерани стануть активними творцями суспільних змін? Наскільки їх досвіду відповідальності, лідерства, солідарності буде затребуваний? Це можливо, якщо створити умови для залучення ветеранів до громадського життя, освіти, державного управління, місцевих ініціатив — усюди, де їхній досвід може бути ресурсом розвитку.

Відповідь на питання «як це зробити?» — окреме і надзвичайно складне. Оскільки реінтеграція часто може, та й буде, ускладнюватися ціннісними та комунікативними розривами між тими, хто воював, і тими, хто залишався у відносно безпечному просторі. Тими, хто втік, і тими, хто проливав свою кров. Тими, хто повернеться з-за кордону, можливо з певними капіталами, і тими, хто за власні кошти купував мавіки, запчастини до своїх «бойових коней» і т. д. Ветерани часто мислять у категоріях чіткого розрізнення

добра і зла, честі й зради, тоді як мирне життя вимагає гнучкості, компромісів, тривалих процедур. Такі розбіжності будуть породжувати взаємне нерозуміння, конфлікти, зниження рівня довіри.

Завершення війни та початок повоєнного відновлення передбачає складний процес **делегітимації насильства і реконструкцію норм мирного часу**. Чи можуть ці норми бути такими самими, як до війни? Очевидно, що ні. Адже змінюється не лише безпечна модель держави, а й ціннісні орієнтири суспільства, його уявлення про силу, відповідальність і справедливість.

Йдеться не стільки про вибір конкретного сценарію — «ізраїльського» чи будь-якого іншого, — скільки про усвідомлення того, що модель безпеки майбутнього має спиратися на норми мирного часу, поєднані з елементами готовності до спротиву. Така модель передбачає не тотальну мілітаризацію, а керовану культуру готовності, у якій захист Батьківщини не заперечує, а підтримує розвиток мирних практик співжиття.

Уже сьогодні військові та експерти наголошують на потребі впровадження в освітню систему форм підготовки, що дозволять громадянам за потреби швидко стати до строю та допомогти тримати оборону. Очевидно, що елементи мілітаризованої свідомості зберігатимуться ще тривалий час після завершення війни. Водночас саме ці елементи можуть бути переосмислені й інтегровані у конструктивний досвід — як складова нових практик життєдіяльності держави, що живе поруч із постійною загрозою агресії.

Разом із тим, одним із найважливіших викликів повоєнного суспільства стане формування культури ненасильницького вирішення конфліктів — від побутового до політичного рівня. Як показує досвід країн, чії громадяни брали участь у збройних конфліктах, моделі поведінки воєнного часу мають велику інерцію: спокуса довести свою правоту за допомогою сили залишається сильною. Це може проявлятися у міжособистісних взаєминах, у громадському житті, у політичних процесах.

Війна легітимізує насильство як необхідний засіб дії, і тому після її завершення потрібен цілеспрямований процес «перенавчання

миру». Його сутність полягає у створенні соціальних умов, коли домовлятися стає вигідніше, ніж конфліктувати, а конструктивний діалог — більш почесним і продуктивним, ніж силове протистояння.

Формування таких практик потребує підтримки інституцій посередництва, медіації, освіти для миру, місцевих діалогових ініціатив. Важливо, щоб ненасильницькі стратегії взаємодії стали не лише предметом риторики, а частиною повсякденного соціального досвіду.

Ще одним із викликів буде **відновлення вертикальної та горизонтальної довіри**. Війна передбачає гуртування, що особливо яскраво проявилось на початку повномасштабного вторгнення. У перші дні кількість добровольців була надзвичайно великою. З'явилося багато волонтерів та волонтерських об'єднань, які працювали на потреби як фронту, так і тилу. Люди ділилися останнім і допомагали одне одному. Потім настав природний спад. Зараз маємо те, що маємо.

Під час війни особливих вимірів актуальності набуває механізм ідентифікації «ми проти них». Але вже зараз мають місце розшарування та фрагментація, а після завершення війни це може посилитися ще більше. Суспільство втомлене. Своя сорочка стає ближчою до тіла. Це природно для суспільства, виснаженого тривалою боротьбою. Коли спільна загроза відступає, на перший план виходять приватні інтереси, втома, недовіра, почуття несправедливості. Починають проявлятися лінії розмежування — між фронтом і тилом, між тими, хто залишався, і тими, хто виїхав, між тими, хто отримав підтримку, і тими, хто вважає себе обділеним тощо.

Все це ще більше доповнює і посилює розчарування у владі чи лідерах, якщо очікування щодо них чи їхніх дій не справдяться. Завжди, а в нинішніх умовах особливо, є суспільний запит на справедливий розподіл ресурсів, підтримку ветеранів, переселенців, родин загиблих. Якщо ці очікування не справдяться, існує високий ризик соціальної фрустрації та переходу протестних настроїв з латентного стану у активний. А коли є люди, що вміють, знають як і можуть застосувати зброю — це значний виклик. Саме тому існує нагальна потреба у прозорих механізмах перехідного правосуддя, що поєднують відповідальність і примирення.

Суспільство має право поставити питання — звідки в тебе ці статки, нові авто, нові будинки — і отримати чесні відповіді. Ті, хто платив данину кров'ю, мають моральне право на запит справедливості. І такі запити будуть. Наскільки конструктивною та ефективною буде робота держави над цими запитами — покаже час.

Водночас не менш важливим завданням стане відновлення горизонтальної довіри — між громадами, регіонами, різними соціальними групами. Саме вона є основою громадянської єдності та взаємної підтримки. Вертикальна довіра — до політичних та правових інститутів — має вибудовуватись через послідовність рішень, прозорість дій влади, публічний діалог і справедливі процедури. Без неї неможливо забезпечити стабільність і легітимність держави у перехідний період.

Варто також звернути увагу на роботу з колективною пам'яттю та наративами війни — як ми розповідаємо про минуле, кого і як вшановуємо, якою мовою говоримо про перемогу, втрати та відповідальність. Ця символічна сфера впливає на рівень суспільної довіри не менше, ніж соціально-економічні заходи.

Відновлення довіри неможливе без ефективної комунікації між владою і суспільством, без морального лідерства, що спирається не лише на силу, а на переконливість, справедливість і повагу. Тому особливо важливими стають дії держави, громад і лідерів думок, спрямовані на збереження суспільного діалогу, формування спільного бачення майбутнього та підтримку гуртування і солідарності, заснованої не на страху чи загрозі, а на взаємній довірі й відчутті спільної відповідальності за країну.

Після війни неминуче постане питання: **хто ми тепер?** Ця формула — не лише про етнічну чи громадянську ідентичність (але і про них теж), а про нову систему координат, у якій суспільство визначає себе, свої цінності, межі спільності та образ майбутнього.

Війна радикально змінила розуміння українськості — із категорії формального громадянства вона перетворилася на морально-практичну приналежність до спільноти, що чинить спротив, допомагає, вірить і не здається. Але після війни цього визначення

вже буде недостатньо. Завдання полягатиме не лише в утриманні єдності, а у створенні її нових змістів, адже спільнота, згуртована загрозою, і спільнота, що живе в умовах миру, — це різні типи соціальної інтеграції.

З особливою актуальністю постане питання про інтеграцію індивідуального досвіду у це спільне «ми». Адже досвід війни у кожного свій. Так, ми маємо і будемо мати певний колективний досвід подолання викликів воєнного часу, але ж кожен нині переживає цю війну по-своєму. Хтось платить данину кров'ю. Хтось віддає останнє заради перемоги. Хтось у міру своїх сил і можливостей долучається матеріально чи фізично до певних ініціатив або проєктів. А є ті, хто ховається і уникає. Хтось святкує і гуляє. Для когось війна далеко. Є ті, хто виїхав, і ті, хто залишився. Хто втік і хто повернувся. Хто планує повернутися або, навпаки, — виїхати за першої можливості. Ті, — хто втратив усе, і ті, хто збагатився. Ті, хто боровся, і ті, хто просто чекав закінчення війни. Ті, хто крав, і ті, хто працював на перемогу.

Такий мозаїчний характер соціального досвіду створює передумови для внутрішніх напружень. Без їхнього усвідомлення і проговорення ризику повоєнної поляризації лише зростатимуть. Саме тому після війни потрібно не тільки фіксувати перемогу, а й вести широкий суспільний діалог про сенси, відповідальність і співжиття після екстремального досвіду.

Загалом, переосмислення національної єдності має перейти від уявлення «єдності через боротьбу» до «єдності через співжиття, взаємоповагу та розвиток». Умови миру потребують інших механізмів гуртування — таких, що ґрунтуються не на спільній небезпеці, а на спільних цілях, взаємній підтримці, розподіленій відповідальності за відбудову.

Відтак нове «ми» має включати не лише героїчний наратив, а й наратив співтворення: країна, що вижила, тепер має навчитися жити разом — із усім тим індивідуальним досвідом, який формувався під час війни.

Особливої актуальності набуде інтеграція різних соціальних груп, досвідів і спільнот: ветеранів і цивільних, переселенців і тих, хто залишався, українців в Україні та діаспори, людей, які втратили все, і тих, хто

зберіг свої ресурси. Кожна з цих груп має власний досвід війни, власний рівень болю і власні очікування від держави та суспільства. Якщо цей досвід не буде визнано й інтегровано у спільний наратив, зростатиме ризик взаємного нерозуміння, фрагментації та конкуренції за «моральне право на біль». Такі тенденції відзначалися у дослідженнях постконфліктних суспільств — зокрема в Хорватії, Боснії і Герцеговині, де відсутність єдиного післявоєнного наративу призводила до тривалої соціальної поляризації й недовіри до інститутів.

Крім того, у процесі повоєнного відновлення перед Україною постане питання зовнішньої міграції. Висока ймовірність, що до країни прибуватимуть мігранти з Азії, Африки, країн Близького Сходу. Неконтрольована міграція або неефективна державна політика у цій сфері можуть не лише створити нові соціальні напруження, а й надати нового звучання питанню «Хто ми?» — адже зіткнення культурних кодів та ціннісних систем може або збагатити, або ускладнити формування спільного ідентифікаційного поля. До слова, в наших дослідженнях ми з'ясували, що питання майбутньої зовнішньої міграції постають вже зараз в українців, що не втекли за кордон. І не лише через можливу економічну конкуренцію, а саме через потребу збереження того національного і самобутнього українського «ми», що почалося ще з часів козацької держави.

Тому нове колективне «ми» має бути інклюзивним — таким, що визнає множинність досвідів війни, регіональних ідентичностей, культурних практик, але водночас здатне формувати спільний сенс. Це можливо лише через відкритий суспільний діалог — про пам'ять, відповідальність, помилки й надії. Через осмислення, що означає бути українцем не лише у війні, а й у мирі.

У цьому процесі ключовою стає роль символічної політики і наративів: які події ми вшановуємо, кого називаємо героями, які історії стають частиною колективної пам'яті. Від того, наскільки ці наративи будуть чесними, відкритими й життєствердними, залежить не лише історична справедливість, а й соціальна згуртованість і довіра у майбутньому.

Конструювання нового колективного «ми» — це не лише питання ідентичності,

а психологічна й соціокультурна стратегія відновлення суспільства, яке має перейти від спільного виживання до спільного розвитку — з урахуванням уроків війни, гідності, болю і надії.

Проте інклюзивним має стати не тільки «ми», а й соціальний простір, у якому це «ми» живе. Йдеться не тільки про фізичну доступність середовища — архітектурну, транспортну чи цифрову. Це насамперед про соціально-психологічну інклюзивність — про створення такого простору, де кожен відчуває себе почутим, потрібним і прийнятим.

Як зазначалося, після війни наше суспільство буде глибоко диференційованим за досвідом, втратами, травмами, очікуваннями. Інклюзивний простір — це той, який визнає цю різність і створює умови для безпечної взаємодії між тими, хто пережив різні війни у межах однієї війни. Простір, де ветеран може співіснувати з людиною, яка ніколи не тримала зброї; переселенець — із тим, хто залишався вдома; українець, який повернувся з-за кордону, — із тим, хто ніколи не виїжджав. І це надзвичайні виклики — створити такий простір.

Такий простір передбачає не тільки фізичну реконструкцію міст і громад, а й моральну реконструкцію — розроблення принципів та створення місць зустрічі, діалогу, пам'яті. Відбудова України — це не лише будівництво доріг і мостів, а й відновлення горизонталей довіри, спільних практик взаємопідтримки, форм співіснування у різноманітті.

Інклюзивність простору — це ще й питання політики: чи будуть у процесі відновлення враховані потреби всіх груп населення — ветеранів, людей з інвалідністю, переселенців, літніх людей, дітей, тих, хто втратив житло, чи тих, хто повертається з-за кордону. Але насамперед — це питання культури взаємності: чи здатні ми бачити в іншому не конкурента за ресурси, а співтворця спільного життя.

Тож інклюзивність майбутнього суспільного простору — це перевірка на зрілість: чи ми справді вийшли з війни не лише переможцями, а й людьми, які здатні жити в мирі з різними «правдами» і досвідами, не втрачаючи при цьому відчуття спільного дому.

Необхідно приділити особливу увагу питанню, що пов'язане із **втратами, травмами та переживанням горя**. Це, без перебільшення, стане одним із центральних, а можливо і найтриваліших викликів для українського суспільства після війни.

Масштабна психологічна робота з втраченою — це не лише індивідуальний досвід болю за близькими, домівками, територіями чи минулим, а колективний процес, який визначатиме емоційний тонус суспільства на роки вперед. Коли втрати обчислюються тисячами, біль починає ставати фоновим — і, як наслідок, частина людей поступово стає черствішою. Це природний захисний механізм психіки, але він має соціальні наслідки. Люди втомлюються від співпереживання, відчують емоційне вигорання, не визнають чужого болю або порівнюють його зі своїм. Поширюється установка: «усім важко», «мені теж болить — не жалійся». Це створює додаткові бар'єри для колективного зцілення й породжує нові форми відчуження.

В умовах війни емпатія часто була ресурсом виживання — але після неї може стати дефіцитом. І тоді суспільство опиняється перед необхідністю знову навчитися відчувати, співчувати, визнавати біль — і власний, і чужий. Без цього неможливо буде відновити довіру й соціальну тканину, пошматовану роками втрат.

Україна потребуватиме розгортання системи підтримки — не лише професійної психологічної допомоги, а й соціальних практик, що сприятимуть колективному проживанню втрати. Це означає створення нових ритуалів пам'яті, які поєднуюватимуть скорботу з подякою, а біль — із сенсом. Пам'ятати не лише про смерть, а й про життя — про тих, хто вистояв, хто допомагав, хто рятував інших. Саме через такі спільні ритуали і наративи можливе поступове зцілення суспільства.

Особливого значення набудуть моральні дилеми, які стоять перед суспільством і кожною людиною. «Прощення чи помста?». Око за око чи дозволити собі жити далі? Для багатьох пережите зло є настільки глибоким, що ідея пробачення здається зрадою. Але без принаймні прагнення до внутрішнього звільнення від ненависті суспільство ризикує залишитися у пастці минулого.

«Справедливість чи співчуття?». Як знайти баланс між необхідністю покарання винних і здатністю бачити людину навіть у ворогові? Це дилема не юридична, а моральна — і вона визначатиме рівень нашої зрілості як нації.

«Провина того, хто вижив». Це окрема, часто замовчувана тема. Багато людей уже відчують тягар провини — за те, що вони живі, коли інші загинули, що вони мають дім, коли хтось залишився без нічого, що вони радіють, коли хтось у жалобі. Це почуття руйнує зсередини, якщо не знаходить виходу через визнання, діалог і прийняття.

Моральні дилеми війни не зникають із приходом миру — вони лише змінюють форму. Тоді, коли спільна боротьба більше не визначає «добро» і «зло» однозначно, суспільство мусить навчитися жити у складності. Приймати, що біль буває різним, що правди можуть бути множинними, що у війни немає «чистих» історій.

Щобільше, після того, як стихають постріли, особливо гучно звучить **«війна правд»**. Поки триває збройне протистояння, суспільство зазвичай об'єднане спільним наративом — є ворог, є захисник, є перемога, заради якої всі зусилля мають сенс. Але коли гармати мовчать, починають говорити інтерпретації. Кожен має свою правду — про те, як усе було, хто винен, хто зрадив, хто постраждав більше, а хто нажився на чужому болю. І ці правди рідко збігаються.

Війна розшаровує не лише суспільство, а й досвід. Солдат, який бачив смерть побратимів; волонтер, який рятував життя; переселенець, який втратив дім; цивільний, який виживав під обстрілами; і той, хто провів війну відносно безпечно, — усі вони жили в одній історії, але пам'ятатимуть її по-різному. Зіткнення цих пам'ятей, версій і почуттів утворює простір післявоєнної турбулентності, де з'являється спокуса монополізувати істину: «ми знаємо, як було насправді», «ми маємо моральне право судити».

«Війна правд» небезпечна тим, що вона руйнує спільний сенсовий простір, який необхідний для відновлення. Коли кожна група вибудовує власну версію подій, зникає можливість спільного «ми». Суспільство дробиться на мікронаративи, у яких кожен

бореться не за справедливість, а за визнання власного болю як головного. Тому завдання повоєнного періоду — не придушити ці правди, а навчитися жити з їхньою множинністю. Це означає створити умови, у яких різні досвіди можуть бути висловлені, почуті й визнані — без ієрархії болю, без змагання у стражданні. Йдеться не про «єдину істину», а про спільний простір пам'яті, де різні правди не знищують одна одну, а співіснують, утворюючи цілісну, хоч і складну, історію. Таке осмислення потребує зрілої символічної політики: чесного діалогу про помилки, зради, героїзм і жертви, без ідеалізації, але й без приниження. Потрібні майданчики публічного говоріння, інакше «війна правд» може стати тим, що роз'єднає країну сильніше, ніж фронт.

Ще ряд викликів варто означити, не розкриваючи їх ґрунтовно. Це питання зброї, що після будь-яких військових дій та воєн опиняється на руках в людей. І відповідно потенційну готовність використати цю зброю задля досягнення бажаних результатів. Мілітаризація свідомості, серед іншого, призводить і до криміналізації у соціальній сфері.

Це проблема «туризму» в зону бойових дій задля отримання статусу УБД та формуванням відповідних негативних настанов у звичайних громадян щодо військових.

Це проблема повернення наших громадян, які виїхали за кордон. Їх діти пішли там у школи та ВНЗ, в частини цих людей з'явилася постійна робота та зав'язалися нові соціальні зв'язки. Чи захочуть ці люди повертатися і чи не поїдуть до них після війни ті, хто зараз не може виїхати? Чи будуть в нашій державі програми, що будуть сприяти формуванню мотивації повернення?

Не був згаданий виклик, пов'язаний з тим, що хтось залишався далеко від лінії бойового зіткнення і заробляв політичні та економічні преференції, поки інші проливали кров. Не згадувалося, як за час війни зросли статки окремих політиків чи посадовців, і те, як ці статки були набуті.

Не говорилося про питання реінтеграції — культурної, соціальної, психологічної, правової, економічної — територій, що були окуповані. Та загалом політики відносно «ждунів руського миру» (тих, хто чекає на росію та

підтримує її наративи, нехай і не завжди публічно) після завершення війни та пошуку порозуміння між ними та патріотично налаштованими громадянами.

Не йшлося про психологічне забезпечення процесів економічного відновлення та відбудови промисловості, відродження земель та територій, що найбільш постраждали від війни.

Лишилося поза увагою питання справедливості мобілізації, що має нині і може мати значний суспільний резонанс ще багато років, коли батьки будуть шукати могили своїх дітей. Та багато іншого.

І за кожним з цих проблемних питань стоїть виклик, що має суто соціально-психологічну складову: конфлікти та конфліктні зони, мотиви та бачення способів відновлення справедливості.

Невдоволення, підозри, нерівність у можливостях і привілеях — усе це створює ґрунт для нових ліній розколу. Усі перелічені проблеми — від неконтрольованого обігу зброї до несправедливості мобілізації чи зростання нерівності — не є окремими випадками. Вони складають цілісний комплекс психосоціальних викликів переходу від війни до миру. І головне завдання — не лише їх розпізнати, а й вибудувати систему реагування, де психологічні механізми інтегруються в державну політику, місцеве самоврядування, освітні програми, інформаційний простір.

Загалом, усі виклики зводяться до одного базового — дефіциту довіри. Без неї неможливо ні реінтегрувати території, ні відновити економіку, ні гарантувати безпеку, ні реконструювати норми повоєнного життя. Тому головною умовою мирного розвитку має стати відновлення довіри — горизонтальної та вертикальної. Діалог в цьому плані — це не просто комунікація, а інструмент соціального відновлення.

Майбутнє вбачається за діалогами. Створенням площадок для діалогів та їх проведенням. Не формальним. Максимально прозорим. Зрозумілим. І головне — корисним, де буде карбуватися майбутнє «ми». Головний виклик полягає в тому, як ці діалоги будуть організовані: чи стануть вони інструментом єднання, чи лише черговою імітацією порозуміння.

ДЕКІЛЬКА ДУМОК ЩОДО МАЙБУТНЬОЇ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ВЕТЕРАНІВ

Віктор ЗАМЯТІН,

Директор політико-правових програм Центру Разумкова,
з 24 лютого 2022 р. – військовослужбовець ЗСУ

Скасування воєнного стану є необхідною умовою відновлення традиційної політичної діяльності в українському суспільстві. Багато чинників вказують на те, що повоєнний політичний процес (точніше, політичний процес після припинення правового режиму воєнного стану) матиме суттєві відмінності від звичного процесу довоєнного часу. Суттєві демографічні зміни, спричинені війною, вже зараз дають підстави стверджувати, що повоєнне суспільство демонструватиме інші, відмінні від попередніх приклади політичної поведінки. Це стосується підтримки тих чи інших політичних сил та окремих лідерів на різних рівнях, показників виборчої активності, а головне – учасників політичного процесу.

Насамперед це пов'язано з тим, що в суспільстві радикально зростає вага і значення відносно нової верстви, що виникла в 2014 р. з початком окупації росією українських територій – ветеранів російсько-української війни.

Існує низка чинників, які вказують на те, що ветерани як суспільна категорія стає важливим політичним актором. Насамперед це показники довіри населення до військових, фактично незмінні від початку повномасштабної війни. Так, за даними досліджень громадської думки, у вересні 2025 р. майже 93% опитаних громадян висловлювали довіру Збройним силам України, майже

76% – Національній гвардії України, понад 75% – Державній прикордонній службі, понад 73% – Головному управлінню розвідки Міністерства оборони, понад 78% – добровольчим загонам (тут можуть матися на увазі як підрозділи Сил територіальної оборони Збройних сил України, які на початку широкомасштабного вторгнення росії склалися переважно з громадян, які добровільно виступили на захист Батьківщини, так і добровольчі формування територіальних громад, члени яких не є військовослужбовцями – В. З.)¹. Тобто, показники довіри до учасників бойових дій значно перевищують показники будь-якого органу державної влади, будь-якої соціальної інституції.

¹ Результати соціологічного опитування, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Київським Безпековим Форумом з 12 по 17 вересня 2025 р. Опитано 1 210 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,9%, <https://razumkov.org.ua/anons/rezultaty-sotsiologichnogo-opytuvannia-shcho-provodylosia-sotsiologichnoiu-sluzhboiu-tsentru-razumkova-z-12-po-17-veresnia-2025-roku>.

Разом з цим варто звернути увагу на те, що вже зараз число учасників бойових дій перевищило 1,3 млн людей². Природно припустити, що, по-перше, ця кількість на час завершення воєнного стану тільки зросте, і по-друге, що думка ветеранів війни буде важливою для ще певної кількості громадян (членів родин, близького оточення тощо). Вже сам цей факт робить ветеранську спільноту в цілому потужним суспільним актором, який зможе впливати не лише на результати виборів, а й на вектор суспільного розвитку в цілому.

Природно, що серед ветеранів вже є люди з досвідом політичної діяльності (депутати різних рівнів, у т. ч. народні депутати різних скликань, партійні працівники, активісти тощо). У 2023 р. Рух «Чесно» спробував дослідити це питання і визначив, що станом на той час зброю до рук взяли 31% депутатів від Радикальної партії Ляшка, 25,9% депутатів від Всеукраїнського об'єднання «Свобода» (при цьому лідери – О. Ляшко, О. Тягнибок – брали безпосередню участь у відбитті російської агресії), 13,7% депутатів від «Європейської солідарності», 8,3% депутатів від партії «УДАР», 6,4% – від «Батьківщини», 5,4% депутатів від партії «За майбутнє»³. Характерною ознакою стану політичному є те, що правляча партія «Слуга народу» відмовилася надавати такі відомості.

Звісно, враховуючи українські реалії, важко очікувати, що кожний з депутатів рад різних рівнів, які взяли зброю до рук для захисту Батьківщини, після припинення воєнного стану збереже свою партійну належність. Проте варто припустити, що більшість з них намагатиметься продовжити суспільно-політичну активність вже у нових умовах, можливо, у складі нових політичних сил і нових громадських організацій. І до них можуть долучитися ті, хто з ними разом був у окопах.

Є всі підстави припускати, що під час першого повоєнного виборчого процесу кожна з політичних сил, що має амбіції обертися

до Верховної Ради та рад іншого рівня, громадські організації, що у той чи інший спосіб взаємодіють з владою (це може бути як співпраця за окремими проектами, так і лобістська діяльність, і адвокація, і опозиційна до влади активність) змагатимуться за те, щоб залучити якнайбільше ветеранів.

Очевидно також, що політичні партії значною мірою змагатимуться за голоси ветеранської спільноти, що визначатиме загальний зміст виборчої риторики. Окрім усього іншого, для більшості «старих» українських політичних партій наявність ветеранів у своїх виборчих списках сприятиме їхньому політичному виживанню, особливо з урахуванням катастрофічних показників недовіри суспільства до партій як до представників їх інтересів у суспільно-політичних процесах⁴.

Таким чином, варто готуватися до того, що як на загальнонаціональних, так і на регіональних та місцевих виборах ветерани представлятимуть різні політичні сили, у т. ч. й такі, що конкуруватимуть між собою, будуть як у владі, так і у опозиції, переслідуватимуть різні цілі та керуватимуться різними інтересами. Так відбувалося вже у багатьох країнах, де у політичне життя поверталися ветерани воєн та військової служби, і не варто вважати, що Україна може стати винятком.

Головною передумовою відновлення публічної політичної активності є закінчення воєнного стану і оголошення виборів. Водночас для того, щоб похід ветеранів у політику відбувся успішно, мають реалізуватися ще такі чинники, як запит суспільства і воля самих ветеранів до активної суспільно-політичної діяльності, у т. ч. – й бажання бути «солдатами партії», виконувати часом непопулярні завдання, які можуть суперечити внутрішнім переконанням.

Моніторинг як численних опитувань громадської думки, здійснених різними компаніями, так і соціальних мереж, різних публікацій свідчить, що в суспільстві наростає запит

² В Україні кількість учасників бойових дій зросла до понад 1,3 млн. – Liga.net, <https://news.liga.net/ua/society/news/v-ukraini-kilkist-uchasnykiv-bojovyykh-diy-zroslo-do-ponad-1-3-mln>.

³ Які партії на місцях мають найбільший відсоток депутатів-фронтників? – Рух ЧЕСНО, https://www.chesno.org/post/5707/?fbclid=IwAR05qzbFc5X91OJgT8Mg6xlPD9o60cUjufe0BFqQJFrdkSWan39ZI_-SXg. Депутати не служать! Хто сказав? Дослідження – <https://www.chesno.org/post/5706/>.

⁴ За даними уже зазначеного вище соціологічного опитування, майже 81% опитаних громадян висловив недовіру до політичних партій.

на справедливість, яка, між тим, є дуже розпливчастим поняттям. Очевидно, що експлуатувати такий запит на свою користь намагатимуться всі без винятку політичні сили, і у той же час саме захисники Батьківщини можуть в очах значної частини суспільства стати уособленням захисників справедливості. Окрім того, традиційно саме ветеранів суспільна думка часто наділяє такими якостями, як відповідальність, чесність, патріотизм, навички до дій у складних умовах.

Питання мотивації представників ветеранської спільноти до активної участі у політичних процесах, і насамперед — у виборах різних рівнів — із зрозумілих причин залишається недослідженим. Хоча, як уже зазначалося, варто очікувати, що ті з них, хто уже брав участь у політичному житті, з великою ймовірністю повернуться до нього після припинення воєнного стану.

У цьому контексті важливо мати на увазі такі чинники.

По-перше, ветеранська спільнота не буде єдиним цілим, що вже не раз підтверджено досвідом інших країн, де ветерани складають значну частку суспільства (зокрема, Ізраїль, Хорватія). У кожній з країн, де ветерани складають значну частку суспільства, створені численні організації й об'єднання, натомість створення єдиного ветеранського руху чи єдиної політичної сили, які б об'єднали ветеранів, не передбачається.

По-друге, виходячи як з досвіду зарубіжних країн, так і з розуміння того, що українське суспільство в цьому плані навряд чи радикально відрізнятиметься від зарубіжних, варто очікувати, що ветеранські організації і політичні сили, до яких будуть причетні ветерани, насамперед опікуватимуться проблемами власне ветеранської спільноти, захисту прав ветеранів, надання належного соціального захисту тощо.

Окрім того, варто пам'ятати, що попередній політичний цикл (2014-2021 рр.) в Україні відзначався такими явищами, як спочатку помітний прихід у політичне життя країни учасників Майдану (Революції Гідності), а потім, у 2019 р. — прихід «нових облич» під прапором переможця президентських

перегонів Зеленського. Обидві хвилі значного оновлення політикуму не призвели в результаті до радикального покращення ефективності діяльності Верховної Ради України та місцевих рад, Кабінету Міністрів України, як і системи влади загалом, на що вже звертав увагу Центр Разумкова у своїх аналітичних матеріалах⁵.

Для того, щоб мати можливість спрогнозувати якісь моменти майбутньої політичної поведінки ветеранів, очевидно, варто звернутися до вже накопиченого досвіду зарубіжних країн.

НАЙБІЛЬШ ПОКАЗОВІ ПРИКЛАДИ ЗАЛУЧЕННЯ ВЕТЕРАНІВ ДО ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

Які є характерні тенденції у країнах, де ветерани війни і військової служби кооптовані у політичне життя?

Одразу зауважимо, що кожна країна являє собою унікальний приклад і відповідно, творить свій унікальний досвід, який, однак, містить у собі і певні спільні закономірності.

Зокрема, США від часів громадянської війни до теперішнього часу не пережили воєнних дій на власній території. Ізраїль перебуває у фактично безперервному воєнному стані від часу утворення держави (1948 р.), а військова служба є початковим відліком для подальшого кар'єрного просування. Хорватія пережила війну за незалежність у той час, коли українці пишалися тим, що змогли мирно вийти з радянської імперії, і травми цієї війни досі не заліковані.

У дослідницькому просторі бракує досліджень стосовно ролі, яку відіграли ветерани війни, у політиці соціалістичного В'єтнаму, що пояснюється специфічними політичними умовами цієї країни.

Специфічною була й залишається ситуація навколо розпущеної нині Армії визволення Косова (УÇК), яка була провідною силою боротьби за незалежність колишнього югославського автономного краю Косово і Метохія (і ставила за мету створення т. зв. «Великої Албанії»). Першими політичними лідерам незалежного Косова

⁵ Див. наприклад, щорічні аналізи і прогнози Центру Разумкова, <https://razumkov.org.ua/vydannia/shchorichni-analitychni-pidsumky-i-prohnozy>.

були саме очільники УЇК, причому деякі з них були звинувачені у військових злочинах (зокрема, експрезидент Косова Тачі).

Несподівано цікавим для майбутніх досліджень суспільного розвитку повоєнної України може виявитися досвід Уганди, який знову ж таки, є специфічним, оскільки торкається внутрішнього протистояння в цій країні, де кілька років тривала жорстока війна між Фронтом національного визволення та цілою низкою повстанських угруповань. У відповідному дослідженні виявлено, що колишні учасники бойових дій, зокрема ті, хто зазнав примусової мобілізації, більш схильні брати участь у політиці, ніж цивільні⁶. Втім, для того, щоб робити універсальні висновки, цього прикладу явно недостатньо з огляду на цілу низку причин, насамперед, через різні загальні умови, різний стан суспільного розвитку, різну мотивацію учасників бойових дій тощо.

ТРАДИЦІЯ США

Незважаючи на те, що на території США вже дуже давно не велися воєнні дії, а збройні сили Сполучених Штатів переважно використовуються за межами країни, досвід цієї країни у залученні ветеранів до політичної активності і державного управління видається досить цікавим.

Вартий уваги, зокрема, той факт, що перший Президент США Джордж Вашингтон під час війни за незалежність командував Континентальною армією (об'єднаною армією північноамериканських штатів). Президент Улісс Грант починав з того, що командував ополченням північних штатів під час громадянської війни й доріс до генерала.

Такі відомі постаті як Президенти Дуайт Ейзенхауер і Джордж Буш-старший брали активну участь у Другій світовій війні: Ейзенхауер командував американськими військами в Європі, Буш-старший був на той час військовим льотчиком. Власне, Буш-старший був останнім американським Президентом, який воював особисто.

Після Другої світової війни ветерани активно впливали на формування політики у таких сферах, як національна і міжнародна безпека, політика США в Європі, соціальні гарантії для ветеранів війни тощо.

Нова хвиля політичної активності ветеранів настала з В'єтнамською війною. Ветерани, які поверталися з війни, активно засновували свої спілки, об'єднання та інші організації.

Відповідно до дослідження Pew Research Center, у період між 1965 та 1975 рр. близько 70% законодавців з обох палат Конгресу США мали військовий досвід. Цей показник надалі знижувався⁷.

Основними напрямками діяльності ветеранських об'єднань були визначення і захист спільних прав та інтересів ветеранів, у т. ч. – лобювання у Конгресі США та конгресах штатів.

У 2013 р. була створена Партія ветеранів Америки, яка, втім, досі не змогла гучно заявити про себе і свої перспективи, що, очевидно, пов'язано з об'єктивними чинниками. Роль ветеранської спільноти в суспільному житті США, і особливо – у його політичному сегменті поступово знижується, армійська служба все менше розглядається американцями як своєрідний трамплін до подальшого зростання.

Американські ветерани належать до різних політичних таборів, і часто критикують обидві провідні політичні сили (Республіканську та Демократичну партії) за брак уваги до їхніх проблем. Заснована ветеранами політична партія навряд чи зможе досягти помітного успіху з огляду як на особливості американської політичної системи, так і на загальні тенденції суспільного розвитку.

Разом з тим, американський досвід вказує на те, що у повоєнний період виникає потужний суспільний запит на широке представництво військових ветеранів у політичних процесах, на лідерство колишніх військових. Натомість військові отримують

⁶ Christopher Blattman, From Violence to Voting: War and Political Participation in Uganda, <https://www.chrisblattman.com/documents/research/2009.V2V.APSR.pdf>.

⁷ The changing face of Congress in 7 charts. – Pew Research Center, <https://www.pewresearch.org/short-reads/2025/03/03/the-changing-face-of-congress-in-7-charts/>.

мотивацію до реалізації своїх лідерських якостей вже у сфері державного управління.

ПРИКЛАД ІЗРАЇЛЮ

Ізраїль являє собою досвід країни, яка від моменту свого створення (1948 р.) веде практично постійну війну на виживання. Відтак загальний військовий обов'язок є необхідним елементом стійкості країни, від нього звільняються тільки представники деяких ультраортодоксальних релігійних течій (харедим та ін.), а також громадяни арабського походження.

Відповідно, армійська служба виступає чи не головним елементом утворення горизонтальних соціальних зв'язків, а участь у бойових діях ці зв'язки лише цементує. Важливо зазначити, що в армії служать представники всіх категорій населення. Оскільки служба в резерві триває залежно від військового звання до досягнення громадянином/громадянкою 40–49 років, то очевидно, що ветерани військової служби, з яких багато є ветеранами війни, одночасно являють собою найактивнішу частку суспільства. І таким чином, ветерани самі по собі є важливим політичним актором, навіть незважаючи на те, що в силу специфіки суспільства вони не об'єднані жодним спільним політичним проектом.

Тісний зв'язок між армійською службою та політичним життям ілюструє те, що теперішній Прем'єр-міністр Ізраїлю Беньямін Нетанягу воював у складі ЦАХАЛ під час Шестиденної війни, Війни «судного дня». Колишні Прем'єр-міністри Іцхак Рабин (нобелівський лауреат), Ехуд Барак і Аріель Шарон до виходу на найвищий політичний рівень спершу зробили кожний успішні військові кар'єри, стали генералами, експрем'єр Бенет був спецназівцем.

На інтернет-сторінці Кнесету (парламенту) вказуються дані щодо військової служби депутатів.

І водночас ще кілька років тому аналітики відзначали, що в країні поглиблюється розрив між військовими і політиками та цивільним суспільством⁸.

Унікальність ізраїльської ситуації в тому, що і серед виборців, і серед політиків ветерани мають дуже високу частку, а відтак вони суттєво поділені за своїми політичними поглядами, а сам факт служби у війську і участі у військових операціях не гарантує прихильності виборців і не надає жодних особливих пільг привілеїв.

У Кнесеті і в уряді Нетаньяху представлена партія, створена колишнім начальником Генерального штабу генералом Бені Ганцем — «Кахоль лаван», про яку, однак, не можна сказати, що вона орієнтована передусім на захист прав ветеранів. Ця партія, до речі, була представлена і у попередньому уряді (Ганц був Міністром оборони).

Ветеранські організації країни достатньо ефективно опікуються питаннями реабілітації ветеранів, особливо від психологічних травм, одержаних в ході воєнних та поліцейських операцій, їх реінтеграції у цивільне життя суспільства, у т. ч. й політичне (що означає не лише участь у виборах, а й різні види громадянської участі, не виключаючи й акцій протесту).

Отже, політична активність ветеранів в Ізраїлі — це насамперед діяльність активної частини демократичного суспільства, в якому військова служба і участь громадян у воєнних діях є звичним елементом життя.

Варто відзначити, що як правило, Ізраїль відзначається досить високою явкою на виборах, і на позачергових виборах 2022 р. явка перевищила 71%.

ХОРВАТСЬКИЙ ДОСВІД

Ветерани війни у Хорватії мають свій офіційний термін — захисники (branitelji). Станом на 2005 р., через десятиріччя після закінчення війни, у Хорватії налічувалося близько півмільйона ветеранів війни⁹ (за загальної чисельності населення близько 4 млн), у 2016 р. — вже 505 тис., потім реєстр був закритий для громадськості. Сам лише факт наявності настільки чисельної категорії суспільства свідчить про її вагу в будь-яких процесах суспільного розвитку.

⁸ The Widening Military-political Gap in Israel, Stiftung Wissenschaft und Politik. — <https://www.swp-berlin.org/10.18449/2020C02/>.

⁹ У registru 489.407 hrvatskih branitelja od kojih 157.037 dragovoljaca. — Vlada Republike Hrvatske, <https://vlada.gov.hr/vijesti/u-registru-489-407-hrvatskih-branitelja-od-kjih-157-037-dragovoljaca/6527?lang=hr>

Варто відзначити, що наприкінці ХХ ст., під час війни й у перші роки після Дейтонського миру ветерани виступали потужною суспільною силою, фактично – стрижнем, навколо якого відбувалися процеси утворення політичної нації та громадянського суспільства. Значною мірою завдяки активності ветеранських організацій країна пододала відстань від колишньої Югославської Республіки з усіма вадами пізнього соціалізму до члена Європейського Союзу і НАТО.

Серед ветеранів були представники усіх верств суспільства. Деякі з них зайнялися політичною кар'єрою, обиралися як до Сабору (парламенту), у кожній каденції якого були представлені ветерани, так і до органів місцевого самоврядування. Дослідження свідчать, що довіра громадян до ветеранів як представників їх волевиявлення була вищою в тих регіонах, які більше постраждали внаслідок війни. Численними, однак, були й інші приклади – ізоляції ветеранів від суспільного життя внаслідок інвалідності, хвороб, посттравматичного стресового синдрому тощо¹⁰.

У теперішній час можна спостерігати й такі явища, як незадоволення все більшої частки суспільства привілейованим статусом ветеранів, незадоволення ветеранів поступовим зниженням уваги суспільства до їх проблем та інтересів, розколи ветеранського руху, і поступове послаблення зв'язку між політичними силами (насамперед ХДЗ) і власне ветеранами.

Станом на сьогодні, з огляду на вікові та інші особливості ветеранів війни (у Хорватії вона називається *Domovinski rat* – традиційний переклад «вітчизняна війна» буде некоректним), зміну поколінь, вихід на сцену інших суспільних лідерів – носіїв іншої парадигми і інших цінностей, суспільні ролі також зазнали змін.

У чинному на кінець листопада 2025 р. уряді Хорватії ветеранську спільноту представляють Томо Медвед, Віцепрем'єр, Міністр у справах захисників, бригадний генерал у відставці, та Іван Анушич, Міністр оборони, учасник багатьох операцій під час війни.

Реєстр ветеранських організацій закритий для громадськості, відтак їх кількість достеменно невідома. За повідомленнями преси, діє 1 384 організації ветеранів, постраждалих в результаті війни та інших¹¹. Ветеранські організації Хорватії традиційно підтримують консервативну політичну силу ХДЗ (Хорватський демократичний союз, *Hrvatska demokratska zajednica*), яка на цей момент перебуває при владі, і навпаки, ХДЗ часто розраховує на високі мобілізаційні спроможності ветеранських організацій. Іноді такий тип відносин характеризується як один з видів клієнтелізму¹². При цьому сьогодні буде вже некоректно стверджувати, що ветеранські організації повністю залежні від консервативних політичних сил.

У різних публікаціях часто можна зустріти висновок, що у теперішній час деякі ветеранські організації представляють лише своє керівництво та існують для задоволення його амбіцій. Справедливим при цьому буде визнати, що загалом проблеми ветеранської спільноти в Хорватії, її суспільна роль і потреби залишаються малодослідженими. З різних публікацій можна зробити попередній висновок, що так, ветерани гуртуються передусім для захисту своїх прав і свого статусу, проте в часи надзвичайних ситуацій, таких, як пандемія коронавірусу, землетрус у Загребі саме ветерани-захисники реагують першими¹³.

З цього короткого огляду можна зробити кілька попередніх висновків і припущень, дотичних до української перспективи.

¹⁰ Aktivno uključivanje i posttraumatski rast hrvatskih branitelja u kriznim razdobljima. – Naklada Slap, <https://socijalne-djelatnosti.nakladaslap.com/public/pdf/2022-01-01-3.pdf>.

¹¹ VELIKO ISTRAŽIVANJE JUTARNJEG: Što rade i koliko javnog novca primaju 1384 udruge branitelja? – Jutarnji list. <https://www.jutarnji.hr/magazini/veliko-istravanje-jutarnjeg-sto-rade-i-koliko-javnog-novca-primaju-1384-udruge-branitelja-7828551>.

¹² Vojnička država? Veterani i socijalna država u Hrvatskoj/Anali Hrvatskog politološkog društva : časopis za politologiju, Vol. 14 No. 1, 2017, <https://hrcak.srce.hr/clanak/289878>, <https://hrcak.srce.hr/file/289879>.

¹³ Aktivno uključivanje i posttraumatski rast hrvatskih branitelja u kriznim razdobljima. <https://socijalne-djelatnosti.nakladaslap.com/public/pdf/2022-01-01-3.pdf>.

Перше. Ветерани війни складатимуть значну частку суспільства, вони чинитимуть значний вплив на політичний курс держави, у деяких випадках саме вони визначатимуть результати голосувань. Втім, завжди існуватиме, по-перше, бажання політичних сил «купити» підтримку ветеранської спільноти, і по-друге, бажання частини лідерів ветеранів піти на тісну співпрацю з політичними колами.

Друге. Ветеранська спільнота не є й не буде гомогенним утворенням. Ветерани представлятимуть різні політичні сили й напрями, матимуть різні думки стосовно питань як повсякденної політики, так і стратегічних напрямів. Така конкуренція може лягти в основу становлення сталої партійної системи в Україні, що на даному етапі розвитку суспільства виглядає необхідністю.

Третє. Залучення ветеранів до політичної активності (у т. ч. й через громадські об'єднання) міститиме як значні перспективи, так і суттєві виклики. Щонайменше два-три виборчих цикли по припиненню воєнного стану саме ветерани уособлюватимуть для решти громадян стійкість, відповідальність і рішучість. Разом з тим, до політичної діяльності долучиться певна кількість ветеранів, які не матимуть належного

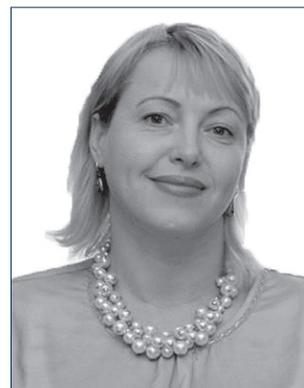
досвіду і необхідних знань, що відкриває простір для різних маніпуляцій. Більшості ветеранів потрібна адаптація до цивільного життя, в якому діють інші правила і норми, ніж на передовій, і це потрібно знати і усвідомлювати.

Четверте. Як засвідчує міжнародний досвід, суспільно-політична активність ветеранів значною мірою буде орієнтована на захист інтересів і прав насамперед самих ветеранів, причому трактування змісту цих інтересів можуть бути дуже різними в самих ветеранських середовищах. Втім, ветерани безсумнівно будуть і серед депутатів рад усіх рівнів, і у складах майбутніх урядів.

Отже, для суспільства буде важливим розуміти, що ветерани не потребують ні ідеалізації, ні навпаки – відторгнення (що теж є цілком можливим). Зрозуміло, що в Україні ветерани складатимуть відносно меншу частку суспільства, ніж в Ізраїлі чи Хорватії, однак це не означає, що вони будуть менш впливовими у політичних процесах.

Своєю чергою, все частіші прояви неповаги до ветеранів, спроби приниження їх ролі в житті суспільства, ігнорування їх потенціалу та їх потреб матимуть вкрай негативний результат для країни в цілому.

«ФОРМУЛА ВИХОДУ З ВІЙНИ» ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ – РІВНЯННЯ З БАГАТЬМА НЕВІДОМИМИ

Галина ЗЕЛЕНЬКО,

Заступник директора з наукової роботи Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України

Визначальним фактором переходу від війни до миру та повоєнного відновлення є т. зв. «формула закінчення війни». У нашій ситуації «формула виходу з війни» може мати ряд варіантів, від реалізації яких залежатимуть подальші суспільно-політичні процеси.

Розглянемо ці варіанти:

1. Перемир'я по лінії бойових дій і замороження конфлікту. Такий варіант означатиме збереження невизначеності і фактично стагнацію суспільно-політичних процесів, адже країна змушена буде підтримувати належну бойову готовність, отже, утримувати достатню кількість військ та не проводити сповна демобілізацію. Під питанням будуть відновлення економіки, вирішення демографічних проблем тощо. Також слід розуміти, що цей варіант можливий лише за умови, що на нього погодиться РФ. Проте т. зв. «українська криза» стала частиною внутрішньої і зовнішньої політики РФ.

Фактично від т. зв. «вирішення українського питання» залежить майбутнє путінського режиму. Тому на заморожування війни РФ погодиться лише за умов, що не зможе продовжувати війну або ж транзакційні втрати від її ведення будуть більшими за

можливі вигоди. Наразі РФ стрімко зменшує свою «геополітичну вагу» через втрату пострадянського периметра — Центральної Азії та Кавказу. Вона практично витіснена і з Близького Сходу. Однак і в цьому разі переможна війна з Україною є способом повернення цієї значимості. Тому ймовірність цього варіанту залежить від того, коли для Путіна особисто стане очевидною її безперспективність. Може статися так, що Росії буде вигідно припинити бойові дії, якщо взамін будуть скасовані санкції, а РФ повернуть до клубу світових гравців, але натомість війна перейде у гібридний формат, від чого стане не менш руйнівною для України.

2. Завершення війни на умовах України. Це найоптимістичніший сценарій, який стане чинником інтенсифікації оновлення суспільно-політичних процесів, власне структури економіки тощо. Однак для реалізації цього варіанту потрібно надто багато складових: консолідація зусиль Заходу (а вони поки що,

навпаки, мають низхідну траєкторію); вичерпання внутрішніх ресурсів в Україні (тут теж ситуація не надто оптимістична); максимальна концентрація внутрішніх ресурсів і виправлення допущених помилок щодо мобілізації, подолання корупції, оптимізація системи управління (а тут суцільні провали).

3. Завершення війни на умовах РФ. Цей варіант можливий лише через капітуляцію України, що означатиме її повернення до сфери впливу РФ з усіма очікуваними наслідками, які можна сформулювати як «вирішення українського питання». Це означає формування проросійського маріонеткового уряду, подальшу деіндустріалізацію (адже де розвинена економіка, там вільнодумство); подальшу депопуляцію (велика кількість населення, що не згодна з таким розвитком подій або з міркувань безпеки, попросту виїде); конструювання проросійської політичної ідентичності, терор, репресії тощо. Такий сценарій навіть немає сенсу розглядати в цьому дослідженні, однак ми його наводимо як один із гіпотетичних в контексті «перемога – поразка» як дві крайнощі, якими закінчуються війни. Також з огляду на те, що, ймовірно, військовим шляхом РФ перемогти Україну не може, вона вже задіює і продовжить задіювати усі «невійськові методи» впливу на Україну задля досягнення своєї мети.

Якщо подивитися на практику ведення і результати сучасних війн, то, як правило, тривалі війни (а такою є російсько-українська війна) рідко закінчуються однозначною перемогою однієї зі сторін. Зазвичай це складна система посередництва, компромісів, домовленостей, які так чи інакше порушуються, а тому подібні війни локалізуються у регіональні збройні конфлікти, тобто переходять у війни низької інтенсивності з періодичними військовими інцидентами, скандалами, взаємними звинуваченнями тощо. З огляду на диспозицію сторін у російсько-українській війні, їх ресурси і, головне, наміри та суспільні настрої, найбільш ймовірно буде реалізація першого сценарію. Хоча шансів на це найближчим часом також мало.

Скоріше за все, Україні доведеться повертатися до повноцінного політичного процесу і пошуку можливості проведення виборів через критичне зниження легітимності влади (а цьому влада всіляко сприяє періодичними корупційними скандалами,

які не мають очікуваної розв'язки; нездатністю забезпечити бодай мінімальну соціальну справедливість, на яку у суспільстві після 2022 р. є максимальний попит) у дуже невідповідних умовах – умовах зниження інтенсивності бойових дій. Такий стан «ні війни, ні миру» істотно позначиться на темах, які будуть домінувати в публічному просторі, характері політичного протистояння, його гостроті, загальних суспільних настроях і т. ін. При цьому важливо наголосити, що українське суспільство вкрай волатильне. Усі суспільно-політичні процеси відбуваються циклічно, наразі ми перебуваємо у фазі, коли після сплеску солідаризації «навколо прапора» відбувається своєрідний «відкат» у суспільних настроях та помірний «відкат» у показниках, які характеризують національну самосвідомість, єдність, готовність оборонятися тощо. Це цілком логічний процес, адже суспільство не може перебувати у стані максимальної мобілізації тривалий час. Тут лише питання в тому, наскільки сильним є «відкат» у настроях. Фактором, який ускладнюватиме вихід з війни і повоєнні процеси, буде й те, що все це відбуватиметься на фоні максимального залучення «невійськових методів впливу» на Україну з боку РФ.

Тому наразі навіть немає сенсу вести мову про рейтинги окремих політиків чи політичних сил, про можливі політичні уподобання, адже це все залежить від «формули закінчення війни». Нині є сенс лише говорити про якісні зміни українського суспільства і політичних інститутів, які відбулися під впливом війни і що матиме значення у подальших суспільно-політичних процесах – це дві змінні, які у цьому рівнянні є відносно зрозумілими.

✓ *Демографічні зміни.* Зміни у суспільстві характеризуються насамперед своєрідним «демографічним землетрусом», який пережила Україна за роки повномасштабної фази російсько-української війни. Мова йде про колосальне скорочення кількості населення і масові міграції всередині країни. За даними Держстату, чисельність наявного населення України на дату проведення Всеукраїнського перепису населення (5 грудня 2001 р.) становила 48,5 млн осіб. За оцінкою Інституту демографії та проблем якості життя НАН України, на 1 січня 2022 р. чисельність населення України становила 42 млн осіб, на липень 2024 р. – 35,8 млн осіб, серед них на

територіях, на яких органи державної влади здійснюють свої повноваження у повному обсязі, – 31,1 млн осіб. На кінець 2024 р. в інших країнах світу перебувало 6 813 900 громадян України. Тим часом 6 253 700 із них перебували в країнах Європи, ще 560 200 – поза межами європейського континенту. Крім того, 1,2 млн українських громадян можуть проживати в РФ¹. Такі зміни за короткий час для України означають появу маси неполітичних проблем, на які держава має адекватно реагувати, адже всі вони матимуть політичні наслідки після відновлення політичного процесу.

✓ *Зміни політичної ідентичності.* Цей аспект є особливо важливим в контексті розглянутої теми, тому що в Україні основними темами електоральних циклів були питання зовнішньополітичних орієнтацій (з РФ чи з ЄС?); протистояння центру і регіонів та самоідентифікація за регіональною ознакою, завдяки чому російським політехнологам вдалося реалізувати стратегію України «різних сортів»; мовне питання – якою повинна бути державна мова, якого статусу слід надати російській мові (це при тому, що частка етнічних росіян в Україні стрімко зменшувалася і становить менше 20%); релігійні конфлікти між прихожанами Української Православної Церкви і Української Православної Церкви Московського патріархату. Ці конфлікти, за С. Гантінгтоном, є конфліктами ідентичностей і найскладніше піддаються врегулюванню. Тому зміни суспільних настроїв за цими показниками істотно визначатимуть повоєнні процеси.

✓ *Скорочення соціальної дистанції між жителями різних регіонів України.* Вона традиційно була високою, що створювало передумови для гострого політичного протистояння під час виборчих кампаній і елементарної неприязні у повсякденному житті. Це дозволяло політичним силам розігрувати виборчу карту на протиставленні регіонів (починаючи з виборчої кампанії напрезидентських виборах 2004 р.), що завжди мало негативні наслідки для політичного розвитку і

по суті розколювало країну. Однак ця ситуація змінилася, у першу чергу, внаслідок очевидної смертельної небезпеки, яка надходила від РФ. А також внаслідок масової внутрішньої міграції. За даними Кабінету Міністрів, перед початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну було зареєстровано близько 1,3 млн внутрішньо переміщених осіб. Відтоді їх чисельність стала стрімко зростати. Станом на липень 2024 р. налічувалось 4,7 млн зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб, серед них 3,4 млн осіб (73,5%) перемістилися після 24 лютого 2022 р.². Масове переміщення громадян зі сходу і півдня у центральні та західні регіони України вплинуло на настрої обох категорій населення. Але, як свідчить дослідження reSCORE, в Україні розбіжності у поглядах місцевих жителів і внутрішньо переміщених осіб не переросли у токсичну поляризацію³. Звісно, бувають конфліктні ситуації, неприязнь, однак це не є масовим явищем, здатним перерости у політичний конфлікт.

✓ *Зниження протистояння навколо т. зв. «мовної проблеми».* Мовне питання тривалий час було причиною перманентних політичних конфліктів в Україні. Незважаючи на те, що відбувся стрибок у застосуванні української мови у всіх сферах суспільного життя, ставлення до значення української мови як єдиної державної мови істотно нівелиювалося, з-поміж найбільш проблемних питань, поряд з корупцією, громадяни називають також мовне питання. Тобто передумови для мовних конфліктів зберігаються. Проте станом на червень 2024 р. в Україні лишилося лише 10% тих, хто хотів би бачити російську мову або офіційною у своїй області, або взагалі другою державною⁴. Тобто проблема мови є, але ймовірність переростання мовних конфліктів з побутових у політичні істотно знизилася.

✓ *Зміни зовнішньополітичних орієнтацій громадян України.* Усі роки існування Української держави, саме різні зовнішньополітичні ідентифікації – коли половина країни дивилася на ЄС, а інша половина на РФ, – були

¹ Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року. – Законодавство України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80>.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Ідентичність громадян України: тенденції змін. – Центр Разумкова, <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024>.

причиною суспільно-політичного розколу в Україні і унеможливлювали проведення проєвропейської політики. Проте зараз у 76,5% українців ЄС асоціюється більшою мірою з прогресом і розвитком, тоді як Росія у 78%, навпаки, асоціюється з відсталістю і регресом. Також зараз 90% респондентів заявляють про бажання інтеграції України до ЄС, і 84% – до НАТО⁵. А це полегшує реалізацію євроатлантичної політики Україною.

✓ *Зниження протистояння навколо приналежності до різних конфесій*, зокрема до Української Православної Церкви та Української Православної Церкви Московського патріархату, що вміло використовувалося у політичній боротьбі політичними силами. Це при тому, що Україна є секулярною країною. Показник т. зв. «уцерковлення» (пов'язаності особи з конкретною релігійною громадою та участі у її життєдіяльності) – дорівнює 24% (для порівняння, у Польщі ця цифра становить 92%). В Україні показники уцерковлення є нерівномірними і варіюються залежно від регіону: на Заході – це 46%, у Центрі – 18%, на Півдні – 13%, на Сході – 12%. При цьому 70% жителів вважають себе православними. З них 61% підтримують існування лише однієї Православної Церкви України. Не підтримують – 16%, ще 20% байдуже. Тобто фактично з-поміж усіх віруючих лише 6,8% відносять себе до Української Православної Церкви Московського патріархату⁶. Така частка не становить критичної маси, здатної спричинити серйозний суспільний розкол чи істотно вплинути на політику держави у церковному питанні. Однак факт наявності таких настроїв вже достатній для підбурювання і інспірування конфліктів. Фахівці Інституту соціології НАН України фіксують, що релігійний чинник демонструє 8,3% регрес як аспект, який об'єднує українців⁷.

Отже, підсумовуючи ці дані, можна констатувати, що, незважаючи на трагедію війни, вона істотно стерла ті соціально-політичні розколи, навколо яких базувався політичний процес. Це істотно змінить риторичну

повоєнної політики. Однак не означає, що політичний процес буде менш турбулентним, радше навпаки, лінії соціально-політичних розмежувань перейдуть у площину «формули закінчення війни», економічних питань та питань навколо «забезпечення справедливості». Які розмежування ризикують стати розколами, розглянемо далі.

✓ *Потенційні соціально-політичні розколи*.

Придатними для заявленої теми є дані, зафіксовані Інститутом соціології НАН України. Вони стосуються чинників, які об'єднують (або роз'єднують) українців порівняно з 2021 р. (останнім роком перед переходом російсько-української війни у повномасштабну фазу), (діаграма «*Зміни актуальності (порівняно з 2021 р.) чинників об'єднання українців з точки зору громадської думки*»⁸).

На основі ієрархічного кластерного аналізу автори дослідження виокремили з-поміж перелічених чинників чотири більш загальні теми, на основі яких можливе об'єднання всередині суспільства: негативу, ідеології, ідентичності та патріотизму. Тема негативу об'єднує такі чинники, як відчуття втрати нормального життя, спільні труднощі життя, невдоволеність владою та страх перед майбутнім. Тема ідеології – мову спілкування, політичні погляди та релігію. Тема ідентичності – родинні та товариські почуття, національну належність, а також спільну історію і територію. Тема патріотизму – прагнення спільно долати труднощі життя, національну ідею побудови української держави та патріотичні почуття громадянина України⁹. Тут звертає на себе увагу той факт, що тема негативу є наразі важливим об'єднуючим фактором. Відтак у повоєнній Україні, коли апіорі цей фактор зникне або не представлятиме явну небезпеку (інакше тоді не припиниться дія воєнного стану), постане питання в тому, чи достатньо інших об'єднуючих факторів для підтримання політичної стабільності.

⁵ Там само.

⁶ Українське суспільство, держава і церква під час війни. Церковно-релігійна ситуація в Україні-2023. (2023). Київ: Центр Разумкова.

⁷ Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024 (2024) Колективна монографія / за ред. Є. Головахи, С. Дембіцького. Київ: Інститут соціології НАН України. С. 34.

⁸ Там само. С. 33.

⁹ Там само. С. 33.

ЗМІНИ АКТУАЛЬНОСТІ (ПОРІВНЯНО З 2021 р.) ЧИННИКІВ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНЦІВ З ТОЧКИ ЗОРУ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ, %¹⁰

¹⁰ Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024 (2024) Колективна монографія / за ред. Є. Головахи, С. Дембіцького. Київ: Інститут соціології НАН України. С. 33.

Тому наведені дані в контексті цього дослідження цікаві тим, що демонструють динаміку змін перелічених найважливіших маркерів, які лежать в основі національної і політичної ідентичності українців. Так порівняно з 2021 р. (останній рік перед переростанням російсько-української війни у повномасштабну фазу), у 2024 р. серед чинників, які об'єднують українців, найбільший пріоритет демонструє *національна ідея побудови української держави* (з 9,6% у 2021 р. до 35,1%). У трійку лідерів за зростанням також входять *віра в краще майбутнє* (з 30,8% у 2021 р. до 52,7%) та *патріотичні почуття громадянина* – з 16,3% у 2021 р. до 38,2%¹¹. На перший погляд, ці цифри не охоплюють абсолютну більшість населення. Однак динаміка таких змін демонструє впевнене набуття українцями повноцінної національної ідентичності. Адже *неусвідомлення українцями держави як цінності є однією з причин політичного відчуження в Україні. Це руйнувало інституційну довіру і гальмувало формування повноцінного громадянського суспільства, політичних партій і, відповідно, конвенційні форми політичної та громадської участі.*

Для об'єктивності аналізу використаємо дані інших організацій, які стосуються потенційних соціально-політичних розмежувань, зокрема, дослідження соціальної згуртованості від reSCORE Ukraine¹² та громадянської мережі «Опора»¹³.

ReSCORE Ukraine для вимірювання соціальної згуртованості використали вісім індикаторів, які разом формують поняття

соціальної згуртованості та забезпечують її комплексну оцінку. **На вертикальному рівні:** *відчуття, що українська влада піклується, підзвітність органів влади, відчуття громадянського обов'язку.* **На горизонтальному рівні:** *соціальна толерантність, плюралістична українська ідентичність, відчуття приналежності до своєї країни, співпраця в громаді, відчуття соціальної загрози* (діаграма «Динаміка показників соціальної згуртованості (2021-2024 рр.)»¹⁴).

На підставі проведених досліджень reSCORE Ukraine вважає, що після трьох років повномасштабної фази російсько-української війни українці продовжували демонструвати почуття національної ідентичності та приналежності до своєї країни. Загалом ці результати підкреслюють силу національної ідентичності України як важливого об'єднуючого чинника в умовах війни, яка триває¹⁵.

Водночас дослідження reSCORE Ukraine фіксує помітне зниження рівня впевненості громадськості у владі та її діях. Зокрема, індикатор «*підзвітність органів влади*», який вимірює ступінь відчуття респондентами того, що влада є і може бути підзвітною, повернувся до довоєнного рівня, знизившись з пікового значення 4,1 у 2023 р., після початку повномасштабного вторгнення, до 3,1 у 2024 р., що близький до показника 2021 р. – 2,7. Аналогічно, індикатор «*відчуття, що українська влада піклується*», який відображає наскільки уважно до інтересів громадян сприймається українська влада, також зазнав суттєвого падіння, знизившись з 4,6 у 2023 р. до 3,0 у 2024 р. (до рівня перед

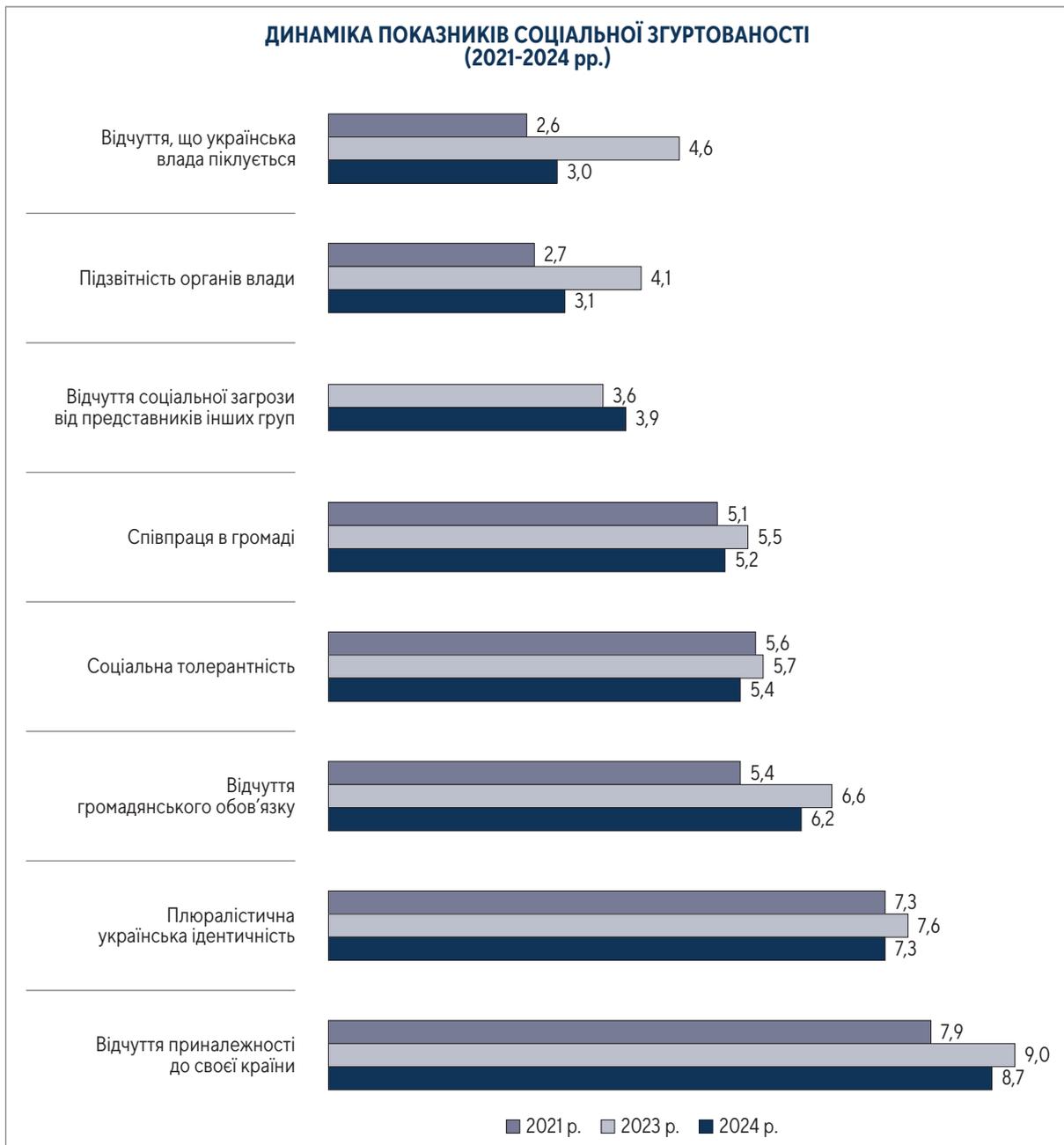
¹¹ Там само. С. 33.

¹² Дані reSCORE для України у 2024 р. базуються на кількісних особистих структурованих інтерв'ю з громадянами України, зібраними у період з 8 червня по 1 вересня 2024 р. Дані 7 758 респондентів є репрезентативними для всіх територій, що перебували під контролем уряду України на час опитування, та не включають Луганську обл., Донецьку обл. і Автономну Республіку Крим. Індекс SCORE для України у 2021 р. базувався на даних кількісних особистих структурованих інтерв'ю з громадянами України, зібраних у період з січня по травень 2021 р. Дані 12 482 респондентів були репрезентативними для всіх територій, що перебували під контролем уряду України на момент опитування, включаючи неокуповані частини Луганської та Донецької обл. Індекс reSCORE вимірює рівні соціальних явищ за допомогою показників, що ґрунтуються на запитаннях з опитування reSCORE. Для кожного показника надається оцінка від 0 до 10, де 0 означає повну відсутність явища в індивіда, локації або в суспільстві, а 10 вказує на його повну присутність.

¹³ Дослідження проводилося на основі загальнонаціонального опитування серед українців, які перебувають в Україні (N = 2050), та українців, які виїхали за кордон після початку повномасштабного вторгнення Росії на територію України та постійно проживають в країнах Європейського Союзу (N = 411). Під соціальною згуртованістю автори розуміють спроможність суспільства забезпечувати добробут всіх його членів, мінімізуючи нерівності та уникаючи поляризації, а також формувати спільноти вільних індивідів, які підтримують одне одного та досягають спільних цілей демократичними методами. Для цього було виділено чотири аналітичні виміри суспільно-політичного життя: економічний, соціальний, політичний та медійний. У кожному з цих вимірів автори тестували наявність об'єктивних (tangible) бар'єрів, що перешкоджають індивідам реалізувати своє право та бажання брати участь в публічному житті, а також суб'єктивні перешкоди, які демотивують від такої участі та/або знижують відчуття агентності індивідів. Опитування проводилося протягом квітня-травня 2025 р.

¹⁴ Соціальна згуртованість в Україні: тенденції за даними дослідження ReSCORE 2024 в порівнянні з ReSCORE 2023 та SCORE 2021. (2024). Київ. С. 29, https://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/Social-Cohesion-in-Ukraine_ukr_2024.pdf.

¹⁵ Там само.

повномасштабним вторгненням). Тобто зафіксовані цифри свідчать про зростаюче розчарування у діяльності влади. Зміни становлять значний ризик для вертикальної згуртованості, особливо в умовах війни, яка вимагає стабільної довіри та співпраці між громадянами й владою задля забезпечення стійкості та ефективного управління¹⁶.

Громадянська мережа «Опора» також фіксує нерівномірну ситуацію з соціальною згуртованістю. Причому станом на 2025 р. рівень соціальної згуртованості помірний та

стійкий, посилений сильною спільною **ідентичністю** і **солідарністю** на горизонтальному рівні в умовах екзистенційної загрози. Натомість згуртованість на низовому рівні, яка є важливим **буфером** проти фрагментації суспільства в умовах війни, демонструє протилежну динаміку. *Соціальна участь, тобто взаємодопомога на горизонтальному рівні й відчуття прив'язаності до своєї спільноти, не трансформуються в громадянську участь, попри високий інтерес до політики*¹⁷. До слова, в Україні він зазвичай високий.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

✓ *Проблема інституційної довіри.* На наш погляд, основна причина соціальної дезінтеграції в тому, що традиційні для демократій інструменти в Україні девальвовані. Іншими словами, ані політичні партії, ані організації громадянського суспільства (ОГС) – тобто структури, які виконують функцію ретрансляції суспільних інтересів нагору – не виконують її належним чином. Основна причина у дефіциті інституційної довіри (до органів державної влади, офіційних осіб, установ, політичних партій і рухів, громадських об'єднань, соціальних програм, заходів¹⁸), яка неістотно змінилася під впливом повномасштабної війни. Середнє значення індексу інституційної довіри, за даними «Опори», становить 5,3 за 10-бальною шкалою¹⁹, що вказує на помірний або контекстний рівень довіри до інституцій та свідчить про обмежену вертикальну згуртованість. Суди, уряд та парламент мають найнижчі показники довіри: повністю довіряють їм лише 2–5%; понад 60% висловлюють недовіру. Вища довіра лише до Президента – 58%. Місцева влада отримала 33,4% позитивної оцінки²⁰. Загалом Індекс вертикальної довіри демонструє структурний дефіцит довіри до державних інституцій, і це стане іншим важливим «фактором виходу з війни».

Отже, на основі наведених даних reSCORE Ukraine та «Опори» можемо констатувати, що війна покращила показники міжособистісної довіри українців. Це досяглося завдяки «спільній дії» та «спільному пережитому досвіду», починаючи від волонтерства, закінчуючи «спільним страхом» ракетних і дронних обстрілів. Однак покращення показників міжособистісної довіри не конвертувалося у покращення показників інституційної довіри. Для політичного процесу у повоєнний період це може мати доволі суперечливі наслідки. З одного боку, посилення суспільної активності, з іншого боку – недовіра до інструментів демократії, тобто конвенційних форм суспільно-політичної участі. Відтак така

комбінація посилить попит на неконвенційні дії. Очевидне й те, що представники політичного класу недооцінюють значення інституціоналізованої довіри як обов'язкового ресурсу при проведенні реформ.

Також особливу увагу варто звернути на суто український феномен громадянської самоідентифікації – різницю у сприйнятті держави і країни. Тобто ми маємо кризу довіри до держави, яка не надто ефективна, корумпована і «приватизована». Натомість є дуже позитивне сприйняття країни. За даними Центру Разумкова, відповідаючи на запитання «Наскільки Ви пишаєтесь тим, що Ви громадянин України?», у червні 2024 р. 91% опитаних громадян України відповіли, що «дуже пишаються» або «скоріше пишаються» своїм українським громадянством. У 2015 р. таких було 68%, у 2010 р. – 62%, у 2000 р. – 62%²¹.

Такий дисонанс породжує амбівалентність і скепсис у тому, що робить влада, саботаж у реалізації державних політик. Тобто, заявляючи про свою гордість країною, бажання лишатися в країні, усіляко сприяти армії, відбудові, рівень довіри до інституцій держави лишається (після сплеску 2022–2023 рр., обумовленого страхом втрати держави) вкрай низьким. Під час війни цей феномен особливо яскраво проявився в уникненні мобілізації, коли кілька мільйонів чоловіків призовного віку попросту не поновлювали свої дані у ТЦК, не кажучи вже про мобілізацію, у небажанні вести прозорий бізнес тощо. Іншим наслідком зниження довіри до органів влади стане зростання запиту на популізм. Індекс популістських орієнтацій українців у 2023 р. 3,47 за 5-бальною шкалою, що є дуже високим показником²². Високий рівень популізму не сприяє адекватній оцінці ані діючої влади, ані державних політик. Ба більше, суспільство, схильне до популізму, так само схильне до політичних крайнощів і радикалізму.

¹⁸ Общество без доверия (2014). Под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. Киев: Институт социологии НАН Украины. с. 155-156.

¹⁹ Індекс вертикальної довіри відображає рівень довіри до інституцій, що представляють «вертикаль влади» і включає відчуття справедливості, прозорості, підзвітності та захищеності, яке ці інституції викликають у громадян.

²⁰ Соціальна згуртованість в українському суспільстві: кількісне дослідження. – Громадянська мережа Опора, <https://opora.ua.org/viyna/social-na-zgurtovanist-v-ukrayins-komu-suspil-stvi-kil-kisne-doslidzhennya-25738>.

²¹ Ідентичність громадян України: тенденції змін. – Центр Разумкова, <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r>.

²² Ставлення українців до влади під час повномасштабної війни. – Український соціологічний портал, <https://usp-ltd.org/stavlennia-ukraintsiv-do-vlady-pid-chas-povnomasshtabnoi-vijny>.

Іншим, найбільш гострим і таким, що вибухне наступного дня після скасування правового режиму воєнного стану, який не враховують наразі соціопитування, буде розкол стосовно «формули виходу з війни». Усі ймовірні варіанти припинення війни, крім виходу на кордони 1991 р., можуть викликати суспільне збурення. Цей висновок авторки ґрунтується на даних Центру Разумкова. Так, в суспільстві немає однозначного бачення того, що є «перемогою» і «поразкою». На запитання *«Яку ситуацію Ви особисто розглядатимете як перемогу у війні?»* 12,2% опитаних вважають *«припинення війни, навіть якщо російська армія втримається на територіях, окупованих після 24 лютого 2025 р. (на момент проведення опитування)»; «вигнання російських військ за лінію станом на 23 лютого 2022 р. (ОРДЛО і Крим лишаються окупованими)»* 20,1%; *«вигнання російських військ з усієї території України, окрім окупованого Криму»* 10,0%; *«вигнання російських військ з усієї території України та відновлення кордонів станом на січень 2014 р.»* 25,8%; *«знищення російської армії та сприяння повстанню/розпаду всередині Росії»* 18,4%²³. Така неоднотайність у відповідях ризикує перерости у пошук винних за ті чи інші військові рішення, у викриття фактів, які під час бойових дій лишалися під грифом «секретно» тощо. До того ж ймовірно на той момент будуть оприлюднені цифри фактичних втрат України, що стане каталізатором гострого протистояння.

Отже, у процесі «виходу з війни» Україна неминуче стикнеться з системними проблемами організації влади, на які, у свою чергу, накладаються інституційні зміни власне політичної системи, які відбулися під впливом тривалого функціонування правового режиму воєнного стану і, відповідно, тим, у якому стані країна повернеться до мирної моделі організації влади. Іншими словами, це залежить від того, наскільки безпроблемним і повноцінним буде відновлення місцевого самоврядування, яке переживало своєрідний ренесанс після початку реформи децентралізації. Чи вдасться відновити повноцінні політичні партії та повноцінний політичний процес чи його, як до 2019 р., приберуть до рук фінансово-промислові групи і країна знову скотиться в розряд «captured

state» (захопленої держави)? Чи зможе держава провести справедливі демократичні вибори з урахуванням змін, які відбулися під впливом війни і тим самим, з одного боку, забезпечити запит на соціальну справедливість, з іншого, — забезпечити рівні політичні права своїм громадянам, чим зрештою підтвердити легітимність влади для свого суспільства і усього світу? До того ж слід робити уточнення про те, що повоєнні суспільства, як правило, є більш радикальними, що обумовлює т. зв. «крайнощі» — голосування за радикальні політичні сили, сплеск популізму, чутливість до інформаційних впливів. Натомість у власне системі стримувань і противаг лишаються лакуни, які унеможливають повноцінне застосування балансів, притаманних парламентським республікам, в основі яких політичний діалог.

Стратегічно, причому у найближчій перспективі після «виходу з війни», реформа українських інститутів потребує *відновлення реальної політичної конкуренції та політичної відповідальності, посилення механізмів парламентського контролю, врегулювання статусу коаліції та опозиції, а також інституціоналізації партійної системи як ключового механізму інтеграції еліт*. Вкрай важливо «перепрошити» систему взаємодії по лінії «суспільство — партії — влада», повернувши притаманні політичним партіям функції, які були вихолощені через утвердження патерналістської демократії та адаптовані під потреби ФПГ.

Загалом підтримання суспільної рівноваги під час виходу з війни суспільства лежить у площині послаблення соціальної напруги через задоволення запиту на справедливість, зниження корупції, посилення легітимності влади через дії у правовому полі, належній комунікативній політиці. Базовою стратегією у цьому процесі має бути стратегія кооптації (інклюзивності) різних соціальних груп, яка допомагає легітимізувати владу, залучаючи потенційно незадоволені групи на свій бік. Адже кооптація і тим самим дифузія влади — це ще й дифузія відповідальності, а без відчуття кожним громадянином особистої відповідальності за перебіг подій, повноцінної стабільності складно досягти.

²³ Червоні лінії України: громадська думка і національні переконання — Центр Разумкова, <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/chervoni-linii-ukrainy-gromadska-dumka-i-natsionalni-perekonannia-kviten-traven-2025r>.

ДЕМОКРАТІЯ, ЯКА ЗДАТНА СЕБЕ ЗАХИСТИТИ, І ЛЮДСЬКІ ПРАВА: ВИКЛИКИ ТА ЗАВДАННЯ, ЩО СТОЯТЬ ПЕРЕД УКРАЇНОЮ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Віталій КОВАЛЬЧУК,

Завідувач кафедри теорії права та конституціоналізму
Національного університету «Львівська політехніка»

Війна в Україні стала загрозою як суверенітету держави, так і функціонуванню її демократичних інститутів. Залежно від того, наскільки демократія здатна себе захистити в умовах війни, залежать її перспективи у повоєнний період. Стійкість демократичного режиму — завдання як державної влади, так і громадянського суспільства. Повномасштабна агресія Росії проти України має яскраво виражений екзистенціальний характер, оскільки безпосередньо стосується вибору майбутнього кожного українця та української політичної нації загалом. У цій війні українці захищають не лише своє право на існування як окремого етносу, але й загальнолюдські, європейські цінності, які відображені в Конституції України — передусім свободу та демократію.

Демократія та війна. Європейський вибір українського народу є результатом Помаранчевої революції та Революції гідності. Він залишився незмінним і в умовах війни, про що свідчить соціологічне дослідження проведене Центром Разумкова щодо оцінки громадян ситуації в країні, довіри до соціальних інститутів та політико-ідеологічної орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень-жовтень 2022 р.).

Згідно з опитуванням у період між 2010 і 2021 рр. частка респондентів, які вважали

демократію найбільш бажаним типом політичного режиму, перебувала в межах 48-56%, а тих, хто віддавав перевагу авторитарному режиму — в межах 18-24%. Після початку повномасштабної російсько-української війни, частка перших зросла до 68%, а частка других знизилася до 11,5%. За необхідності вибирати, що є важливішим — свобода чи рівність, 71% опитаних вибирають свободу (у 2020 р. таких було 64%). Але, якщо вибирати між свободою і безпекою, то українці частіше вибирають безпеку (56%, а 44% вибирають свободу)¹.

¹ Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень-жовтень 2022 р.). — Центр Разумкова, <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykoideologichni-orientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r>.

Відчуття безпеки в уяві громадян України часто асоціюється з сильною, необмеженою владою. Так за результатами згаданого вище соціологічного дослідження рівень підтримки громадян політичної системи, яка передбачає «сильного лідера, незалежного від парламенту та виборів» досить висока – 61% опитаних. Крім цього частина респондентів вважає «хорошою» або «дуже хорошою» політичну систему за якої влада належить військовим або військовому режиму – 30% опитаних (тоді як частка таких прихильників у 2020 р. складала 17,5%). Такі спроби поєднання демократії з елементами авторитаризму в умовах війни є зрозумілими, однак мають негативну симптоматику. Вони можуть створювати умови для зростання підтримки громадянами в післявоєнній Україні популістських партій та лідерів, які спробують, звертаючись до національно-патріотичних почуттів українців, узурпувати владу і тим самим – створити умови інволюції конституціоналізму та загрозу людським правам.

Про можливість розвитку подій за таким сценарієм ще в 30-тих рр. ХХ ст. попереджав німецький конституціоналіст Карл Льовенштайн в своїй праці «Войовнича демократія та фундаментальні права» (1937 р.). У ній К. Льовенштайн розкрив зміст винайденого ним поняття демократії здатної до самозахисту (*militant democracy*), яке означає, що правова держава інколи (в екстремальних умовах) зобов'язана обмежувати права громадян з метою захисту конституціоналізму від агресивних ідеологій. Так, в умовах війни, з метою збереження конституційного правопорядку державна влада повинна запобігти діяльності тих політичних партій та рухів, антидержавний характер яких є доведеним фактом.

Однак ця концепція породжує один суттєвий ризик. Методи войовничої демократії можуть бути застосовані авторитарними (популістськими) режимами. Сам К. Льовенштейн бачив протидію від такої небезпеки в тому, щоб права громадян були справді інституціоналізовані, тобто захищені сильними та контролюючими один одного політичними інститутами в системі стримування та противаг. Наприклад, якщо дійсно

дотримується принцип розподілу влад і звичайний громадянин може захистити свої права в незалежному суді (у т. ч. і під час конфлікту з виконавчою владою держави) – не має підстав побоюватися, що під личиною демократії прихована диктатура².

Разом з тим, в умовах війни практичне застосування принципу розподілу влад суттєво ускладнюється, оскільки з'являється необхідність у прийнятті швидких відповідальних рішень, які можуть ефективно забезпечити національну безпеку та державний суверенітет. Тому відбуваються об'єктивні зміни функціонування механізму конституційної демократії в напрямку зосередження особливих повноважень одним органом державної влади – президентом чи урядом (в особі прем'єр-міністра), залежно від установленної форми державного правління. Зазначимо, що змішана форма державного правління в екстраординарних умовах є малоефективною, тому вона змушена трансформуватися у президентіалізм чи парламентське правління.

Запобігання узурпації влади під час війни та у повоєнний період. Відповідно до Конституції України, безпекові повноваження покладаються першочергово на Президента України, який згідно з ст. 102 Конституції є гарантом державного суверенітету та територіальної цілісності України, а також реалізує стратегічний курс держави на набуття повноправного членства у НАТО. Ст. 106 Конституція закріплює низку повноважень Президента у сфері національної безпеки і оборони. Варто додати, що в Україні впродовж всього періоду незалежності сформувалася традиція «домінування» Президента над урядом, яка проявляється у спробах Глави держави очолити виконавчу гілку влади за допомогою «прихованих» повноважень. Це стало очевидним також після президентських та парламентських виборів у 2019 р., коли влада сконцентрувалася в Офісі Президента, оскільки політична сила, лідером якої був Президент, отримала абсолютну більшість у Верховній Раді України і сформувала однопартійний уряд. До речі, це, можливо, і стало важливим фактором запровадження невідкладних заходів під час широкомасштабного вторгнення Росії на територію України.

² Левенштайн К. Войовнича демократія та фундаментальні права. // Український часопис конституційного права. – № 2. 2024. С. 76-99.

Не дивлячись на переваги президенціалізму в процесі ухвалення рішень в екстраординарних умовах, він несе у собі і певні загрози для конституціоналізму. Так намагання Президента України перебрати на себе непередбачені Конституцією повноваження, як-от втручання в діяльність судових та правоохоронних органів чи перешкоджання в роботі незалежних опозиційних ЗМІ, створює безпосередню загрозу особистим та громадянським правам, зокрема таким як праву на свободу слова, праву на справедливий суд та неупереджене правосуддя.

В період воєнного стану органи державної влади, приймаючи рішення, часто застосовують принцип політичної доцільності, який інколи бере гору над законністю. З точки зору легітимної мети — перемога над ворогом, це можна вважати виправданим, однак із застереженням, що таке рішення влади має бути аргументовано доведено в суді. В протилежному випадку під сумнів буде поставлено принцип верховенства права. Типову ситуацію можна було спостерігати, коли рішенням Ради національної безпеки та оборони (РНБО) було призупинено діяльність одинадцяти політичних партій. Якщо антидержавний характер цих партій був очевидним, а тому РНБО загалом дотрималось принципу пропорційності у досягненні легітимної мети, то рівень аргументації, який був наведений у відповідному рішенні, не витримує критики. У цьому конкретному випадку не все гаразд і з законністю, оскільки на той час законодавством України не була передбачена процедура призупинення діяльності політичної партії, а лише заборона діяльності партії на основі судового рішення.

Важливого значення набуває інституційний механізм запобігання надмірної концентрації влади. Одним з його складових є Конституційний Суд України, який здійснює конституційний контроль за актами та діями органів державної влади та забезпечує дотримання конституційних прав та свобод людини та громадянина. Виконуючи функцію охоронця конституції, цей орган конституційної юрисдикції, за умови збереження свого незалежного статусу, здатен бути реальним гарантом забезпечення цінностей конституціоналізму та демократії. Значним викликом для судів Конституційного Суду

України є питання конституційності спеціально ухваленого законодавства, яке діє на час воєнного стану. У цьому аспекті Україні доречно звернути увагу на справи щодо збройних конфліктів між Вірменією та Азербайджаном, які розглядав Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ). У низці справ проти Хорватії, Боснії та Герцеговини ЄСПЛ напрацював і встановив стандарти, що витікають із позитивних обов'язків держав-учасниць Конвенції з гарантування прав на життя і заборону катування, які передбачені ст. 2 і 3 Конвенції.

Організація та функціонування державної влади у повоєнний період повинна здійснюватися з неухильним дотриманням принципу народного суверенітету, розподілу влад та політичного плюралізму.

Якщо під час війни проведення демократичних виборів є практично неможливим, то переформатування вищих органів державної влади та місцевого самоврядування у повоєнний період є одним із першочергових завдань. Такі вибори повинні відбутися не пізніше ніж через шість місяців після зупинення бойових дій та скасування правового режиму воєнного стану. Надмірне відтермінування виборів породжує ризик щодо концентрації влади та легітимаційної кризи.

З метою забезпечення демократичного процесу виборів очевидно виникне необхідність вирішення цілої низки питань, які потрібно буде вирішити, серед них наступні: запобігання можливим спробам прийняття спеціального виборчого закону, який буде суперечити принципам та основним положенням Виборчого кодексу і намаганням запровадження нової виборчої системи; забезпечення участі у виборах якомога більшої кількості громадян, зокрема — внутрішньо переміщених осіб, діаспори, громадян, які тимчасово перебувають у статусі трудових мігрантів, а також вразливих категорій осіб (осіб з інвалідністю, військовослужбовців, тощо.); запровадження електронного або дистанційного голосування, голосування за кордоном, мобільних виборчих дільниць; запобігання дезінформації зі сторони країни агресора, кібератакам, впливу ворожої пропаганди; гарантування вільного висунення та безпеки кандидатів; вироблення чітких

правових рамок проведення виборів у надзвичайних умовах та пошук способів проведення виборів під час воєнного стану.

У післявоєнний період перед Україною постане питання повернення до легітимної форми правління, яка передбачена Конституцією України, а саме – парламентсько-президентської республіки. З цією метою необхідно буде провести парламентську реформу, яка в повній мірі забезпечить народне представництво у Верховній Раді України та реалізацію функції парламентського контролю за виконавчою владою.

Основними викликами перед українським парламентаризмом у повоєнний період є: забезпечення демократичної процедури формування парламенту на основі пропорційної виборчої системи з відкритими списками; гарантування відкритості та прозорості діяльності парламенту завдяки публічним консультаціям з громадськістю та обов'язковій трансляції засідань парламенту; посилення процедури парламентського обговорення законопроектів та відмова від швидкого ухвалення законів без їх предметного аналізу; інституційне врегулювання статусу парламентської опозиції; запровадження інституту інтерпеляції; відмова від політичного впливу або тиску законодавчим шляхом на незалежні органи (нещодавній закон про обмеження незалежності антикорупційних органів, який спричинив протести і критику міжнародних партнерів).

Войовнича демократія та політичні партії. Реалізація принципу політичного плюралізму в умовах війни має дещо обмежувальний характер, що безпосередньо пов'язано з функціонуванням політичних партій. В цей період відсутня повноцінна політична дискусія, а діяльність політичних партій значно ускладнена. Тому у післявоєнний період політичні партії потребують більше стимулюючого, а не обмежувального (санаційного) впливу держави. Водночас в українських реаліях відсутність регулювання не сприяє розвитку внутрішньопартійної демократії, оскільки партії не зацікавлені у впровадженні таких її інструментів, які прямо не вимагаються законом.

Обмежувальний вплив держави на політичні партії реалізується через систему засобів, які включають конституційні обмеження, законодавчі легітимні обмеження та формальні (процедурні) обмеження. Найсуворішим конституційним обмеженням є заборона партій, що поділяється на дві категорії: заборону на утворення політичних партій, чия програма суперечить ст. 37 Конституції, та заборону на діяльність тих партій, чії дії порушують цю статтю. Натомість законодавчі легітимні обмеження свободи об'єднань в політичні партії має оцінюватися в рамках трискладового тесту. Лише за умови встановлення законом, легітимної мети, необхідності їх застосування у демократичному суспільстві та пропорційності (домірності), ці обмеження матимуть правовий характер. Реалізація формальних (процедурних) заходів повинна перевірятися з урахуванням принципів належного урядування. Необхідно також враховувати, чи не створюють ці правила, вимоги, процедури та обов'язки в сукупності (в результаті кумулятивного ефекту) протиправного впливу на політичну партію³.

У післявоєнній Україні вимоги до реєстрації політичних партій повинні враховувати реальні загрози національній безпеці, які спричинені актом агресії Росії проти України. У випадку, якщо закон міститиме чіткі та зрозумілі часові рамки і підстави превентивних обмежень, що матимуть застосування у перехідний період після збройного конфлікту, це може послужити аргументом при вирішенні ЄСПЛ питань щодо пропорційності встановлення таких обмежень. Формальні обмеження, що стосуються вимог до реєстрації політичних партій в Україні є доволі переобтяженими. Проблема, яка виникає через велику кількість партій, що реєструються на виборах виключно з технічною метою, повинна бути вирішена за допомогою зміни практики допуску до виборів замість створення штучних бар'єрів у реєстрації нових політичних партій.

Для гарантування пропорційності санкцій встановленим правопорушенням рекомендовано запровадити ширший спектр санкцій,

³ О. Коцера. Вплив держави на створення та діяльність політичних партій (конституційно-правовий аспект). Дис. на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 Право. Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2025. С. 5.

зокрема, таких як запровадження обмеження на участь у виборчому процесі, заборона на перерахування державних коштів до отримання письмових пояснень від партій, диференціація розмірів штрафів.

Людські права та доступ до незалежного правосуддя. Забезпечення особистих і громадянських прав, також незалежного правосуддя в умовах воєнного стану та у повоєнний період є базовими умовами функціонування демократичного режиму. З метою забезпечення людських прав в умовах війни важливим є дієвий конституційний механізм запобігання надмірної концентрації влади. Основним запобіжником порушення прав та свобод людини і громадянина є Конституція України. Однак в тексті Конституції, так само як і конституційному законодавстві, цей механізм детально не прописаний. Так Розділ II Основного Закону має більше декларативний характер і зводиться виключно до ст. 64, згідно з якою — конституційно-правовий статус людини і громадянина в умовах воєнного стану характеризується обмеженням прав і свобод, але тільки в межах передбачених Конституцією України. Зокрема, таке обмеження має тимчасовий характер. Крім того, встановлено перелік прав і свобод, які не можуть бути обмежені. Лише частково цей механізм регулюється Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. та Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. Як показує практика цього недостатньо для гарантування конституційного правопорядку в екстремальних умовах.

Війна в Україні створила значні проблеми у сфері реалізації людських прав. Росія вчинила агресію проти України в 2014 р., розпочавши окупацію Автономної Республіки Крим (АРК) та м. Севастополь. Через дев'ять років збройна агресія набула нових масштабів та спричинила наймасовіше переміщення населення з часів Другої світової війни. Тікаючи від бойових дій, мільйони

українців стали внутрішніми переселенцями або біженцями, які були змушені виїхати за межі України та шукати тимчасовий притулок. Загалом, за даними Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй (ООН) у справах біженців⁴, з початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну за кордон виїхали понад 7 млн українських громадян. Понад 3,3 млн отримали статус тимчасового захисту в країнах Європейського Союзу (ЄС). Ще близько 8 млн людей стали внутрішніми переселенцями, які переїхали із зони бойових дій і тимчасово окупованих територій у безпечніші регіони України.

Мирне населення та об'єкти цивільної критичної інфраструктури стали основними мішенями у війні. Тисячі цивільних громадян втратили життя від російських обстрілів та насильства, вчиненого російськими військовослужбовцями. За підтвердженими даними управління Верховного комісара ООН з прав людини, втрати серед цивільних осіб з 24 лютого 2022 р. до 5 лютого 2023 р. склали 18 817 цивільних, зокрема 7 155 загиблих та поранених⁵. Більше 1 300 з числа постраждалих в Україні — це діти, серед них загиблі та поранені різного ступеню тяжкості. Тисячі громадян загинули в боях, захищаючи країну в лавах Збройних сил України або інших воєнізованих формуваннях.

Росія вдається до жорстоких злочинів, серед яких ті, що носять ознаки геноциду⁶. Масове порушення прав українських дітей, їх депортація та примусове переведення в іншу національну групу є однією з таких ознак. За даними Офісу Генерального прокурора, з 24 лютого 2022 р. по 31 грудня 2024 р. 596 дітей загинули, 1 740 зазнали важких поранень, які стали результатом воєнних дій; зафіксовано 16 випадків сексуального насильства щодо дітей під час збройного конфлікту. За даними Національної поліції України, 2 012 дітей вважаються зниклими безвісти. За інформацією Національного інформаційного бюро (НІБ)⁷, 19 546 дітей

⁴ Refugees from Ukraine, <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.

⁵ Ukraine: civilian casualty update 6 February 2023, <https://www.ohchr.org/en/news/2023/02/ukraine-civilian-casualty-update-6-february-2023>.

⁶ Ukraine, <https://www.genocidewatch.com/single-post/country-report-ukraine-1>.

⁷ Національне інформаційне бюро діє відповідно до Женевських конвенцій про поводження з військовополоненими та про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р., <https://nib.gov.ua>.

було примусово переміщено в межах тимчасово окупованих територій (ТОТ) України або депортовано до РФ⁸.

Гарантування державою людських прав після скасування воєнного стану є пріоритетним завданням воєнничої демократії. Пріоритетними є: право на життя, свободу та особисту недоторканість, повагу до гідності та невтручання в особисте життя, право на свободу світогляду та приватну власність, тощо.

Очевидно, що перед державою постане ціла низка невідкладних завдань, серед яких: розшук і повернення тих, хто зник безвісти, примусово депортованих дітей та дорослих; повернення тіл загиблих, відновлення документів і встановлення особи, питання щодо зниклих безвісти та визнання цих людей померлими; перевірка людей на участь у колабораційній діяльності і чи вона відбувалася добровільно; забезпечення соціальних прав військовослужбовців, які боронили державу (медичне забезпечення і реабілітація, пенсійне забезпечення, право на безкоштовну психологічну допомогу, створення робочих місць, перекваліфікація і т. д.); відшкодування матеріальної та моральної шкоди тим, хто постраждав у результаті військової агресії від держави агресора.

Питання власності на майно, яке залишилося на окупованих територіях буде одним з найбільш складних у повоєнний період. Адже втрата фактичного контролю над територією не означає позбавлення громадян прав власності. Тому, можна очікувати багато звернень до суду стосовно майнових прав. Україна не буде визнавати документи про право власності на таке майно, яке видане окупаційною владою. У вирішенні цього питання може знадобитися міжнародний досвід, окрім судового захисту майнових прав можливо буде доцільним створити, як це було на Кіпрі, спеціальну Комісію з нерухомого майна. Після окупації Північного Кіпру у цій країні понад 50 років розглядаються спори з питань власності⁹.

Забезпечення безперебійної роботи судової влади в умовах воєнного стану є надзвичайно важливим з огляду на завдання та виклики, які постали перед Україною та системою правосуддя. Проблеми із забезпеченням справедливого судочинства існують і в мирний час. Проте війна ще більше ускладнює їх низкою додаткових викликів. Дотримання права на справедливий суд у період воєнного стану критично важливе для захисту людських прав, підтримання довіри до держави та зміцнення верховенства права. Це не лише сприяє внутрішньому правопорядку, а й забезпечує міжнародну репутацію України як правової держави, навіть в умовах надзвичайних викликів.

Ключові виклики та завдання з якими доведеться стикатися судам в Україні після закінчення війни є наступними: велика кількість справ, переповненість, нестача кадрів та ресурсів; відновлення інфраструктури судів; відсутність значної кількості суддів особливо в місцевих судах на рівні районів; перевантаженість судів і тривалість процесів; доведеться вирішувати питання «відновлення» державного контролю, повернення судів на деокуповані території, а також оптимізації карти судів відповідно до нової адміністративної структури; проблема невиконання остаточних судових рішень, особливо тих, що передбачають виплати з державного бюджету (пенсії, соціальні виплати); у повоєнний період необхідно забезпечити фізичну безпеку (приміщень, документів, архівів), а також гарантії незалежності суддів від тиску; можлива політична залежність судів у вирішенні справ пов'язаних з безпекою та державними інтересами; необхідність спеціалізації судів, підготовка суддів в міжнародному гуманітарному праві, кримінальному праві, праві людських прав; необхідність адекватного бюджету фінансування судів, відновлення та підтримка інфраструктур, оплати праці, технічного оснащення, інформаційних систем; необхідність «мобільних» або «дистанційних» рішень, значно кращого

⁸ Постанова Кабінету Міністрів України від 14 травня 2024 р. № 551 «Про затвердження Порядку виявлення, повернення, забезпечення супроводу та реінтеграції дітей, депортованих або примусово переміщених внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України», <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-2024-%D0%BF#Text>.

⁹ Право власності сильніше окупації: чому досвід Кіпру важливий для України? <https://unba.org.ua/publications/10241-pravo-vlasnosti-sil-nishe-okupacii-chomu-dosvid-kipru-vazhlijiv-dlya-ukraini.html>.

використання цифрових технологій; відновлення та реформування відповідно до європейських стандартів суду присяжних.

У повоєнний період важливо уникати відмови від реформ через кризу чи «пост-травматичні» умови. Необхідно зберегти повагу до міжнародних стандартів правосуддя та забезпечити кримінальну відповідальність за військові злочини, злочини проти національної безпеки та геноцид. Судова система повинна бути здатна розглядати їх за міжнародними стандартами.

Демократія участі (партисипативна демократія) та самоврядування в процесі легітимації та здійснення публічної влади. Особливу роль в забезпеченні легітимації влади в умовах війни відіграють інститути громадянського суспільства, рівень довіри до яких серед громадян є досить високим. Це перш за все правозахисні та волонтерські організації, діяльність яких в умовах війни отримала визнання не лише серед громадян України, але й міжнародної спільноти. Вручення Нобелівської премії миру 2022 р. Центру громадянських свобод є переконливим свідченням цього. Це також релігійні організації, діяльність яких хоча й перебуває поза політикою, їх вплив на українців, які в своїй більшості є віруючими, а також на владу, визначають межі їх духовно-моральної поведінки, особливо в екстремальних умовах. Захисником людських прав повинні стати університети, одне із завдань яких є формування громадянської правосвідомості молоді та сучасної парадигми українського конституціоналізму.

На сьогодні в Україні з більшою чи меншою інтенсивністю застосовується понад 15 форм громадської участі, це зокрема: громадська експертиза, місцеві ініціативи, громадські слухання, звернення громадян, запит на публічну інформацію, консультативно-дорадчі органи, публічні консультації (консультації з громадськістю), збори громадян за місцем проживання, органи самоорганізації населення, громадський бюджет, електронні петиції, дострокове припинення повноважень голови громад та інші форми громадської участі. У повоєнний період важливими формами громадянської участі стануть місцеві референдуми та вибори. Це зумовлює

необхідність забезпечення органом законодавчої влади правового регулювання їх проведення, зокрема ухвалення закону про місцевий референдум, який на сьогоднішній день відсутній.

Важливу роль у питанні нормативного регулювання форм учасницької демократії відіграють акти локального права, зокрема статuti громад. Вони стали свого роду місцевою конституцією. Можна констатувати, що за останні п'ять років їх зміст якісно змінився. Однак окремі з них характеризуються наявністю типових положень та необґрунтованою фіксацією форм громадянської участі без урахування локального контексту. Тому нерідко виникають ускладнення процедур їх застосування. Серед ключових чинників, що впливають на ефективність застосування форм громадської участі на локальному рівні варто відзначити якість локальної правотворчості, самоорганізацію громади, інституційну спроможність органу місцевого самоврядування, рівень довіри жителів територіальної громади до органів місцевого самоврядування, наявність активного ядра жителів громади та дієвих інститутів громадянського суспільства.

Партисипативна демократія в Україні зарекомендувала себе ефективною у вирішенні низки важливих завдань та її необхідно розвивати у повоєнний період: вирішення проблем місцевого рівня (від ремонту доріг до будівництва житлових кварталів); прийняття локальних нормативних актів, а відтак формування місцевого права (як джерела права); виробленню публічної політики як на місцевому, так і національному рівні (шляхом формування, консультування та контролю органів влади); реалізації бізнес-програм та інвестицій (через участь у формуванні місцевого бюджету, активну грантову політику та залучення інвесторів)¹⁰.

Основою демократії у повоєнний період повинні стати територіальні громади (ТГ) та органи місцевого самоврядування (ОМСВ). Місцеве самоврядування як самоорганізація жителів-членів територіальних громад, що функціонують на територіях адміністративно-територіальних одиниць або їх об'єднань в рамках однієї держави, — виступає важливим елементом та іманентною ознакою

¹⁰ Ковальчук В. Громадянська участь в процесі здійснення врядування та легітимації публічної влади в Україні // Український часопис конституційного права. № 4. 2024 (33). С. 32-43, <https://www.constjournal.com/issue/4-2024/>.

демократичної правової державності, що функціонує зазвичай в її ординарних умовах, тобто в умовах національного та міжнародного миру¹¹. Більш того, саме ОМСВ, що безпосередньо формуються жителями-членами територіальних громад шляхом виборів та демократичних призначень, виступають самими наближеними до населення органами публічного управління та відносно самостійним (автономним) рівнем публічної влади. Саме про це йдеться в ст. 5 Конституції України.

Важливим є те, що навіть в умовах воєнничої демократії саме місцеве самоврядування сприяє формуванню, функціонуванню і вдосконаленню локальної системи охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина, завдяки чому формуються та рельєфно виокремлюються одні з найважливіших функцій місцевого самоврядування – правозахисна і правоохоронна¹². Це відбувається передусім через те, що органи самоврядування знаходяться найближче до людини (члена територіальної громади) та її потреб, а тому здатні надати їй першу необхідну допомогу.

В перші дні війни саме ОМСВ стали основним центром охорони та захисту цивільного населення. Це зумовлено тим, що в різних регіонах країни були різні виклики, якщо на Півночі, Півдні та Сході – це стримування військ агресора, то на Заході (особливо в областях, що межують з країнами ЄС) це безпрецедентна кількість осіб, що шукали притулку. Додаткові функції, які випали на долю місцевої влади у перші дні війни, стосувалися великого напливу внутрішньо переміщених осіб. ОМСВ повинні були організувати реєстрацію відповідного статусу, видачу довідок і за допомогою членів громад налагодити процес розміщення людей, які покинули свої оселі. Для того, щоб проілюструвати масштабність проблеми звернемося до статистики. У м. Львові у довоєнний період проживало

717 тис. мешканців, у березні кількість осіб зросла до 2 млн, а за перший місяць війни Львівська обл. прийняла 5 млн тимчасово переміщених осіб.

Як до війни, так і після оголошення воєнного стану рівень довіри громадян до ОМСВ постійно зростає. Про це яскраво свідчать результати соціологічного дослідження проведеного Міжнародним республіканським інститутом (IRI)¹³. Предметом дослідження була оцінка думок містян, – від їх загальних настроїв до сприйняття дій місцевої влади та ставлення до відбудови. Результати дослідження, яке зафіксувало вторгнення, приємно здивувало – адже виявилось, що жителі Києва та 20 обласних центрів потужно підтримують своїх мерів навіть після дуже складної зими та умов воєнного часу. Також більшість містян схвально оцінює діяльність міських рад, найвищий ступінь довіри виявили жителі Харкова (73%), Хмельницького (69%), Луцька (68%), Вінниці (67%), Івано-Франківська (62%). Особливістю актуальних настроїв опитаних стала велика частина тих, хто планує залишитися у своєму місті після війни. Переконлива більшість українців з оптимізмом дивиться на майбутнє своєї країни, однак відсоток таких людей є різним у кожному місті.

Досвід, набутий Україною за час війни, демонструє перевагу самоорганізації населення перед централізованим управлінням. Центральна влада не зможе перебрати на себе функції органів місцевого самоврядування і виконувати їх так само ефективно. Тому у повоєнний період на рівні державної ідеології необхідно зберегти та розвинути ідею про те, що місцеве самоврядування є такою ж конституційною конструкцією, як і державна влада. В Конституції України достатньо чітко прописаний статус ОМСВ, зокрема їх функції та повноваження, які вони виконують в мирних умовах. Додаткового законодавчого

¹¹ Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Компетенційні повноваження органів місцевого самоврядування в сфері захисту прав людини в період миру і воєнного стану в Україні: актуальні питання регламентації та регулювання, <https://constitutionalist.com.ua/bajmuratov-m-o-kofman-b-ia-kompeten>.

¹² Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Мілітарний конституціоналізм: до питання про ставлення, розуміння і оформлення профільної феноменології через локальну демократію. Конституціоналізм в умовах війни. Збірник матеріалів учасників Четвертої міжнародної науково-практичної конференції (Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 23 вересня 2022 р.). Львів, 2022. С. 67.

¹³ Соціологи групи Рейтинг, які діяли від імені Центру аналізу та соціологічних досліджень IRI, протягом 21 квітня - 22 травня 2023 р. збирали думки жителів 21 міста України: Києва та тих обласних центрів, де безпекова ситуація дозволяла проводити дослідження. Вибірка складалась з 16,8 тис. постійних мешканців цих населених пунктів, по 800 у кожному з них, віком від 18 років і старше, <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/opituvannya-ukrajinciv-iri-provelo-velike-municipalne-doslidzhennya-novini-ukrajini-50335472.html>.

регулювання потребують лише питання функціонування місцевого самоврядування в період війни. Саме цим було обумовлено ухвалення Закону України «Про прийняття змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану», на основі якого були внесені суттєві доповнення до Законів «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про правовий режим воєнного стану». Останній законодавчий акт, на нашу думку, має особливе значення для конституційного правопорядку, він є своєрідним доповненням Конституції України, дія якого актуалізується в період війни.

Висновки. Все вище зазначене може свідчити про те, що у повоєнний період перед Українською державою та нацією постане складне завдання збереження та зміцнення суверенітету, демократії та людських прав. Для досягнення цієї мети неминуче постане питання вироблення стійкої, ефективної конституційної конструкції воєнничої демократії, яка здатна забезпечити баланс між питаннями безпеки та прав. Вирішення цього питання передбачає наступне:

1. забезпечення цілісності державної влади з рівномірним розподіленням її функцій та повноважень між владними гілками: законодавчою, виконавчою, судовою;

2. з метою легітимації публічної влади проведення через шість місяців після скасування воєнного стану чесних та безпечних виборів вищих органів державної влади (Президента та Верховної Ради України), із забезпеченням участі у них якомога більшої кількості громадян;

3. повернення до конституційної форми правління — парламентсько-президентської республіки, в якій Верховна Рада України формує виконавчу вертикаль влади на чолі з Кабінетом Міністрів України та здійснює парламентський контроль за її функціонуванням;

4. виконання Президентом України конституційно визначених функцій, з наданням йому додаткових повноважень як гаранту цілісності та суверенітету держави в екстраординарних ситуаціях, зокрема в умовах війни;

5. забезпечення безперешкодного функціонування єдиного органу конституційної юрисдикції — Конституційного Суду, який здійснює контроль за дотриманням конституційності нормативних актів та дій вищих органів державної влади, розглядає повноцінні (завершенні) конституційні скарги як гарант дотримання людських прав;

6. легітимність застосування державною владою екстраординарних заходів повинно відповідати двом вимогам: по-перше, такі заходи мають бути невідкладними та усувати загрозу людським правам, по-друге, за їх застосуванням має здійснюватись судовий та громадський контроль;

7. обмеження прав людини в умовах воєнничої демократії повинно здійснюватися виключно в судовому порядку, з урахуванням трьохскладового тесту: законності, легітимності мети та пропорційності;

8. обмежувальний вплив держави на політичні партії, зокрема заборона їх діяльності чи відмова у реєстрації на виборах, повинна бути зумовлена реальною загрозою національній безпеці, яка спричинена актом агресії Росії проти України;

9. забезпечення верховенства права та доступу людини до справедливого правосуддя, відновлення і удосконалення суду присяжних та громадського контролю за судовою владою;

10. закріплення в законодавстві гарантій незалежності антикорупційних інституцій;

11. підтримка громадянського суспільства, вільних медіа та громадянської участі у здійсненні та легітимації влади;

12. завершення реформи децентралізації влади та відновлення місцевого самоврядування, що передбачає: чітке розмежування повноважень ОМСВ та місцевих адміністрацій, ліквідація районних рад, впровадження інституту префектів, повернення коштів територіальних громад спрямованих в умовах війни на потреби оборони до місцевих бюджетів, проведення місцевих виборів;

13. відкритість та координація дій з міжнародними партнерами у сфері проведення інституційних реформ та зміцнення основ демократії та конституціоналізму.

ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ПЕРШИХ ПІСЛЯВОЄННИХ ВИБОРІВ: СУТЬ, МОЖЛИВІ НАСЛІДКИ, ЗАСОБИ МІНІМІЗАЦІЇ

Андрій МАГЕРА,

Експерт з конституційного права,
Заступник голови ЦВК України (2007-2018 рр.)

Відповідно до ст. 1 Конституції України, наша країна¹ є не лише суверенною, незалежною та соціальною, але й також демократичною і правовою державою. Зокрема, це покладає на державу завдання щодо утвердження конституційних положень стосовно Українського народу як єдиного джерела державної влади та дотримання принципу верховенства права. Однією з важливих ознак демократичної держави є реалізація такої форми безпосередньої демократії, як вибори. Шляхом виборів формуються такі представницькі інститути публічної влади, як Верховна Рада України, Президент України, а також органи місцевого самоврядування.

У жовтні 2024 р. експерти Центру Разумкова оприлюднили аналітичну доповідь на тему «Війна і майбутні вибори в Україні: виклики та перспективи»², зроблені в ній аналіз, висновки і рекомендації залишаються актуальним і на цей час. Разом з тим, вбачається за необхідне звернути увагу на окремі аспекти суспільно-політичних викликів для України під час організації та проведення перших післявоєнних виборів з урахуванням динаміки розвитку ситуації, з метою запобігання/мінімізації ймовірних негативних наслідків.

Такими викликами, зумовленими повномасштабною збройною агресією рф проти України та введеним воєнним станом в Україні, є передусім окремі аспекти виборчої системи та територіальної організації виборів, гарантування виборчих прав військовослужбовцям, внутрішньо переміщеним особам (ВПО), біженцям та відновлення виборчої інфраструктури.

Окремим аспектом слід виділити питання відновлення у повному обсязі усіх інших політичних прав і свобод громадян,

¹ Відомості Верховної Ради України, 1996, № 30, с. 141.

² Журнал «Національна безпека і оборона», 2024, № 1-2 (195-196), с. 2-34.

гарантованих Конституцією України, а також відновлення політичної конкуренції та діяльності засобів масової інформації (ЗМІ) у довоєнних формах. Також не менш важливим питанням буде встановлення ефективних механізмів боротьби з втручанням РФ у виборчий процес з метою ліквідації незалежності України або порушення територіальної цілісності України.

Проблеми територіальної організації виборів. Виборчі округи і майже всі виборчі дільниці існують на постійній основі та є спільними для обидвох типів загальнодержавних виборів. Натомість, виборчі регіони – всього 25 – використовуються лише для парламентських виборів; до виборчих регіонів мають безпосереднє відношення регіональні списки кандидатів у депутати, висунуті політичними партіями. Як правило, виборчий регіон утворюється у межах однієї області.

Після повномасштабної агресії російської федерації проти України та окупації частини території України стало очевидним, що перелік наявних у законі виборчих регіонів більше не є актуальним. Для прикладу, після 2022 р. під окупацію потрапила майже вся територія Луганської обл. З 225 наявних територіальних виборчих округів для загальнодержавних виборів десятки округів не перебувають під контролем органів влади України.

Наявна мережа постійних виборчих дільниць підлягає перегляду з огляду на такі чинники як суттєві міграційні зміни, фактичне знелюднення значної кількості формально існуючих населених пунктів, а також безпекові аспекти. Зазначені чинники змусять Центральну виборчу комісію ліквідувати одні виборчі дільниці, а в місцевостях збільшення виборців, зокрема за рахунок внутрішньо переміщених осіб, утворити нові виборчі дільниці.

Особливої уваги не лише Центральної виборчої комісії, але й місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого

самоврядування потребує питання відновлення виборчої інфраструктури. Так, за наявною в Центральній виборчій комісії інформацією, зруйновано або пошкоджено понад 7,5 тис. приміщень для голосування та/або приміщень дільничних виборчих комісій³.

Разом з тим, Виборчим кодексом України запроваджена якісно нова виборча система для виборів до Верховної Ради. Зокрема, Кодекс передбачає повернення до пропорційної виборчої системи за загальнонаціональними списками партій, однак новелою є регіональні відкриті списки кандидатів. Всього політична партія може висунути у загальнонаціональному списку не більше 450 кандидатів, а кожен із кандидатів списку, починаючи з десятої позиції, обов'язково має бути одночасно прикріпленим до одного з 25-ти регіональних списків. Однак в кожному регіональному списку має бути не менше 5 і не більше 18 кандидатів.

Відтак перші дев'ять кандидатів загальнонаціонального списку перебувають у привілейованих умовах відносно усіх інших кандидатів цього списку. З огляду на факт окупації частини території України, не до всіх регіональних списків буде можливість прикріпити кандидатів із загальнонаціонального списку. Виборці на закордонних виборчих дільницях не мають можливості надати перевагу кандидатам від певної партії, оскільки для закордонного виборчого округу відсутній окремий виборчий регіон.

На відміну від парламентських виборів, система на виборах Президента України характеризується винятковою стабільністю і не потребує змін.

Як відомо, виходячи зі змісту ст. 141 Конституції України, 26 жовтня 2025 р. мав відбутися день голосування з чергових місцевих виборів. Однак, чергові місцеві вибори 2025 р. не відбулися з тієї самої причини, що і чергові парламентські вибори 2023 р. та чергові президентські вибори 2024 р. – через безпекові чинники та неможливість дотримання принципів виборчого права.

³ Постанова «Про відновлення функціонування автоматизованої інформаційно-комунікаційної системи «Державний реєстр виборців» у частині обліку виборчих дільниць, які існують на постійній основі», <https://act.cvk.gov.ua/acts/pro-vidnovlennya-funktsionuvannya-avtomatizovanoi-informatsiyno-komunikatsiynoi-sistemi-derzhavniy-reiestr-vibortsiv-u-chastini-obliku-viborchih-dilnits-yaki-isnyut-na-postiyniy-osnovi.html>.

У цьому зв'язку Верховна Рада України прийняла Постанову № 4621-IX «Про безперервність функціонування представницьких органів місцевого самоврядування (сільських, селищних, міських, районних у містах, районних, обласних рад, сільських, селищних, міських голів) в Україні в умовах збройної агресії Російської федерації» від 8 жовтня 2025 р.⁴ В цілому позитивно оцінюючи факт прийняття цієї Постанови, доводиться констатувати, що з точки зору правової визначеності більш обґрунтованими видаються зміни до акта вищої юридичної сили — закону.

Одним з наслідків збройної агресії російської федерації є поява такої категорії громадян, як внутрішньо переміщені особи. Законом України «Про Державний реєстр виборців» і Виборчим кодексом України передбачена для виборців, в т. ч. для внутрішньо переміщених осіб, можливість як зміни виборчої адреси, так і тимчасової зміни місця голосування без зміни виборчої адреси. Однак зазначені процедури під час виборчого процесу можуть здійснюватися лише в межах припиняльних строків, встановлених законом, тобто строків, які не можуть відновлюватися.

Проблема реалізації виборчих прав окремих категорій громадян. З 24 лютого 2022 р. в Україні не лише було введено військовий стан, але й оголошено загальну мобілізацію. Звісно, у мирний час сотні тисяч мобілізованих на сьогодні українських військових мають виборчу адресу за місцем свого проживання і відтак голосують на звичайних виборчих дільницях. Однак у разі двостороннього припинення бойових дій і припинення дії режиму воєнного стану строк демобілізації може розтягнутися на календарні місяці та відбуватися у кілька етапів. Після початку виборчого процесу наявні (на той час) військовослужбовці повинні отримати гарантії реалізації своїх виборчих прав.

Лише частина військовослужбовців може бути включена до списків виборців на найближчих за місцем розташування звичайних виборчих дільницях. Натомість для

виборців-військовослужбовців, які перебуватимуть поблизу лінії розмежування, доведеться утворювати спеціальні виборчі дільниці у місцях розташування відповідних підрозділів Збройних сил України та інших військових формувань. Разом з тим необхідно наголосити, що на відміну від багатьох інших держав світу, виборче законодавство України не вимагає звільнення з військової служби як необхідну умову для реалізації пасивного виборчого права, тобто балотування на виборах як кандидатів.

В частині реалізації пасивного виборчого права для визначення цензу осілості як кандидатів на загальнодержавних виборах закон включає до проживання на території України час перебування у складі формування Збройних сил України, дислокованого за межами України. Причому закон не уточнює з якою метою перебувають за кордоном формування Збройних сил України (навчання, миротворчі операції, військові операції на території держави-агресора).

Однак до складу Сил Оборони України входять не лише Збройні сили України, але інші утворені відповідно до закону військові формування (Служба безпеки України, Національна гвардія України, Служба зовнішньої розвідки України та інші). Окремою чутливою темою є час перебування у полоні не лише військовослужбовців, але й цивільних осіб (державних і муніципальних службовців, журналістів, громадських активістів).

Одним з наслідком збройної агресії російської федерації на територію України є суттєве збільшення кількості осіб з інвалідністю. Виборче законодавство України передбачає створення інклюзивних умов для участі виборців з особливими потребами у виборах. Зокрема, на місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування покладається обов'язок щодо обладнання приміщень виборчих дільниць для безперешкодного доступу до цих приміщень осіб з інвалідністю (забезпеченість пандусами, справними ліфтами тощо).

Станом на березень 2025 р. за інформацією Агентства ООН у справах біженців за

⁴ Газета «Голос України». 2025 р., № 200, 14 жовтня.

кордоном знаходилося 6,8 мільйонів українських біженців, більшість з яких є повнолітніми та мають виборчі права⁵. На консульському обліку за кордоном за даними ЦВК перебуває станом на 31 жовтня 2025 р. – 562 456 виборців⁶. Перебування громадянина України на консульському обліку є гарантією наявності у виборця виборчої адреси у державі проживання та включення до попереднього списку виборців на відповідній закордонній виборчій дільниці.

Найбільшою проблемою на закордонних виборчих дільницях є їхня переповненість за кількістю виборців – часто це складає десятки тисяч осіб. Навіть за інтенсивних умов організації ідеального голосування у приміщенні дільничної виборчої комісії кількість виборців, які зможуть проголосувати, складає не більше 6,5–7 тис. осіб.

Не варто також забувати, що правовий режим введення воєнного стану, запроваджений у відповідь на повномасштабну збройну агресію рф, передбачає не лише обмеження виборчих прав громадян, але й низки інших громадянських та політичних прав і свобод. Зокрема, йдеться про право на недоторканність житла чи іншого володіння особи, право на таємницю листування чи іншої кореспонденції, право на отримання і поширення інформації, свобода пересування, право на свободу думки і слова, право на мирні збори (ст. 30–34, 39 Конституції України). Водночас без реалізації зазначених прав і свобод неможливо уявити перебіг виборчого процесу в демократичній державі.

У цьому контексті варто згадати про існування під час воєнного стану т. зв. телемарафону «Єдині новини» – вибіркового пулу телеканалів державної та приватної власності. Діяльність «єдиного телемарафону» стала

предметом критики з боку Європейського Союзу. Зокрема, у відповідному Комюніке (звіті) Єврокомісії вона розкритикувала спільний телемарафон «Єдині новини» і заявила, що «Україна має працювати над відновленням плюралістичного медіаландшафту»⁷. Окрім цього, у звіті звернули увагу на телеканал «Рада», основним завданням якого має стати «поширення інформації про парламентську діяльність, зокрема про роботу представників парламентської опозиції». Можна також згадати, що з початку воєнного стану три телеканали («Еспресо», «Прямий», «5 канал») були безпідставно виведені з цифрового телемовлення.

Однією з потенційних загроз для післявоєнних виборів є втручання рф у виборчий процес з метою ліквідації незалежності України та порушення територіальної цілісності України. Зокрема, проміжною метою такого втручання є приведення в Україні до влади політичних сил (політичних партій, окремих політиків), які декларуватимуть і впроваджуватимуть в життя політику відмови України від закріпленого у Конституції України стратегічного курсу на вступ до НАТО і ЄС, а також на участь України в інтеграційних об'єднаннях за участю росії (Шанхайська організація, СНД, ОДКБ).

Факти втручання рф в українські вибори мали місце і раніше. Зокрема, інформаційно москва забезпечувала підтримку проросійських партій і «більш лояльних» кандидатів у президенти, починаючи з президентських виборів 1991 р. та парламентських виборів 1994 р. Традиційно російські політехнологи були затребувані на українських виборах більше двох десятків років. Їхня роль була деструктивною, спрямованою на розпалювання міжетнічної, мовної, релігійної та регіональної ворожнечі. Одним із прикладів цьому є відомий антиагітаційний матеріал 2004 р. про начебто «три сорти

⁵ UNHCR and Ministry of National Unity partner to support forcibly displaced Ukrainians. – UNHCR, Press Release, <https://www.unhcr.org/ua/news/press-releases/unhcr-and-ministry-national-unity-partner-support-forcibly-displaced-ukrainians>.

⁶ Державний реєстр виборців, https://www.dr.v.gov.ua/portal/cm?option=ext_organ_ved&pid100=0&pf3001=477&prejim=3.

⁷ Commission adopts 2024 Enlargement Package. – European Commission, https://enlargement.ec.europa.eu/news/commission-adopts-2024-enlargement-package-2024-10-30_en.

регіонів України», створений російськими політтехнологами⁸.

Спроби втручання росії у вибори і референдуми у європейських країнах (вибори в Румунії, Молдові, референдуми в Сполученому Королівстві та Нідерландах, приховане фінансування політичної партії «Народний Фронт» у Франції) набули системного характеру. В останні роки за безпосередньої участі російських спецслужб та на російські гроші за допомогою «ботоферм» особливо активно використовувалися наявні соціальні мережі. Крім того, не виключено, що активність у подібному напрямі на українських виборах може вперше проявити КНР.

Підсумовуючи, доводиться констатувати, що на післявоєнних виборах, як ніколи раніше, нашу державу чекає пласт проблем, зумовлений повномасштабною збройною агресією російської федерації, який доведеться зрушити з місця, щоб виборчий процес відповідав принципам виборчого права.

Не претендуючи на істину в останній інстанції, нами пропонується бачення шляхів подолання викликів для перших післявоєнних виборів в Україні.

Спеціальне законодавство. Видається, що на доповнення до Виборчого кодексу України найбільш оптимальним було б ухвалення під перші післявоєнні вибори спеціального закону, який врегулював певні особливості таких виборів, зокрема в частині визначення дати голосування, оголошення початку виборчого процесу, визначення виборчої територіальної організації, уточнення виборчих регіонів, правил утворення окружних і дільничних виборчих комісій, формування списків виборців, висування і реєстрації кандидатів на вибори, порядку голосування виборців.

Зазначені законодавчі особливості мають бути напрацьовані на основі консенсусу партією влади та парламентськими опозиційними партіями, щоб парламент на основі непорушних конституційних принципів виборчого права міг ухвалити спеціальний

закон переконливою конституційною більшістю голосів народних депутатів України. Це у свою чергу важливо для легітимізації способу проведення виборів як в очах пересічного українського громадянина, так і з метою подальшої підтримки України міжнародними партнерами, зокрема в частині міжнародної фінансової та технічної допомоги.

Оскільки ні Верховна Рада України, ні Президент України не наділені повноваженнями щодо призначення перших післявоєнних (так і чергових) виборів народних депутатів України, а повноваження парламенту та глави держави є конституційно визначеними та не підлягають розширенню законами України, очевидно, що такі вибори не можуть призначатися постановою Верховної Ради України чи актом Президента України. Разом з тим, з огляду на те, що організація і порядок проведення виборів є предметом законодавчого регулювання, вбачається, що визначення як дня голосування, так і дня початку виборчого процесу перших післявоєнних виборів народних депутатів України можуть бути визначені спеціальним законом.

Після завершення виборчого процесу перших післявоєнних виборів спеціальний виборчий закон повинен втратити чинність і надалі застосовуватиметься лише Виборчий кодекс України.

Удосконалення правил організації та проведення виборів. Очевидно, не варто відкладати у довгу шухляду виправлення окремих умовно «первородних гріхів» Виборчого кодексу України. Практично всі вони стосуються правил організації та проведення парламентських виборів.

На відміну від виборців, які включені до списків виборців на звичайних та спеціальних виборчих дільницях, виборці на закордонних виборчих дільницях, голосуючи за список кандидатів у депутати від політичної партії, не мають права другого, факультативного голосу чи преференційного голосу, тобто надати перевагу жодному кандидату партійного списку⁹.

⁸ Хто поділив Україну на три сорти? Реальна історія з Акімом Галімовим, https://www.youtube.com/watch?v=pH_Olga_00.

⁹ Ч. 5 ст. 168 Виборчого кодексу України.

Оскільки вибори народних депутатів є загальнодержавними та формують загальнонаціональний представницький орган, а мандат окремо взятого народного депутата України є загальнонаціональним, а не регіональним чи окружним, вбачаються ознаки порушення у Виборчому кодексі України рівних прав та можливостей для виборців за ознакою місця проживання.

Згідно зі ст. 24 Конституції України громадяни України мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом; відтак не може бути привілеїв (для виборців в Україні) чи обмежень (для виборців за кордоном), зокрема, за ознакою місця проживання.

Частиною першою ст. 71 Конституції України для усіх типів виборів перелічені п'ять основних (конституційних) принципів виборчого права, в т. ч. принцип рівного виборчого права. Власне, конституційне закріплення основних принципів виборчого права, як слушно зауважує Ю. Б. Ключковський, вважається певною гарантією їх дотримання¹⁰. Безпосередньо про принцип рівного виборчого права в частині виборів народних депутатів України згадується також в частині першій ст. 76 Основного Закону.

Варто відзначити, що принцип рівного виборчого права фіксується у міжнародних документах, причому як умовно «м'якого», так і умовно «жорсткого» права.

Згідно з п. 3 ст. 21 Загальної декларації прав людини 1948 р. воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування. Відповідно до п. 2 ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., ратифікованого Указом Президії Верховної Ради Української РСР 19 жовтня 1973 р., кожний громадянин

повинен мати без будь-якої дискримінації, згаданої в ст. 2, і без необґрунтованих обмежень право і можливість голосувати та бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців.

Про рівне виборче право, в т. ч. про рівні можливості для виборців та рівну кількість голосів йдеться також в Кодексі належної практики у виборчих справах Європейської комісії «За демократію через Право» (п. 2 розділу I Керівних принципів, п. 2 розділу I Основних принципів європейського виборчого доробку). На думку В. Шаповала та Т. Шаповал, рівність виборчих прав громадян слід розуміти і як належність одному виборцеві однакової кількості голосів, так і те, що всі подані виборцями голоси мають бути однаковими за своєю вагою при визначенні результатів виборів¹¹.

На порушення принципу рівного виборчого права, в т. ч. в аспекті ст. 168 Виборчого кодексу України, звернено увагу у науково-практичному коментарі до цього Кодексу¹². Вбачається, що для відновлення порушеного у Виборчому кодексі України конституційного принципу рівного виборчого права виборців можна запропонувати один із двох варіантів.

По-перше, це може бути утворення окремого закордонного виборчого регіону та відповідного формування на базі національного виборчого списку політичної партії регіонального виборчого списку для закордонного виборчого регіону. Іншим варіантом може бути включення закордонних виборчих дільниць до Київського міського виборчого регіону, тобто до столиці України та місцезнаходження Міністерства закордонних справ України. В будь-якому разі реалізація будь-якого з двох варіантів потребуватиме законодавчих змін.

В частині восьмій ст. 154 Виборчого кодексу України передбачено, що перші дев'ять

¹⁰ Ю. Б. Ключковський, «Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні», Видавництво «Компанія ВАІТЕ», Київ, 2018, с. 72.

¹¹ Шаповал В. М., Шаповал Т. В. Політичні права і свободи (теоретичний і конституційний аспекти) / Інститут законодавства Верховної Ради України. К.: «Видавництво Людмила», 2019 р., с. 69.

¹² Виборчий кодекс України. Книга перша. Загальна частина. Науково-практичний коментар / за ред. Ю. Б. Ключковського. Київ. К.І.С., 2021 р., с. 106.

кандидатів загальнонаціонального списку не прикріплюються за жодним регіональним виборчим списком. Видається, що такий припис законодавця містить ознаки неконституційності в частині порушення принципу рівного виборчого права для кандидатів у народні депутати України та ознаки невідповідності частині першій ст. 71 та частині першій ст. 76 Конституції України.

Відтак ця невідповідність має бути усунута, а всі без винятку кандидати у народні депутати України загальнонаціонального списку мають бути закріплені за одним із виборчих регіонів. Зрештою, навіщо політичній партії такі лідери, які бояться проходити через преференційне електоральне оцінювання виборцями у виборчому регіоні?

Також законодавцеві не варто надавати на загальнодержавних виборах виборцям на закордонних виборчих дільницях привілеїв порівняно з виборцями на звичайних та спеціальних виборчих дільницях. Йдеться про такі ініціативи, як дострокове голосування та/або голосування поштою. Подібні ініціативи необхідно кваліфікувати як порушення конституційного принципу рівного виборчого права, тобто рівних можливостей виборців за ознакою місця проживання.

Перелік наявних у законі виборчих регіонів для парламентських виборів підлягає перегляду. Крім того, для утворення Центральною виборчою комісією виборчих округів не в останню чергу обов'язково повинен братися до уваги чинник окупованих територій.

Механізми зміни виборчої адреси і тимчасової зміни місця голосування без зміни виборчої адреси потребують подальшої лібералізації, зокрема за допомогою електронного кабінету виборця. Можлива лібералізація виборчого законодавства щодо ВПО має здійснюватися лише у розвиток (а не всупереч) принципів виборчого права. І не в останню чергу самі виборці мають проявляти ініціативу та своєчасно перевіряти свої дані у Державному реєстрі виборців.

Важливо аби законодавець врахував час навчання військових за кордоном, час перебування їх для участі у бойових діях на території держави-агресора, час перебування у полоні як час проживання на території

України в аспекті конституційного цензу осілості для кандидатів на загальнодержавних виборах.

Очевидно, що виконуючи наказ військового командування або перебуваючи у полоні, військовий з об'єктивних причин позбавлений можливості на власний розсуд обирати місце свого перебування. Відтак, час перебування у полоні громадянина України має враховуватися до часу проживання в Україні. Принаймні в розумінні виборчого закону.

Безумовно для безпосередньої реалізації права голосу (отримання, заповнення і опускання у виборчу скриньку виборчого бюлетеня) виборець із фізичними вадами, у т. ч. — тимчасовими (наприклад, травмами верхніх кінцівок) залишає за собою право скористатися допомогою іншого виборця.

Однак, за можливості, необхідно створити умови, за яких виборець максимально відчуватиме безпосередню причетність до участі у виборах, у т. ч. за допомогою «розумного пристосування».

Разом з тим, не варто перебільшувати потенційні можливості застосування «шрифтів Брайля» для незрячих виборців. По-перше, лише меншість незрячих виборців вміють користуватися цими «шрифтами». По-друге, члени дільничної виборчої комісії повинні пройти необхідну підготовку. По-третє, факт наявності у виборчих скриньках окремо взятої виборчої дільниці лише одного виборчого бюлетеня, заповненого за допомогою «шрифту Брайля», не сприяє дотриманню таких конституційних принципів виборчого права як таємність голосування і вільні вибори.

Щодо голосування виборців за кордоном, часто експертами пропонуються такі варіанти організаційного розвантаження дільничних виборчих комісій щодо голосування виборців як електронне голосування, голосування (традиційною) поштою, збільшення годин для голосування, утворення додаткових виборчих дільниць.

Передусім, як зазначалося вище, це можна буде кваліфікувати як порушення конституційного принципу рівного виборчого права, тобто рівних можливостей виборців за ознакою місця проживання. Окрім цього, є низка інших застережень.

Електронне голосування видається найменш оптимальним варіантом в сучасних умовах через відсутність довіри суспільства, зокрема в частині таємності голосування, та через підвищені ризики втручання в інформаційні системи.

Голосування поштою також не усуває повністю загрози таємності голосування та дотримання принципу вільних виборів, зокрема через потенційний вплив на виборця шляхом погроз, підкупу, обману. Крім того, видається необґрунтованою надмірна довіра до поштових служб іншої суверенної держави світу, у т. ч. в частині своєчасного доставлення листа з виборчим бюлетенем у межах строку підрахунку голосів виборців на виборчій дільниці.

Питання можливості запровадження на виборах *дострокового голосування* (або кількох днів голосування) впирається, зокрема, у доцільність створення запобіжників щодо фальсифікацій як з використаними бюлетенями, так і бюлетенями, які перебувають на руках у членів дільничної виборчої комісії. Окремим аспектом є необхідність вирішення проблеми втомленості членів дільничної виборчої комісії, яким доведеться працювати у непростих фізіологічних і психоемоційних умовах. Окремо, варто нагадати, що Україна, як держава молодій демократії, свого часу відмовилася від інституту дострокового голосування¹³ саме з огляду на системні порушення під час голосування і підрахунку голосів виборців. Крім того, з огляду на те, що в аспекті визначення дня голосування на чергових виборах Конституція України кожного разу наголошує лише на такому дні тижня, як неділя, щонайменше, виникають сумніви щодо конституційності проведення голосування в будь-який інший день тижня.

Вбачається в цілому вдалою ідея *збільшення кількості електоральних годин у день голосування* (приміром, замість з 8 до 20 год – з 7 до 22 год) на перших післявоєнних виборах. До речі, в неділю з 7 до 22 год в Україні вже відбувалося голосування за ст. 38 Закону України «Про вибори народних депутатів України» (№ 2766-III)¹⁴. Ця ідея здатна частково вирішити проблему

переповнених приміщень дільничних виборчих комісій, однак не є панацеєю.

Найчастіше експертами пропонується варіант *збільшення кількості закордонних виборчих дільниць* за рахунок відкриття таких дільниць за межами звичних місць – дипломатичних і консульських установ України за кордоном. Одночасно необхідно взяти до уваги, що механізм реалізації цієї ідеї є реальним, однак ускладненим. По-перше, приміщень дільничних виборчих комісій за межами дипломатичних чи консульських установ України за кордоном потребує згоди держави перебування, оскільки суверенітет держави перебування поширюється на всю її територію. По-друге, потребує законодавчого вирішення і Україною, і державою перебування окремих організаційних аспектів виборчого процесу (транспортування виборчих бюлетенів та інших документів, проведення масових політичних заходів агітаційного характеру, поширення інформації про перебіг виборчого процесу, охорона приміщень). По-третє, відкриття значної кількості виборчих дільниць призведе до різкого збільшення кошторису для проведення виборів. По-четверте, утворення нової виборчої дільниці не гарантує того, що неможливо буде уникнути черг виборців у приміщенні окремо взятої дільничної виборчої комісії, адже наперед спрогнозувати активність виборців є неможливо.

Крім того, ніщо не заважає у межах приміщень існуючих посольств та інших дипломатичних представництв України за кордоном уже зараз утворити додатково другу виборчу дільницю. Звісно, якщо дозволяють технічні характеристики приміщення дипломатичного представництва України.

Інформаційні технології зарубіжного втручання у виборчий процес, зокрема за допомогою соціальних мереж, є порівняно новим явищем. Тому у цьому зв'язку для України видається цінним свіжий досвід протидії російським інформаційним впливам в Молдові і Румунії.

Разом з тим, ефективність протидії російським (та/або китайським) втручанням в

¹³ Ст. 41 Закону України «Про вибори народних депутатів України» (№ 3623-XII) від 18 листопада 1993 р. // Відомості Верховної Ради України, 1993 р., № 48, с. 455.

¹⁴ Відомості Верховної Ради України, 1997 р., № 43, с. 280.

Україні не означає, що має з'явитися привід для перешкоджання законній діяльності опозиційних політичних сил та незалежних ЗМІ. Важливо, аби на післявоєнних виборах держава віднайшла баланс між необхідністю ефективної протидії зовнішнім впливам, зокрема, спрямованим на ліквідацію незалежності України, але й одночасно неухильного дотримання принципів демократії, виборчого права, зокрема в частині посилення гарантій законної діяльності політичних партій, громадських організацій та ЗМІ.

Отже, як бачимо, інструменти для подолання викликів і ризиків на післявоєнних виборах в Україні існують. Разом з тим, ідеальні та єдино вірні способи вирішення цих проблем ще не сформульовані. Наприклад, якщо для гарантування військовослужбовцям пасивного виборчого права достатньо внесення змін до виборчого закону, то для протидії російським дезінформаційним впливам лише одними законодавчими змінами не обійтися. Важливо не лише переймати досвід інших країн, але й обов'язково брати до уваги вітчизняну специфіку.

ОСНОВНІ ПРОПОЗИЦІЇ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Адаптувати нову виборчу систему на перших післявоєнних парламентських виборах до післявоєнних реалій на конституційних засадах (перегляд мережі виборчих регіонів, виборчих дільниць, утворення закордонного виборчого регіону, утворення виборчих округів, зменшення кількості кандидатів, висунутих політичною партією, закріплення усіх кандидатів загальнонаціонального списку за регіональними списками), ухваливши для цього спеціальний виборчий закон, положення якого матимуть пріоритетну дію відносно Виборчого кодексу України.

2. Створити сприятливі умови для виборців, зокрема для внутрішньо переміщених осіб, через уточнення порядку зміни виборчої адреси та зміни місця голосування без зміни виборчої адреси, у т. ч. через електронний кабінет виборця.

3. Передбачити можливість утворення спеціальних виборчих дільниць в компактных місцях розміщення військовослужбовців поблизу лінії розмежування, залишити гарантії реалізації військовими пасивного виборчого права, врахування до числа винятків щодо врахування цензу осілості в Україні часу перебування військових за межами України (з метою навчання, ведення бойових дій), а також часу перебування у полоні.

4. Для осіб з інвалідністю покращити умови доступу до приміщень дільничних виборчих комісій, максимально широко застосовувати для таких виборців «розумні пристосування».

5. Для виборців за кордоном (для біженців) утворити додаткові виборчі дільниці як у приміщеннях існуючих посольств, інших дипломатичних представництв України, так і тих, які відкриватимуться додатково. Відтак доведеться вирішити проблему додаткових видатків на проведення виборів. Для виборців за кордоном передбачити як альтернативну можливість до паперової подання електронної заяви про зміну виборчої адреси без обов'язкового фізичного відвідування таким виборцем дільничної виборчої комісії.

6. Необхідно збільшити електоральні години в неділю голосування як за кордоном, так і в Україні.

7. Важливо вивчити і використати корисний досвід Молдови і Румунії щодо протидії російським впливам на виборах. Однак протидія таким зовнішнім протиправним впливам не повинна стати своєрідною індульгенцією на втручання у законну діяльність політичних партій, громадських організацій та ЗМІ.

8. На перспективу здійснити рекодифікацію виборчого законодавства, включивши до майбутнього Виборчого кодексу України як окремі книги – про Центральну виборчу комісію, про Державний реєстр виборців (та, можливо, про політичні партії).

КОНСТИТУЦІЙНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ ЯК ГОЛОВНИЙ ВИКЛИК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ТА ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ НАЦІОНАЛЬНОГО ПОВОЄННОГО ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА

Олег МАРЦЕЛЯК,

Провідний науковий співробітник Інституту держави
і права імені В. М. Корецького НАН України

Сучасний етап вітчизняного державотворення характеризується складною політичною, економічною та соціальною ситуацією, пов'язаною з військовою агресією проти нашої країни з боку північного сусіда та необхідністю модернізації державного і суспільного ладу у зв'язку з подальшим розгортанням процесів глобалізації й інтеграцією України у світове співтовариство.

Безумовно, що ці процеси мають отримати своє законодавче, і в першу чергу на рівні Основного Закону, врегулювання і визнання. Це ставить на порядок денний питання проведення в нашій країні конституційної реформи, яка виступає однією з передумов вступу України в ЄС, а з урахуванням останніх подій в Україні, військовою агресією Росії, реформа має визначити нову модель національної безпеки, територіально-політичної організації країни, виступити правовою основою для здійснення ефективної державної регіональної політики, проведення економічних і управлінських реформ.

Сама модернізація Конституції України має бути спрямована на:

I. Усунення зі змісту Конституції України суперечливих положень та радянських

рудиментів. Передусім це стосується розділу I і II Основного Закону України, де з урахуванням сучасного розвитку вітчизняного державотворення мають бути врегульовані питання статусу мов в Україні, національної безпеки, ієрархії правових актів, національної символіки. У частині прав людини розділ має бути уточнений, розширений, змістовно збагачений й містити посилення гарантованості прав людини, що в кінцевому рахунку сприятиме підвищенню рівня гуманістичності Конституції України, формуванню національної правової системи на «людиноцентристській» основі, підвищенні реалістичності прав людини та їх захищеності до європейських стандартів.

II. Конституціоналізація європейського курсу України. Це питання виступає одним з ключових стратегічної мети конституційної реформи, що визначається прагненням

народу України приєднатися до Європейського Союзу, зблизитися з європейськими стандартами політичних, економічних, соціальних і правових систем. Безумовно, що зміни до національного Основного Закону мають ґрунтуватися на вироблених європейською спільнотою стандартах конституціоналізму. В умовах демократичної модернізації Конституція України має стати тим політико-правовим документом, який враховуватиме європейські демократичні цінності, буде сприяти подальшій консолідації українського суспільства і для цього в основі конституційного регулювання має бути закладена концепція конституційного патріотизму, яка отримує особливого значення з урахуванням розпочатої російською війни проти України.

III. Удосконалення вітчизняного механізму влади, яке має врахувати фактор війни в Україні, діяльність органів влади в мирний та воєнний часи і охопити модернізацію механізму публічної влади через удосконалення статусу органів державної влади та місцевого самоврядування. На цьому наголошують і зарубіжні фахівці, на думку яких, всеосяжна конституційна реформа в Україні повинна зміцнити стабільність, незалежність та ефективність державних інститутів за допомогою чіткого розподілу повноважень та ефективних стримувань і противаг, запровадження додаткових механізмів і процедур контролю за діями і намірами влади¹.

Не слід залишати поза увагою і проблему інституціоналізації цілого ряду нових для України інститутів влади, таких, наприклад, як НАБУ, НАЗК, ДБР, САП, спеціалізованих омбудсманів тощо, їх легітимізацію на рівні Конституції України.

Стоїть сьогодні гостро на порядку денному і питання децентралізації влади, наслідком якої має бути оптимальний баланс повноважень між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, трансформація публічної влади в Україні з метою демократизації державного управління, ефективізації місцевого самоврядування, що в сучасних умовах для України є гарантіями збереження її територіальної цілісності, стабілізації соціально-політичної ситуації та, водночас, конституційно-правовим підґрунтям подальшого розвитку як демократичної правової держави².

IV. Впровадження ефективної моделі територіального устрою України. Новий територіальний устрій має слугувати основою територіально-політичної організації країни, виступати необхідною передумовою для здійснення державної регіональної політики, проведення економічних і управлінських реформ з метою збалансування розвитку та підвищення життєвого рівня населення різних регіонів країни. Тому питання реформи територіального устрою вкрай важливе. Необхідно впровадити в Україні і закріпити це на рівні Основного Закону ефективну модель територіального устрою, реорганізувавши існуючі адміністративно-територіальні одиниці за прикладом розвинутих демократичних країн. Це сприятиме ефективній державній політиці у сфері місцевого самоврядування, яка, у свою чергу, буде органічно сприйматися мешканцями, буде більш стійкою до впливів демографічних та економічних викликів та не допускати протистояння різних соціальних груп на міжетнічному, релігійному, історичному, політичному ґрунті.

V. Стабілізація ситуації в Україні. За сьогоднішньої політичної, економічної та соціальної ситуації в Україні важливим завданням конституційної реформи є посилення механізму оборони нашої країни, захисту її суверенітету та територіальної цілісності, забезпечення економічної, інформаційної та державної безпеки України, усунення існуючих суперечностей в суспільстві. Тому на рівні Конституції України необхідно інституціоналізувати таку модель подальшого розвитку нашої держави і суспільства, яка сприятиме консенсусу у суспільстві й гарантуватиме забезпечення національних інтересів і безпеки України.

Отже, можемо резюмувати, що повоєнне реформування Конституції України покликане модернізувати нашу країну; забезпечити її подальший демократичний розвиток, реальність проголошених Основним Законом положень; посилити обороноздатність країни, започатковані в державі реформи, вивести їх на якісно новий рівень розвитку на основі верховенства права, зміцнення засад народовладдя, гарантування прав і свобод людини та громадянина, удосконалення механізму державної влади та територіального устрою країни.

¹ Висновок «Про конституційну ситуацію в Україні» Рада Європи; Висновок, Міжнародний документ від 17 грудня 2010 р. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_a36.

² Крусан А. Всеукраїнський форум учених правознавців «Новітній конституційний процес в Україні: питання децентралізації влади». Право. Вісник. Додаток до журналу «Право України». К.: Ін Юре, 2015. С. 46, 49.

ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНЦІВ НА ЧЕТВЕРТИЙ РІК ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Олександр РЕЗНИК,

Головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України

Тривала та безпрецедентно інтенсивна з часів минулого століття російсько-українська війна зумовила суттєві, навіть кардинальні, на перший погляд, зміни в політичній свідомості українців, зокрема, вплинула на їхні політичні орієнтації, ідентичності та цінності. Під впливом радикального втручання війни у життєдіяльність та світосприйняття людини ці зміни політичної свідомості можуть стати усталеними.

З іншого боку, у багатьох людей сформована до війни політична ідентичність зі всіма її особливостями та ціннісними підґрунтями залишається глибоко вкоріненою і може лише бути притлумлена надзвичайними подіями, однак за умов призвичаєння до цих подій або зменшення їхньої інтенсивності впливу, зміна певних політичних настроїв, яка відбулася з початком війни, може повернутися до довоєнних показників.

Четвертий рік великої війни та рішучого опору українців вже показує, що певні зміни, які фіксувалися від початку повномасштабного вторгнення, були тимчасовими, а деякі — дійсно виявилися усталеними та навіть невідворотними. Попри розчарування щодо перспектив максимальної деокупації захоплених росіянами територій, українці проявляють стійкість, щоб не допустити капітуляції. Адже гіпотетично українці могли б погоджуватися на пропоновані росіянами умови перемир'я за глибокої впевненості, що подальший спротив лише погіршує їхню майбутню долю, а поступка залишає надію зберегтися як нація або, принаймні, як етнос. Однак, серед більшості населення існує чітке розуміння того, що внаслідок теперішнього руйнування власної держави українці вже не зможуть розраховувати

навіть на номінальні ознаки етнічної та територіальної належності, навіть на ті, які були запропоновані більшовиками після національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.

Опір повномасштабній російській агресії сприяв зміцненню національної єдності. Під час війни суспільство перебуває в консолідації з державою і відповідно з ключовими державними інститутами. Підтримка українцями ключових органів влади насамперед ґрунтувалася на пріоритеті військових зусиль і ухваленні необхідних рішень, які гарантують ефективність своєї армії та перемогу власної країни. Явище, коли різні соціальні групи об'єднуються на рівні національної держави перед лицем стихійного лиха, міжнародної кризи, терористичної

атаки, зовнішньої загрози чи вже повноцінної війни, у соціальних науках називають ефектом «згуртованості навколо прапора» (*the «rally around the flag» effect*).

Зовнішній напад з боку іншої країни чи міжнародних терористів та загалом оборонний характер війни є тими подіями, які можуть спричинити значні та найбільш тривалі ефекти згуртованості, викликаючи емоційну реакцію громадян та їхню безумовну самоідентифікацію з нацією. Коли країна стикається зі спільним ворогом, люди схильні об'єднуватися та демонструвати більшу солідарність зі своїми лідерами, відтак суттєво зростає соціетальна підтримка очільника держави чи уряду.

Від початку повномасштабного вторгнення українська влада внаслідок введення воєнного стану суттєво обмежила демократичні свободи та права громадян заради національної безпеки. Це сприяло появи

певних авторитарних тенденцій в управлінні країною та інформаційним простором, що певний час знаходило виправдання як необхідний крок для зосередження влади у скрутний час. Попри накопичення гострих питань до влади більшість населення продовжує негативно ставитися до можливих виборів під час війни. Саме у такому континуумі визначається політична свідомість українців під час екзистенційної загрози.

З-поміж усіх політичних інститутів саме інститут президентства досі вирізняється високим рівнем довіри серед українців під час російсько-української війни. Як свідчать опитування Центру Разумкова, порівняно з довіреними показниками рівні довіри до політичних інститутів впродовж перших років після широкомасштабного вторгнення зросли більш як удвічі щодо Президента України, уряду та Верховної Ради (таблиця «*Довіра українців до політичних інститутів до і під час війни*»).

ДОВІРА УКРАЇНЦІВ ДО ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ ДО І ПІД ЧАС ВІЙНИ, %				
		Президент України	Уряд України	Верховна Рада України
Липень-серпень 2021 р.	Не довіряють	57,6	72,0	75,1
	Довіряють	36,2	21,5	18,7
	Важко відповісти	6,2	6,6	18,7
Серпень 2022 р.	Не довіряють	9,2	47,5	53,9
	Довіряють	79,7	40,6	34,6
	Важко відповісти	11,1	11,8	11,5
Липень 2023 р.	Не довіряють	15,0	52,2	56,3
	Довіряють	79,9	39,1	36,2
	Важко відповісти	5,2	8,7	7,6
Червень 2024 р.	Не довіряють	42,7	72,8	76,2
	Довіряють	49,6	21,6	19,3
	Важко відповісти	7,7	5,6	4,5
Квітень-травень 2025 р.	Не довіряють	33,1	68,8	74,7
	Довіряють	59,8	24,5	19,6
	Важко відповісти	7,1	6,6	5,6
Вересень 2025 р.	Не довіряють	40,4	70,2	76,7
	Довіряють	52,4	22,5	17,2
	Важко відповісти	7,2	7,4	7,8

Однак уже на третій рік великої війни довіра до Президента України знизилася, а показники довіри до решти політичних інститутів суттєво зменшилися і взагалі наблизилися до рівнів, які спостерігалися до повномасштабного вторгнення. Населення чітко розуміє, що вся повнота влади зосереджена в межах інституту президентства, тому решта політичних інститутів у масовій свідомості стали неактуальними за надзвичайних умов. Спротив у війні став ключовим чинником у сприйнятті функціонування інституту президентства. Саме тому після невдалої лютневої зустрічі українського та американського президентів у Білому домі, в якій останній поставив під сумнів доцільність українського опору російській агресії та звинуватив при цьому В. Зеленського, на певний час зросла довіра до українського очільника, що було зафіксовано в опитуванні квітня–травня 2025 р.

Довіра до Президента України визначається насамперед вірою у перемогу у війні проти Росії (таблиця «Довіра до Президента України серед груп респондентів за вірою у перемогу у війні проти Росії»). Саме серед тих, хто вірить у перемогу України над Росією, більшість довіряє Президенту, тоді як більшість тих, хто не вірить у перемогу – не довіряє. Чіткий взаємозв'язок довіри до голови держави з вірою у перемогу свідчить про особливі умови легітимності інституту президентства за умов війни, коли «згуртування навколо прапора» визначається насамперед ефективністю подолання екзистенційної загрози.

ДОВІРА ДО ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ СЕРЕД ГРУП РЕСПОНДЕНТІВ ЗА ВІРОЮ У ПЕРЕМОГУ У ВІЙНІ ПРОТИ РОСІЇ, % , вересень 2025 р.			
Довіра до Президента України	Чи вірите Ви у перемогу України у війні проти Росії?		
	Так	Ні	Важко відповісти
Не довіряю	32,9	71,5	46,4
Довіряю	60,7	21,8	39,8
Важко відповісти	6,4	6,7	13,8
Загалом	100,0	100,0	100,0

Війна сприяє мобілізаційному ефекту об'єднання громадян навколо спільної цілі захисту країни, що підвищує підтримку демократичного способу врядування. Через те, що представники усіх соціальних верств зазнають спільних труднощів і жертв, виникає відчуття національної єдності, сприяючи вірі в те, що демократія представляє колективну волю усього народу. Дані обстежень Центру Разумкова впродовж великої війни дають змогу побачити, як поступово посилювалися пріоритети українців щодо бажаного суспільно-політичного устрою країни (таблиця «Динаміка відповідей громадян України на запитання «З яким із наведених нижче суджень Ви більш згодні?»»). Результати опитувань свідчать про зростання підтримки демократичного устрою та зниження підтримки авторитаризму.

ДИНАМІКА ВІДПОВІДЕЙ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ НА ЗАПИТАННЯ «З ЯКИМ ІЗ НАВЕДЕНИХ НИЖЧЕ СУДЖЕНЬ ВИ БІЛЬШ ЗГОДНІ?», %					
Судження щодо державного устрою	2021	2022	2023	2024	2025
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	54,0	63,9	73,1	61,2	65,9
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний	19,6	13,8	9,5	14,8	13,1
Для такої людини, як я, не має значення, демократичний режим у країні чи ні	16,7	13,1	8,8	12,5	14,4
Важко відповісти	9,7	9,2	8,6	11,5	6,6
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Як і у випадку довіри до інституту президентства, важливим чинником підтримки демократичного устрою є віра у перемогу України у війні проти Росії (таблиця «Судження щодо державного устрою серед груп респондентів за вірою у перемогу у війні проти Росії»). Найбільша підтримка демократичного устрою спостерігається серед тих, хто вірить у перемогу. Натомість серед тих, хто не вірить або вагається з відповіддю, попри відносну більшу підтримку демократії, все ж спостерігається вагома частка підтримки нігілістичної позиції.

**СУДЖЕННЯ ЩОДО ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ
СЕРЕД ГРУП РЕСПОНДЕНТІВ ЗА ВІРОЮ
У ПЕРЕМОГУ У ВІЙНІ ПРОТИ РОСІЇ,**

%, вересень 2025 р.

Судження щодо державного устрою	Чи вірите Ви у перемогу України у війні проти Росії?		
	Так	Ні	Важко відповісти
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	70,5	54,2	50,0
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний	12,5	13,5	16,9
Для такої людини, як я, не має значення, демократичний режим у країні чи ні	11,7	25,0	17,7
Важко відповісти	5,3	7,3	15,3
Загалом	100,0	100,0	100,0

Якщо брати оцінювання громадянами стану демократії в країні під час війни, то результати опитування Центру Разумкова у 2023 р. зафіксували зниження негативних оцінок демократичних перспектив своєї країни і зростання впевненості серед двох третин опитаних, що Україна хоч ще не є повністю демократичною державою, але рухається у напрямі демократії (таблиця «Динаміка відповідей громадян України на запитання «Чи є Україна демократичною державою?»»).

Втім, результати опитувань 2025 р. показують, що попри певне зростання частки тих, хто вважає, що Україна є цілком демократичною державою, порівняно з 2023 р. також зросла кількість тих, хто дотримується думки, що Україна не є демократичною державою і не рухається в напрямі демократії. По суті

динаміка вказує на тенденцію повернення до показників, які фіксувалися до повномасштабного вторгнення.

Знову ж таки, оцінювання громадянами стану демократії в країні залежить від чинника віри у перемогу (таблиця «Оцінка демократичності України серед груп респондентів за вірою у перемогу у війні проти Росії»). Якщо серед тих, хто у вірить у перемогу, більше чверті оцінюють Україну як цілком демократичну та більше половини зазначають позитивний поступ у бік демократії, то серед зневірених у перемозі спостерігається найбільша частка тих, хто дав негативну оцінку демократичній перспективі власної країни.

**ОЦІНКА ДЕМОКРАТИЧНОСТІ УКРАЇНИ
СЕРЕД ГРУП РЕСПОНДЕНТІВ ЗА ВІРОЮ У ПЕРЕМОГУ
У ВІЙНІ ПРОТИ РОСІЇ,**

%, вересень 2025 р.

Чи є Україна демократичною державою?	Чи вірите Ви у перемогу України у війні проти Росії?		
	Так	Ні	Важко відповісти
Так, Україна є цілком демократичною державою	26,8	13,5	19,4
Україна ще не є цілком демократичною державою, але рухається у напрямі демократії	51,8	33,2	50,8
Україна не є демократичною державою і не рухається у напрямі демократії	14,4	40,9	14,5
Важко сказати	7,0	12,4	15,3
Загалом	100,0	100,0	100,0

**ДИНАМІКА ВІДПОВІДЕЙ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ НА ЗАПИТАННЯ
«ЧИ Є УКРАЇНА ДЕМОКРАТИЧНОЮ ДЕРЖАВОЮ?»**, %

Чи є Україна демократичною державою?	Червень 2010 р.	Червень 2021 р.	Травень 2023 р.	Квітень-травень 2025 р.	Вересень 2025 р.
Так, Україна є цілком демократичною державою	12,5	18,4	17,8	20,7	23,8
Україна ще не є цілком демократичною державою, але рухається у напрямі демократії	53,8	52,1	67,2	48,3	48,8
Україна не є демократичною державою і не рухається у напрямі демократії	21,4	18,4	7,2	21,5	18,6
Важко сказати	12,3	11,0	7,8	9,5	8,8
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Незважаючи на підтримку українцями демократичного устрою, слід також врахувати феномен «соціально прийнятної відповіді» респондентів. Адже в суспільному дискурсі поняття «демократія» та «авторитаризм» вже набули певних позитивних і негативних конотацій. У соціологічних дослідженнях часто застосовують показники, які відображають авторитарні настрої, не акцентуючи на поняттях демократії чи авторитаризму. За таких умов, значна частина населення традиційно демонструє певну амбівалентність у своїх поглядах, коли виявляє своє ставлення до різних типів політичного устрою.

Зокрема, якщо взяти до уваги динаміку загальнонаціональних опитувань Центру Разумкова, очевидним є те, що абсолютна більшість громадян України позитивно (90% – сумарне поєднання оцінок «скоріше хороша» або «дуже хороша») оцінює демократичний тип політичної системи (таблиця «Динаміка відповідей населення України на запитання «Наскільки такі типи політичних систем хороші для нашої країни? Демократична політична система»»). До того ж, у часи повномасштабної війни зросла частка тих, хто вважає демократичну політичну систему «дуже хорошою».

Водночас вагома частка українців позитивно ставилися й до авторитарного типу політичної системи (таблиця «Динаміка відповідей населення України на запитання «Наскільки такі типи політичних систем хороші для нашої країни? Сильний лідер, незалежний від парламенту і виборів»»). Хоча слід зазначити, що підтримка системи, яка передбачає «сильного лідера, незалежного від парламенту та виборів», відчутно скоротилася: якщо у 2017 р. сумарно 79,9% респондентів вважали її «скоріше хорошою» або «дуже хорошою» для країни, то у рік повномасштабного вторгнення таких виявилось вже 67,7%, а у 2025 р. ця частка зменшилася до 61,7%, що істотно поступається підтримці демократичної системи.

Втім, характерно, що у 2025 р. 55,6% опитаних вважають хорошими обидві системи – демократичну та авторитарну, парадоксально не вбачаючи суперечності між своїми оцінками. Це свідчить про існування дотепер явища пострадянської амбівалентності політичної свідомості. Так чи інакше, ключовим також є те, що за умов повномасштабної війни збільшилася частка негативного сприйняття авторитарної моделі відносно України (з 20% у 2017 р. до 37% у 2025 р.).

ДИНАМІКА ВІДПОВІДЕЙ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НА ЗАПИТАННЯ «НАСКІЛЬКИ ТАКІ ТИПИ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ ХОРОШІ ДЛЯ НАШОЇ КРАЇНИ? ДЕМОКРАТИЧНА ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА», %

Варіанти відповіді	Березень 2017 р.	Вересень-жовтень 2022 р.	Травень 2023 р.	Вересень 2025 р.
Дуже хороша	35,8	53,9	56,7	46,6
Швидше хороша	50,7	36,0	36,1	43,4
Швидше погана	10,3	8,7	5,3	6,3
Дуже погана	3,0	1,2	1,2	2,3
Не відповіли	0,2	0,8	0,8	0,9
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0

ДИНАМІКА ВІДПОВІДЕЙ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НА ЗАПИТАННЯ «НАСКІЛЬКИ ТАКІ ТИПИ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ ХОРОШІ ДЛЯ НАШОЇ КРАЇНИ? СИЛЬНИЙ ЛІДЕР, НЕЗАЛЕЖНИЙ ВІД ПАРЛАМЕНТУ І ВИБОРІВ», %

Варіанти відповіді	Березень 2017 р.	Вересень-жовтень 2022 р.	Травень 2023 р.	Вересень 2025 р.
Дуже хороша	35,0	30,3	26,2	23,8
Швидше хороша	44,9	37,4	36,0	37,9
Швидше погана	14,3	21,1	26,4	23,1
Дуже погана	5,7	10,9	10,6	13,9
Не відповіли	0,2	0,3	0,8	1,3
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0

Той факт, що інститут армії користується найбільшою повагою та довірою у воюючій країні, наштовхує на думку, що в суспільстві може зрости симпатія до політичної системи, коли ключову роль відіграють військові. Однак, попри зростання популярності такого типу політичної системи, коли правлять військові або військовий режим (з 12,4% у 2017 р. до 32,6% у 2025 р.), все ж переважна більшість (66%) українців вважає таку систему поганою (таблиця «Динаміка відповідей населення України на запитання «Наскільки такі типи політичних систем хороші для нашої країни? Правлять військові або військовий режим?»»). Важливо, що у 2025 р. лише 28,5% опитаних одночасно вважають хорошими демократичну систему та військовий режим. Тобто, більша частина населення все ж убачає відмінності між цими моделями політичного устрою країни.

Важливим є те, чи мають декларативні авторитарні орієнтації ціннісне підґрунтя. За умов війни завжди увиразнюються та часто протиставляються цінності матеріального достатку та громадянських свобод. Для одних людей вирішення економічних

проблем стає першочерговим, аніж наявність громадянських свобод. Тобто потенційно вони можуть очікувати сильного лідера або авторитарний режим, які забезпечать, на їхню думку, фінансову та матеріальну стабільність. Водночас для інших визвольна війна актуалізує цінність громадянських свобод, позбавлення яких навіть заради достатку буде асоціюватися з програшем у війні, оскільки українська ідентичність для них уособлює європейську цивілізацію, де, як вважається, цінності свободи є важливими понад усе.

Опитування Центру Разумкова свідчать про те, що за роки повномасштабної війни знижувалася частка тих, для кого достаток є важливішим за свободу, і зростає кількість тих, хто за свободу готовий терпіти матеріальні труднощі (таблиця «Динаміка відповідей населення України на запитання «Яке з цих суджень Вам ближче?»»). Особливо виразно це проявилось у 2023 р., коли половина населення обрало особисту свободу та дотримання громадянських прав, тоді як лише для близько чверті респондентів важливішим став достаток.

ДИНАМІКА ВІДПОВІДЕЙ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НА ЗАПИТАННЯ «НАСКІЛЬКИ ТАКІ ТИПИ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ ХОРОШІ ДЛЯ НАШОЇ КРАЇНИ? ПРАВЛЯТЬ ВІЙСЬКОВІ АБО ВІЙСЬКОВИЙ РЕЖИМ?», %

Варіанти відповіді	Березень 2017 р.	Вересень-жовтень 2022 р.	Травень 2023 р.	Вересень 2025 р.
Дуже хороша	1,7	8,6	8,5	10,4
Швидше хороша	10,7	21,8	19,8	22,2
Швидше погана	46,7	39,9	40,5	40,2
Дуже погана	40,7	29,1	30,4	25,8
Не відповіли	0,3	0,5	0,9	1,4
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0

ДИНАМІКА ВІДПОВІДЕЙ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НА ЗАПИТАННЯ «ЯКЕ З ЦИХ СУДЖЕНЬ ВАМ БЛИЖЧЕ?», %

Яке з цих суджень Вам ближче?	Червень 2021 р.	Травень 2023 р.	Червень 2024 р.	Квітень-травень 2025 р.
Звичайно, важливими є і свобода, і достаток, при цьому в обмін на власний добробут я готовий поступитися державі часткою своїх прав та громадянських свобод	30,8	23,0	24,2	26,7
Звичайно, важливими є і свобода, і достаток, при цьому заради особистої свободи та гарантій дотримання всіх громадянських прав я готовий терпіти певні матеріальні труднощі	43,1	50,9	46,9	45,4
Важко сказати	26,1	26,1	28,9	28,0
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0

Як виявилось, матеріальне становище сім'ї загалом не впливає на вибір українцями між громадянськими свободами та добробутом (таблиця «Розподіл переваг щодо свободи або достатку у групах за матеріальним становищем»). Серед усіх груп за матеріальним становищем перевагає вибір достатку. Хоча варто зазначити, що у групі вкрай бідних відносно найчисельнішою виявилася позиція невизначеності щодо такої ціннісної дилеми. Парадоксальним чином серед забезпечених простежується мінімальні відмінності між частками переваг щодо свободи або достатку.

Зрештою, більш виразні відмінності простежується між учасниками бойових

дій та тими, хто не брав участі у них (таблиця «Розподіл переваг щодо свободи або достатку у групах за участю/неучастю у бойових діях»). Лише близько 15% тих, хто воює або воював, готові поступитися часткою своїх прав і свобод заради достатку.

Більшість таких людей безумовно обирають свободу, будучи готовими терпіти матеріальну скруту. Натомість серед тих, хто не є безпосередньо залучений у військові дії, орієнтація на свободу не є такою вже виразною, зважаючи на те, що більше половини таких людей або не визначилися, або ж в обмін на власний добробут схильні поступитися державі часткою своїх прав та громадянських свобод.

РОЗПОДІЛ ПРЕФЕРЕНЦІЙ ЩОДО СВОБОДИ АБО ДОСТАТКУ У ГРУПАХ ЗА МАТЕРІАЛЬНИМ СТАНОВИЩЕМ*, %, квітень-травень 2025 р.

Яке з цих суджень Вам ближче?	Матеріальне становище сім'ї*			
	Вкрай бідні	Бідні	Умовно забезпечені	Забезпечені
Звичайно, важливими є і свобода, і достаток, при цьому в обмін на власний добробут я готовий поступитися державі часткою своїх прав та громадянських свобод	27,9	24,3	27,3	34,7
Звичайно, важливими є і свобода, і достаток, при цьому заради особистої свободи та гарантій дотримання всіх громадянських прав я готовий терпіти певні матеріальні труднощі	34,0	47,2	47,9	40,3
Важко сказати	38,1	28,5	24,9	25,0
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0

* Задля зручності рівням матеріального становища надано короткі назви: «Вкрай бідні» – «Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти»; «Бідні» – «Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей»; Умовно забезпечені – «У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевізор, уже викликає труднощі». Крім цього, категорія «Забезпечені» об'єднує респондентів, які описали свій матеріальний стан як «Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)» та «Ми можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо» з огляду на низьку наповненість останньої категорії (N = 9).

РОЗПОДІЛ ПРЕФЕРЕНЦІЙ ЩОДО СВОБОДИ АБО ДОСТАТКУ У ГРУПАХ ЗА УЧАСТЮ/НЕУЧАСТЮ У БОЙОВИХ ДІЯХ, %, квітень-травень 2025 р.

Яке з цих суджень Вам ближче?	Чи Ви були (або є) учасником бойових дій?	
	Так	Ні
Звичайно, важливими є і свобода, і достаток, при цьому в обмін на власний добробут я готовий поступитися державі часткою своїх прав та громадянських свобод	14,8	27,2
Звичайно, важливими є і свобода, і достаток, при цьому заради особистої свободи та гарантій дотримання всіх громадянських прав я готовий терпіти певні матеріальні труднощі	59,0	44,9
Важко сказати	26,2	27,8
Загалом	100,0	100,0

З початком повномасштабної російсько-української війни сталися відчутні ідеологічні зміни у політичній свідомості. За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України за роки великої війни, попри велику частку неідентифікованих, ототожнюючи себе з певною ідеологією, українці здебільшого вважали себе націонал-демократами та націоналістами (таблиця «Відповіді населення України на запитання «Ким би Ви назвали себе з ідеологічної точки зору?»»). У першу чергу це стосується зростання підтримки націоналістичної течії, яка сягнула 18% – що майже у шість разів більше порівняно з показником 2021 р. (2,8%). Дані 2024 р. зафіксували істотне зростання частки тих, хто себе вважає націонал-демократом – 25,7% порівняно із 13,7% у 2023 р. Однак вже у 2025 р. це зростання повернулося до показника 2023 р.

ВІДПОВІДІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НА ЗАПИТАННЯ «КИМ БИ ВИ НАЗВАЛИ СЕБЕ З ІДЕОЛОГІЧНОЇ ТОЧКИ ЗОРУ?», %			
Варіанти відповідей	2023	2024	2025
Соціалістом чи комуністом	3,7	1,8	4,8
Соціал-демократом	8,5	10,8	9,8
Лібералом	6,0	9,5	6,3
Націонал-демократом	13,7	25,7	14,1
Націоналістом	18,8	18,1	17,8
Інше	6,4	3,1	6,4
Я не розуміюся на ідеологічних течіях досить добре	43,0	30,9	40,8
Загалом	100,0	100,0	100,0

Збільшення підтримки правих ідеологій під час інтенсивної російської агресії було спричинене кількома чинниками. Люди інстинктивно відчували, що єдиний спосіб зберегти свою країну і культуру – це підтримати сильний державний контроль під час ведення бойових дій. Власне, за таких умов націонал-демократичні та націоналістичні ідеї здавалися єдиним шляхом до забезпечення стабільності та безпеки у воюючій країні. До того ж українська влада задля зростання патріотичних настроїв уперше з часів незалежності свідомо та інтенсивно почала використовувати націоналістичну риторичку.

Зокрема, відбулося чітке протистояння між «нами» (українцями), що обороняють свою землю, і «ними» (росіянами), які є загрозою національній безпеці. Це дозволило органічно сприймати націоналістичний дискурс, який зацентрував увагу на захисті нації та необхідності зберігати єдність. З'явилося бажання захищати не лише територію та суверенітет, але й свою культуру, історію, мову, національні традиції. У перший рік війни багато українців, які до того розмовляли переважно російською мовою, демонстративно перейшли на українську мову. І нехай цей феномен мав тимчасовий характер, однак медіапростір та мова вулиць великих міст України суттєво змінилися. Тобто зазіхання на національну гідність штовхала людей до певних демонстративних кроків.

Показовим виявилось порівняння за ідеологічними перевагами українців, які були залучені або незалучені до солідарної взаємодії щодо оборони країни (йдеться про безпосередню участь у захисті країни, матеріальну чи фінансову допомогу ЗСУ, волонтерство, допомогу потерпілим від військових дій тощо). Виявилось, що підтримка правих політичних ідеологій поширилася на 47,4% залучених до оборони країни, тоді як серед незалучених до солідарної взаємодії такі політичні погляди сповідували 27,8%. Власне, серед незалучених найбільшою часткою стали ідеологічно «неідентифіковані» громадяни (42,2%).

Посиленню націоналістичних та націонал-демократичних ідеологій серед українців та зниженню їхньої ідеологічної невизначеності сприяли соціальні травми, спричинені повномасштабною війною. Відбулася політична радикалізація соціальних груп, які стали свідками травматичних подій, пов'язаних із життям та безпекою рідних. Зокрема, найбільша підтримка правих ідеологій спостерігається серед людей, які отримали поранення в результаті бойових дій: серед них близько третини вважають себе націонал-демократами та більше чверті ототожнюють себе як націоналісти, що є найбільшою часткою з поміж інших травмованих груп. Так саме це стосується вагомій кількості тих, хто зазначив втрату когось з близьких людей в результаті бойових дій

(Резнік, 2025). Слід зважати на те, що соціальні травми українців на даному етапі набувають колективного змісту. І як свідчить світовий досвід, політичні наслідки соціальних травм у майбутньому «мультиплікується» шляхом символічної інтерпретації події на близьких людей та родичів жертв, коло яких може бути широким.

Отже, поєднання масової підтримки принципів демократії та сповідування патріотичних ідеологій, породжене громадянською мобілізацією, суттєво відрізняється від довоєнних реалій пострадянської політичної свідомості. Попри зростання довіри до Збройних сил України до майже абсолютних показників прихильність населення до ймовірного військового режиму залишається малою.

Позитивним є те, що навіть за умов економічного погіршення під час війни залишається переважною частка тих, хто за свободу готовий терпіти матеріальні труднощі. Безумовно, що ці люди є соціальною базою розвитку демократії в Україні. Визначальним тут є той факт, що серед людей, які стали на захист українського суверенітету, орієнтація на свободу є домінуючою. З іншого боку, незважаючи на привабливочу позитивну оцінку українців до

демократичної політичної системи, не слід забувати, що більше половини цих людей також прихильні до авторитарної моделі правління.

Тривала російсько-українська війна та невизначеність її результатів може зменшити довіру до політичних інститутів. Цьому сприятиме зниження рівня життя громадян та неоднозначне сприйняття результатів війни. Адже легітимність чинної української влади засновується передусім на тому, щоб не допустити краху державності. Ключовим чинником цієї легітимності та підтримки демократії загалом є віра у перемогу у війні проти росії. Результати аналізу вказують на те, що саме обставини та результати припинення (чи призупинення) активної фази великої війни визначатимуть політичну свідомість українців. Адже реалії післявоєнного життя висуватимуть ширше коло проблем, коли тема інтенсивної патріотичної мобілізації, яка за чотири роки війни стала звичним тлом, розчиниться в соціально-економічних проблемах відбудови. Зважаючи на масове поширення амбівалентної політичної свідомості, післявоєнне розчарування може призвести до неочікуваних електоральних сюрпризів, коли населення знову схилиться до популістських гасел.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ СКЛАДОВІ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ У ПЕРІОД ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

Василь ЮРЧИШИН,
Директор економічних і соціальних програм Центру Разумкова

У грудні 2023 р. європейські лідери схвалили відкриття переговорів з Україною про вступ до Євросоюзу, зважаючи на те, що країна продемонструвала неабияку рішучість і прогрес у реформах, одночасно захищаючи свою територію та свій народ, а також народи Європи від російської агресії. При цьому побудова нової європейської країни має відбуватись в умовах війни або повоєнної розрухи, а масштабність завдань, ризиків, викликів як для самої України, так і всієї сучасної Європи є безпрецедентною.

Від грудня 2023-го минуло два роки. Перше, на що можна вказати, так це те, що хоча коло персон тих, хто опікується відновленням України, надзвичайно широке, однак, на жаль, поки немає єдиної думки стосовно узгодженої стратегії постановки цілей і напрямів досягнення мети. А численні форуми найвищого рівня носять радше пропагандистський характер, але слабко покращують розуміння ідеологічних основ повоєнної відбудови країни, відповідних практичних напрямів і шляхів формування заможного і демократичного суспільства. Ситуація ускладнюється тим, що, хоча всі розуміють неминучі соціально-економічні ускладнення (яких вже накопичилось чимало упродовж війни), однак більшість рекомендацій щодо

їх усунення вимагають збільшення фінансування ледь не всіх галузей та сфер.

Соціально-економічний фактор. Відтак, акцентуація у цій статті уваги на соціально-економічній проблематиці (насамперед у частині економічного зростання і зайнятості) та її віддзеркалення у суспільно-політичних викликах зумовлена тим, що саме через цю сферу громадяни країни оцінюватимуть правильність руху країни, динаміку відновлення і власного добробуту, результативність євроінтеграційних процесів¹.

Поряд з цим, саме у вказаній сфері можуть проявлятися системні суперечності, які мають (якщо взагалі мають) вкрай складні рішення.

¹ Оновлення суспільно-політичних і соціально-економічних відносин України з сусідніми країнами-членами Євросоюзу. Виклики для інтеграційної політики України у повоєнний період. / К.: Центр Разумкова, 2025 р.

Так, для України найбільші загрози пов'язані з безпекою і трансформацією промисловості під мілітарні цілі (навіть у повоєнний період, оскільки загроза нового вторгнення залишатиметься упродовж десятиліть), що дійсно вимагає значних фінансових ресурсів. Частково такі ресурси зможуть продовжувати надходити від партнерських країн, втім, чим далі, тим більше країна повинна буде розраховувати на власні ресурси з внутрішніх джерел. Звичайно, одним з таких джерел є підвищення податків для населення і бізнесу. Однак оголошення в рамках запропонованої політики відновлення країни про підвищення податків — навряд чи якась політична сила зможе собі це дозволити без негативних електоральних наслідків, оскільки посилення фіскального тиску і збільшення вилучень у економічних агентів зароблених коштів означає втрату добробуту, а відтак — провокуватиме поляризацію суспільства, посилення деструктивного популізму, суспільно-політичну нестабільність.

Подібні суперечності, які мають місце у кожній країні, за невчасного реагування на них, можуть стати осередками розгортання кризових процесів, що вже є викликом для суспільно-політичного середовища країни. Вирішальним фактором є те, чи супроводжуються кризи масовим громадянським протестом.

У країнах, де це відбувається, зазвичай спостерігається негайне падіння виробництва, яке майже неможливо відновити у короткостроковій перспективі. Хоча й залишається невизначеність щодо того, чи масовий громадянський протест безпосередньо спричиняє більше падіння виробництва, чи він є показником серйознішої політичної кризи, однак за такого розвитку подій завжди посилюється невизначеність стосовно

напрямку розвитку країни. Це має ще більш негативний вплив на ділову активність, розширення виробництва, інвестиції та зайнятість².

Зазначимо, «економічне голосування» — можливий вплив економічного середовища на поведінку виборців — було предметом інтенсивних дискусій протягом останніх трьох десятиліть. Не є дивиною, що економічні важелі більшою мірою визначають політичний вибір країни, а значне зростання політичної поляризації навіть у розвинутих країнах в останні десятиліття має помітний вплив на економічний розвиток та його динаміку³. Втім, правильність руху країни (на думку громадян) визначається не лише статками домогосподарств. В багатьох випадках перевагу мають саме суспільно-політичні чинники, розуміння громадянами країни необхідності політичної злагоди і єдності суспільства.

Красномовним підтвердженням може слугувати досвід України — спекуляції на тему негативного ставлення суспільства до перерозподілу державних фінансів на користь оборони не витримують критики⁴. Так, у процесі соціологічного опитування Центру Разумкова, проведеного у 2024 р.⁵, на запитання «Як Ви ставитеся до можливості зміни на довгостроковий період пріоритетів державного бюджету на користь посилення сектору безпеки і оборони (Збройних сил, інших силових відомств, оборонної промисловості)?» позитивну відповідь дали понад 67% опитаних, негативну — 7%, нейтрально ставилися 16%. Те, що понад 80% громадян України не будуть проти таких змін, спрямованих на зміцнення обороноздатності, є ознакою зростання в суспільстві попиту на більш рішучу державну політику у цьому напрямі⁶.

² Matta S., et al. The economic impact of political instability and mass civil protest. — Economic Policy, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/ecpo.12197>.

³ United States: economic consequences of political polarization. — BNP Paribas Economic Research, <https://economic-research.bnpparibas.com/html/en-US/United-States-economic-consequences-political-polarization-2/26/2024,49371>.

⁴ Сунгуровський М. Засади сек'юритизації економіки: українська модель. — Центр Разумкова, «Національна безпека і оборона», с. 46, https://razumkov.org.ua/images/journal/NSD197-198_2025_ukr.pdf.

⁵ Чи потрібна мілітаризація українського суспільства: ставлення громадян. — Центр Разумкова, 15 травня 2024 р., <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/chy-potribna-militaryzatsiia-ukrainskogo-suspilstva-stavlennia-gromadian-berezen-2024>.

⁶ Аби розвіяти сумніви, що відповідаючи на це запитання громадяни сприймають такі зміни, як щось «далеке», не пов'язане з їх власним життям і добробутом, було поставлене уточнююче питання: «Чи погодитесь Ви на такі зміни, якщо вони негативно вплинуть на Ваш особистий/сімейний бюджет?». Близько 50% відповіли на нього позитивно і 29% — негативно. Це свідчить, що громадяни усвідомлюють не лише потребу в забезпеченні безпеки, але й складність розв'язання цієї проблеми, особливо в умовах, коли значна частина коштів держави і громад має бути спрямована на відбудову та відшкодування збитків від війни.

Результати подібних опитувань свідчать про те, що:

- ✓ у суспільстві склалися розуміння та попит на політику зміцнення безпеки на рівні держави і домогосподарств;
- ✓ для забезпечення підтримки реалізації такої політики потрібен пошук балансу між витратами на безпеку та забезпечення добробуту громадян.

Стартовий майданчик відновлення України. Оцінюючи «стартовий майданчик» для відновлення України, слід мати на увазі набуті (і в багатьох випадках не відновлювані) системні втрати⁷:

- ✓ втрата промислового потенціалу загалом і крахове зменшення промисловості на Сході і Півдні України, де була зосереджена значна частка промислових підприємств, які, водночас, визначали експортний промисловий потенціал країни (металургічна, хімічна промисловості). Релокацію (переміщення промислових потужностей до західних областей) вдалося здійснити лише для окремих груп підприємств, що не мало визначального значення для нового розміщення продуктивних сил;
- ✓ значне послаблення людського капіталу загалом, а також критичне зменшення чисельності робочої сили, насамперед спеціалістів, внаслідок мобілізації чоловіків, міграції (за кордон) жінок, певна частина яких (навіть у випадку припинення бойових дій) навряд чи повернеться до України;
- ✓ хоча енергетична та інфраструктурна системи країни піддавались найсильнішим ударам ворога, вони виявилися значно міцнішими, а тому вплив (російських намагань знищити українську критичну інфраструктуру) на економіку виявився значно меншим, ніж попередньо оцінювалося;

✓ руйнація виробничих ланцюгів внаслідок втрати значної частки бізнесів, які займалися постачанням, вивезенням, логістичним забезпеченням, особливо тих, що знаходились у регіонах бойових дій та ін. Хоча останніми роками вдалося суттєво відбудувати логістичну структуру, все одно вона поки не може задовольняти потреби безпечного економічного прискорення;

✓ втрата багатьма людьми осель, нерухомості. Відтак, мільйони людей не лише не мають постійного житла, але й перспектив його мати у найближче десятиліття, що, своєю чергою, зменшує стимули до повернення емігрантів і тимчасово переміщених осіб та ін.;

✓ при цьому винятково позитивний вплив на підтримку і збереження державних фінансів і коштів домогосподарств продемонструвала вітчизняна банківська система, яка не допустила краху, зберегла платіжну спроможність, утримала гривню від шоків девальвацій та інфляції.

Перелік звичайно неповний, однак вже вказує на всеохопність викликів відновлення. Аналіз показників ВВП, валового нагромадження капіталу, внутрішніх заощаджень та військових витрат показує, що повномасштабна війна хоча й змінила соціально-економічну ситуацію у європейських країнах, однак саме в Україні всі загальні макроекономічні тенденції — зменшення виробничого потенціалу, скорочення населення, відплив робочої сили, зростання навантаження на державу — проявилися у найгострішій формі⁸. Більше того, Україна — єдина країна, де війна дійсно змінила економічну модель: скорочення промисловості, різке падіння інвестицій, зростання військових витрат і переорієнтація зайнятості на державний та безпековий сектор. При цьому виокремлюється «мега»-середовище (яке охоплює низку пов'язаних галузей і сфер діяльності), без налагодження якого успіх відновлення малоймовірний.

⁷ Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. Центр Разумкова, Національна безпека і оборона, № 1-2 (191-192) 2023 р., https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/NSD191-192_2023_ukr_MATRA.pdf.

⁸ Судаков М. Між стійкістю та адаптацією: вплив війни в Україні на соціально-економічну динаміку країн Східної Європи. — Центр Разумкова, «Національна безпека і оборона», с. 108, https://razumkov.org.ua/images/journal/NSD197-198_2025_ukr.pdf.

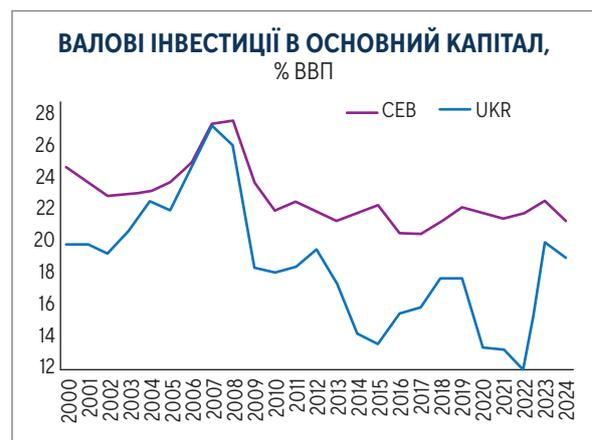
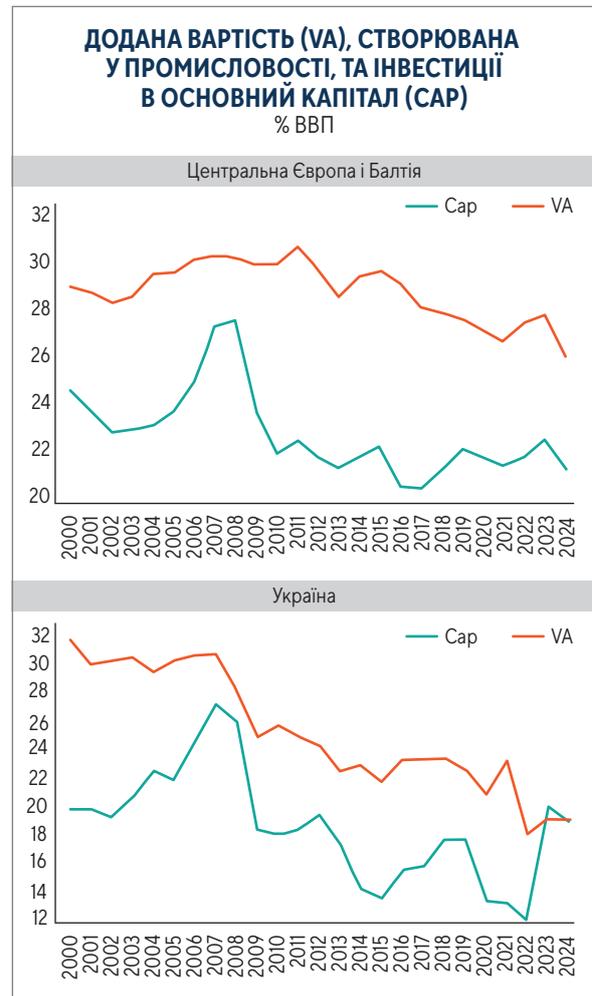
Таким «мега»-середовищем є інвестиційно-промисловий потенціал, який, маючи певні усталені традиції, напевне відчуватиме суттєві трансформації. У випадку ж його «спрацювання», певна частина соціально-економічних ризиків буде нейтралізована, що сприятиме збалансуванню суспільно-політичних викликів. При цьому наголосимо, що акцентуація на промислових аспектах, крім вказаних макроекономічних впливів, зумовлена формуванням міцного базису оборонної і військової промисловості, що визначатиме суспільно-політичні потреби найближчих десятиліть.

Промисловий потенціал. Зайве нагадувати, що економічна міць країни у більшості випадків визначається її конкурентоспроможною промисловістю. (Недарма серед пріоритетних цілей політики США виокремлюється повернення промислових компаній, які раніше функціонували за кордоном). Відновлення ж економічної динаміки України, як вказано, потребує безпрецедентних ресурсів, яких натомість країна досі не мала. Між тим, процеси відновлення постсоціалістичних країн вже мають певні закономірності, які знаходять аналогії в українських реаліях (хоча повоєнні умови України й будуть суттєво відрізнятися від постсоціалістичних умов країн колишнього соціалістичного табору).

Тут доречно нагадати, що досвід успішних постсоціалістичних країн⁹ засвідчує, по-перше, що для економічного прискорення частка інвестицій у структурі ВВП повинна складати не менше ніж 22-24% (в багатьох азійських країнах вказана частка перевищує 30-35%). По-друге – основою економічного зростання європейських постсоціалістичних країн, які досить швидко увійшли у загальноєвропейський економічний простір, є промисловість, яка швидко адаптувалась до вимог та умов діяльності ЄС. По-третє – збереження промислового потенціалу вимагає недопущення обвалу інвестицій в основний капітал (діаграма «Додана вартість...»).

На жаль, слід визнати, що Україні упродовж трансформаційних десятиліть не вдалося

досягти збереження належних рівня і стійкості інвестування (діаграма «Валові інвестиції в основний капітал»).

⁹ Тут і далі у якості ілюстрації і порівнянь з Україною ми використовуватимемо узагальнені дані країн Центрально та Східної Європи (ЦСЄ), з країнами Балтії включно, які належали до колишнього соціалістичного табору, а сьогодні є повноправними членами Євросоюзу. Для узагальненого позначення цих країн використовується аббревіатура ЦСБ.

Найближчими роками обсяг ВВП України за позитивної динаміки складатиме \$200–250 млрд. Відтак, для стійкого економічного зростання Україна щорічно має інвестувати принаймні \$40–50 млрд. Звичайно, не йдеться лише про внутрішні ресурси. Такий показник може досягатись лише за рахунок фінансової допомоги розвинутих країн-партнерів і відповідного залучення (повернення) робочої сили.

Між тим, звернемо увагу, що для України вказані закономірності мають ще більш «суворий» характер:

- ✓ темпи зростання ВВП чітко синхронізуються із зростанням промисловості (діаграма «Зростання ВВП і промисловості України»);
- ✓ високі темпи економічного зростання (понад 7% середньорічних) утримувались у період 2000–2007 рр., коли частка інвестицій також складала 20–25% ВВП (діаграма «Зростання ВВП та інвестиції у структурі ВВП України»).

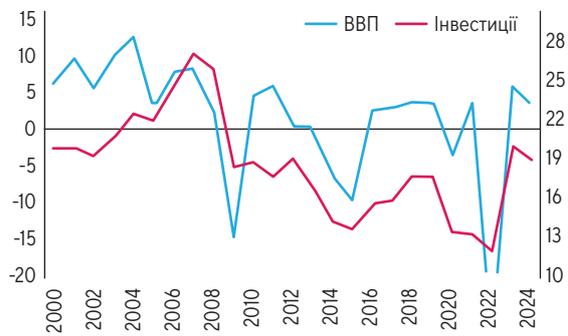
Зауважимо, нинішні аномально високі ризики інвестування в Україну є об'єктивно обумовленими перманентною воєнною загрозою та макрофінансовими дисбалансами, що є наслідками тривалої загарбницької гібридної війни проти України¹⁰. Після підписання Угоди про асоціацію та отримання статусу кандидата у члени ЄС Україна так і не стала пріоритетом у структурі вихідних інвестицій країн-членів ЄС. На думку європейських інвесторів, воєнні ризики інвестування в Україну перевищують майбутні вигоди від експансії на українському ринку, а частина території України розглядається як територія з критично високими ризиками.

Ще одним суттєвим недоліком структури вітчизняної економіки була зорієнтованість на напівсировинний чи з низьким рівнем переробки характер експорту, і частка технологічного експорту залишалася вкрай низькою (діаграма «Високотехнологічний експорт»). Тракувалося це, на жаль, доволі однозначно – спроможність України до

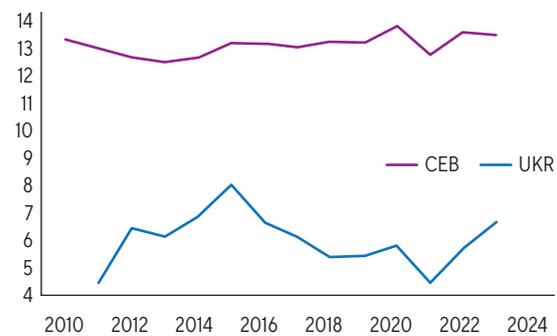
ЗРОСТАННЯ ВВП І ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ, % до попереднього року

ЗРОСТАННЯ ВВП (% ,ліва шка.) ТА ІНВЕСТИЦІЇ У СТРУКТУРІ ВВП УКРАЇНИ (% ,права шка.)

ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНИЙ ЕКСПОРТ, % експорту переробної промисловості

інновацій є низькою, а тому й немає великого сенсу вкладати значні інвестиції у галузі, які невдовзі повністю деградують чи навіть зникнуть.

Таким чином, **серед ризиків**, які є характерними складовими нинішнього і повоєнного економічного середовища, а з тим

¹⁰ Зимовець В. Рух капіталів між Україною і сусідніми країнами-членами ЄС: тенденції і фактори. – Центр Разумкова, «Національна безпека і оборона», с. 83, https://razumkov.org.ua/images/journal/NSD197-198_2025_ukr.pdf.

формують «жорсткі» суспільно-політичні виклики, **виокремлюються**:

- ✓ зниження або консервація на низькому рівні валових інвестицій (в основний капітал), у т. ч. через гальмування припливу ПІІ;
- ✓ вимивання і втрата промислового потенціалу;
- ✓ послаблення економічної динаміки, що унеможливить прискорене відновлення і, своєю чергою, провокуватиме «роздратування» бізнесу і населення, а з тим — посилення суспільно-політичної невизначеності і втрату злагоди.

Однак сьогодні є підстави стверджувати, що в Україні з'явилися шанси і можливості виправити ситуацію та започаткувати нові тенденції економічного зростання і розвитку (про що далі).

Яка промисловість у пріоритеті. Україна потребує і ще довгий час потребуватиме великих обсягів сучасних озброєнь для захисту від російського агресора. Відтак, завданням країни у середньо- та довгостроковій перспективі є не лише стійке економічне зростання загалом, а що важливіше — вихід на більш високий рівень виробництва озброєнь, який має забезпечити потрібні спроможності Збройних сил України і водночас володіння престижним місцем на світових ринках озброєнь¹¹.

Зрозуміло, у найближчому майбутньому на тенденції на ринках озброєнь і їх виробництва суттєво впливатимуть уроки російсько-української війни, оцінка ефективності певних видів зброї та технологій, що відбуватиметься на тлі політичного розколу у світі. На поточному етапі невизначеність у політиці США загрожує Європі та Україні негативними наслідками через їх суттєву залежність від постачань американських озброєнь і технологій. Водночас це змушує і Європу, і Україну шукати відповіді на цей виклик завдяки забезпеченню оборонної

автономності Європи, у т. ч. через залучення України до входження у європейські виробничі і логістичні мілітарні ланцюги.

На жаль, слід визнати, що ризики російської агресії недооцінювалися. Так, присутність країн ЦЄБ на трильйонних міжнародних ринках озброєнь у період до російського вторгнення була радше символічною (таблиця «Експорт зброї»¹²). У частині імпорту озброєння ситуація кардинально не відрізнялась — імпорт не міг стати «потребою», оскільки країни добре почувалися під американською парасолькою.

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Чехія	150	151	88	90	32	31	5	116
Польща	2	5	10	24	10	0	3	452
Україна	299	455	375	254	165	116	147	50

Війна все суттєво змінила. Імпорт основних озброєнь державами в Європі зріс на 155% з п'ятирічки 2015–2020 рр. до 2020–2024 рр. При цьому, майже не відбулося змін у глобальному обсязі поставок озброєнь, а збільшення поставок озброєнь до Європи було компенсоване загальним зменшенням поставок до всіх інших регіонів (таблиця «Імпортери озброєння та їх головні постачальники»¹³). В Україні ж втрата потенціалу виробництва засобів захисту країни проявилась не стільки у зменшенні продажів зброї на зовнішніх ринках, скільки у величезній нестачі вітчизняної зброї у перші тижні російської агресії. І лише завдяки партнерській допомозі ситуація почала поступово виправлятися. У 2020–2024 рр. Україна була найбільшим у світі імпортером основних озброєнь, оскільки її імпорт зріс майже в 100 разів (+9 627%), порівняно з 2015–2019 рр., і Україна виявилася єдиною європейською державою серед 10 найбільших імпортерів зброї у світі у 2020–2024 рр.

Для України вихід на експортні ринки особливо актуальний, оскільки країна має

¹¹ Сунгуровський М. Перспективи розвитку оборонної промисловості України. / Сучасні трансформації світового економічного порядку. Виклики і можливості для України – Центр Разумкова, 2025 р., <https://razumkov.org.ua/images/2025/04/24/2025-Yurchyshyn-FIN.pdf>.

¹² Arms exports, https://www.theglobaleconomy.com/rankings/arms_exports.

¹³ Šuplata M., et al. Crisis in Ukraine and the V4's Defence and Military Adaption, <https://ceid.hu/ukraine-crisis-and-the-v4s-defence-and-military-adaption>.

ІМПОРТЕРИ ОЗБРОЄННЯ ТА ЇХ ГОЛОВНІ ПОСТАЧАЛЬНИКИ

	Частка у світовому імпорті озброєння		Зростання, %	Головні постачальники та їх частка імпортера, %					
	2020-2024	2015-2019		США					
Україна	8,8	0,1	9 627	США	45	Німеччина	12	Польща	11,0
Польща	2,4	0,4	508	США	45	Південна Корея	42	Італія	3,5
Румунія	0,8	0,2	233	США	61	Норвегія	15	Швейцарія	8,4

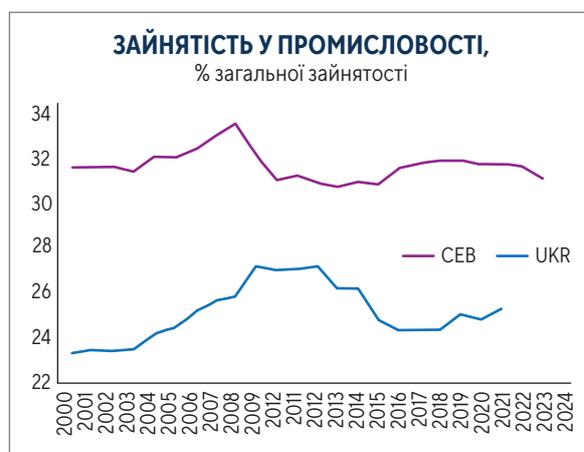
належний потенціал не лише для покриття внутрішніх потреб, а й для поставок «надлишкових» продуктів на експорт і отримання додаткових валютних коштів (модернізації і оновлення виробництв, розширення оборонного імпорту та ін.). Проте на сьогодні влада все ще «розглядає» можливість обмеженого дозволу на експорт, вивчаючи потенційні реакції як українського суспільства, так і іноземних партнерів¹⁴.

Таким чином, розширення мілітарного виробництва повинно принести Україні як макроекономічну основу для зростання, так і значною мірою посилити спроможність країни для захисту у стратегічній перспективі. Питання залишається за наявними ресурсами.

Ресурси зайнятості. Звичайно, конкурентоспроможна промисловість потребує висококваліфікованих трудових ресурсів. Завдяки інвестиційному наповненню промисловості вдається зберегти і галузеву зайнятість, насамперед кваліфікованих працівників, спроможних відповідати вимогам конкурентності. Після ГФК 2008-2009 рр. країнам ЦСЄ вдалося стабілізувати зайнятість у промисловості, що, як вказано, утримало на досить стійкому рівні формування доданої вартості у структурі ВВП.

Значною мірою це зумовлено тим, що вступ постсоціалістичних країн до ЄС означав широке входження (інвестиції) виробничих концернів і компаній розвинутих країн до нових країн-членів ЄС з низькою вартістю праці. Хоча з часом ця перевага зменшувалася (зарплати стрімко зростали), однак нові країни-члени вже могли виступати як модернізовані «збірні майданчики», особливо у сфері

машинобудування. Це забезпечувало збереження кваліфікованих кадрів і людського капіталу у промисловій сфері, що вже є безпосереднім фактором підтримки конкурентоспроможності (діаграма «Зайнятість у промисловості»).

Слід зробити загальне зауваження у частині впливу війни в Україні на зайнятість у країнах ЦЄБ. Аналіз показників загальної динаміки зайнятості та безробіття вказує на те, що ринок праці вказаних країн виявився найбільш адаптивним у межах ЄС, компенсуючи демографічні втрати імміграцією. На цьому тлі економіки ЦЄБ виглядають радше вигодонабувачами конфлікту у сфері трудових ресурсів¹⁵, отримуючи доступ до дешевшої робочої сили (українських переселенців), транзитних потоків і додаткових фінансових ресурсів ЄС. Центральна і Східна Європа не трансформувалася в «прифронтову економіку», а радше у зону обережних трансформацій для країн, що виявили гнучкість у промисловій політиці, зайнятості та енергетиці. Україна ж залишається винятком, де війна не просто

¹⁴ Сунгуровський М. Перспективи розвитку оборонної промисловості України. Сучасні трансформації світового економічного порядку. Виклики і можливості для України. К.: Центр Разумкова, 2025 р., <https://razumkov.org.ua/images/2025/04/24/2025-Yurchyshyn-FIN.pdf>.

¹⁵ Судаков М. Між стійкістю та адаптацією: вплив війни в Україні на соціально-економічну динаміку країн Східної Європи. – Центр Разумкова, «Національна безпека і оборона», с. 108, https://razumkov.org.ua/images/journal/NSD197-198_2025_ukr.pdf.

сповільнила розвиток, а трансформувала весь економічний організм.

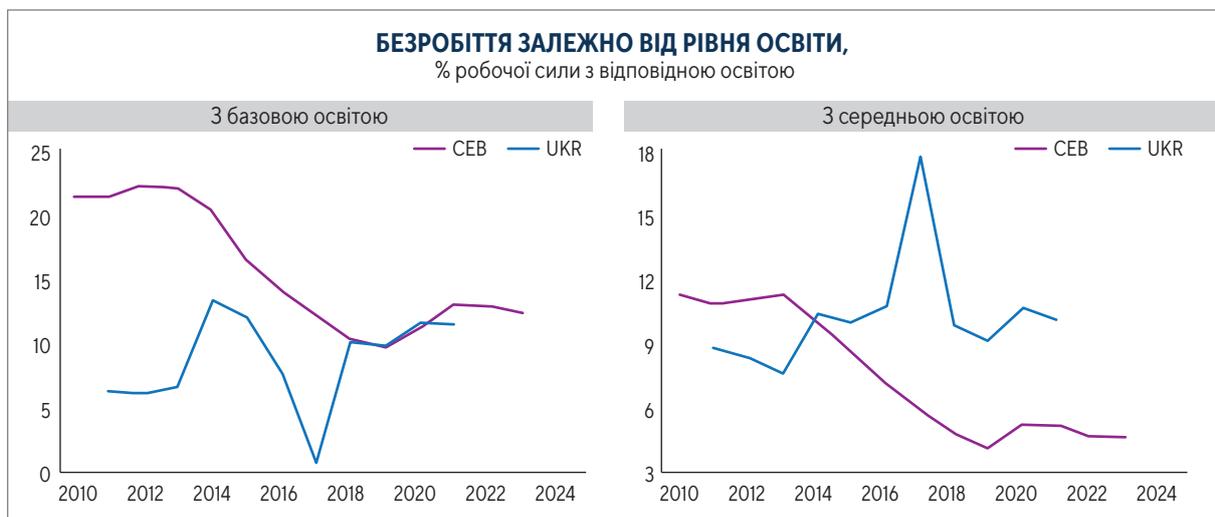
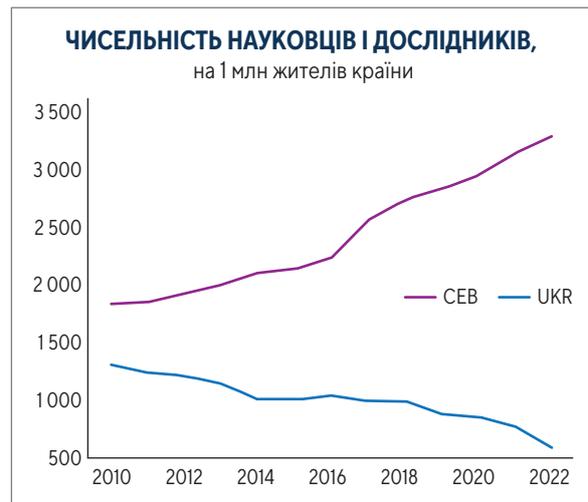
Підкреслимо, високий рівень зайнятості у промисловості слугує вагомою гарантією збереження промислового потенціалу, який базується на кваліфікованій праці. У цьому контексті країни ЦЄБ мають вагомий «заділ» у вигляді освічених працівників. В цих країнах вже є розуміння, що гарна освіта (принаймні середня) – важливий чинник зайнятості і мінімізації ризиків безробіття (діаграма «*Безробіття залежно від освіти*»). Загальним правилом у переважній більшості країн є те, що менш освічені стикаються з вищим рівнем безробіття.

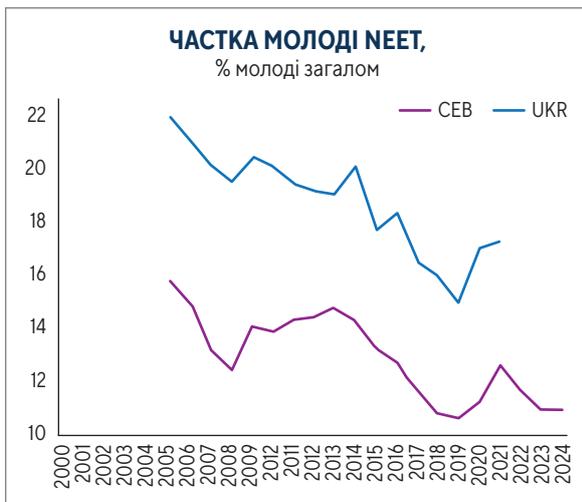
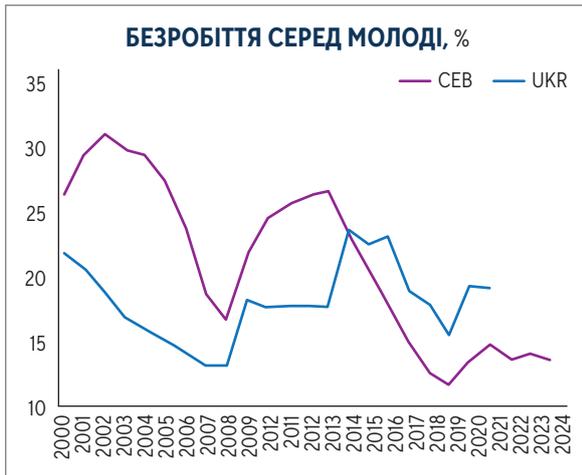
У цьому контексті Україна знаходилася у дещо іншій системі координат. Якщо у країнах ЦЄБ рівень безробіття працівників із середньою освітою помітно менший, ніж працівників з базовою, то в Україні ці показники практично співпадають. Водночас в Україні безробіття серед громадян з середньою освітою суттєво перевищує відповідний показник для країн ЦЄБ і частково засвідчує те, що освіта в Україні ще не стала значимим фактором для зайнятості. А в таких умовах малоосвічені «спокійно» беруться за будь-яку роботу, у т. ч. малопrestiжну і низькокваліфіковану, що не дозволяють собі працівники з середньою чи вищою освітою. Чим значуще зменшують кваліфікаційний потенціал промислового виробництва.

Руйнація кваліфікаційного потенціалу в Україні має і «внутрішню» складову. Дедалі менше працівників готові займатися науковою діяльністю, у т. ч. внаслідок низьких заробітних плат і, головне, вкрай низької

технологічної бази (діаграма «*Чисельність науковців і дослідників*»).

Ще однією хронічною вадою залишаються високі ризики безробіття серед молоді (діаграма «*Безробіття серед молоді*»). Проблеми у працевлаштуванні молоді пов'язані з тим, що вона має найменшу конкурентоспроможність на ринку праці через недостатню профорієнтацію, низький рівень професійної підготовки та відсутність досвіду практичної роботи. В економіці дедалі більше відчувається зростання потреби у підвищенні загальноосвітнього рівня працівників, зростає попит на професійну освіту. За обмеженості можливостей здобуття освіти та відсутності систем соціального захисту більшість молоді вимушено займається першою ліпшою формою діяльності, яка приносить дохід. Проте якість такої доступної зайнятості дає мало можливостей для молоді отримати стабільні, забезпечені засоби для цивілізованої життєдіяльності.

На цьому фоні стає ще актуальнішою проблема т. зв. покоління NEET (*Not in Employment, Education or Trainin*) – молоді, яка не навчається, не працює та не проходить професійне навчання¹⁶.

Слід зробити загальне уточнення стосовно природи NEET. Молоді працівники часто не мають досвіду роботи, а наявні в них навички та компетенції можуть не відповідати запитам роботодавців і потребам нових галузей. Паралельно з цим відбувається заміщення традиційного лінійного переходу від навчання до роботи безліччю диверсифікованих та індивідуалізованих трудових траєкторій, що передбачають періоди повернення в незайнятість, часту зміну типу зайнятості та поєднання навчання з роботою. Усі

перелічені чинники впливають на особливості переходу від навчання до роботи на конкретному ринку праці. У такій ситуації одним з інформативних індикаторів при формуванні політики молодіжної зайнятості є частка тих, хто не навчається і не працює, тобто не зміг успішно здійснити перехід від навчання до роботи.

Проблема молодих людей, які знаходяться поза ринком праці та сферою зайнятості, важлива для всіх країн ЄС. За даними Євростату, у 2021 р.¹⁷ на європейському просторі 13,1% молодих людей віком від 15 до 29 років не мали роботи, не вчилися та не проходили професійної підготовки¹⁸. Стосовно України, хоча рівень NEET у країні знижується, війна збільшила ризик збоїв в освіті молоді, професійній підготовці та посилила труднощі у пошуку роботи, що сприяє самореалізації.

Звернемо увагу на важливі складові-закономірності, притаманні сфері зайнятості/безробіття в Україні:

- ✓ є підстави стверджувати, що існує значний розрив між освітою та потребами економічних сфер, зокрема технічною промисловістю, доказом чого є значний рівень безробіття серед працівників із середньою освітою;
- ✓ високі рівні безробіття серед працівників із середньою і вищою освітою вказують на високі ризики для перспектив працевлаштування, насамперед молоді, на кваліфіковані позиції. Подорожчання навчання означає обмеження можливостей отримання освіти, що значною мірою перешкоджає успішному кар'єрному старту;
- ✓ хоча рівень молодіжного безробіття демонструє слабку тенденцію до зменшення, однак частка безробітних NEET останніми роками збільшується з віком – показники NEET для старшої вікової групи (25-29 років) удвічі перевищують показники для молодшої вікової групи;

¹⁶ NEETs – Young people not in employment, education or training: Characteristics, costs and policy responses in Europe, <https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/2012/neets-young-people-not-employment-education-or-training-char>.

¹⁷ Statistics on young people neither in employment nor in education or training. – Eurostat, <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/>.

¹⁸ Пищуліна О. Молодіжна зайнятість – на шляху до європейських стандартів. – Центр Разумкова, <https://razumkov.org.ua/images/2025/07/03/2025-Youth%20employment.pdf>.

- ✓ чим довше особа знаходиться у стані безробіття, тим важче знайти роботу. А без дійсно активного пошуку навіть бодай-яку. В окремих спостереженнях можна зустріти жорсткі оцінки. Зокрема, якщо людина наполегливо шукає роботу, то ймовірність того, що упродовж року вона знайде «нормальну» складає 90%. З іншого ж боку, якщо людина упродовж року не шукає або не може знайти бажану роботу, то вірогідність того, що така людина залишиться критично безробітною, також сягає 90%.

«Вимушені» структурні трансформації. Боротьба українського народу за свободу і незалежність вже розвіяла низку хибних міфів про роль і місце України у сучасному світі. Не стала виключенням і промислова сфера.

«Раптом» виявилось правдою:

- ✓ що країна, яка посідає останнє місце у Європі за (відносною) чисельністю науковців і дослідників, за два-три роки зуміла створити сучасні озброєння, знаряддя безпеки і оборони, які завжди мають ознаки високої технологічності;
- ✓ що численні прошарки вітчизняних інженерів, хоча й залишили дослідні інститути і лабораторії, перейшовши у «неінженерний» бізнес, зовсім не втралили свої знання і навички, а за потреби можуть їх успішно застосовувати;
- ✓ що попит на кваліфікованих працівників залишається стійким, а відтак гідною може бути і зарплата;
- ✓ міжнародні фінансові інститути, такі як Європейський банк реконструкції та розвитку (EBRD), Міжнародна фінансова корпорація (IFC) та Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій (MIGA), разом із двосторонніми донорами, хоча й відіграють важливу роль у сприянні Україні через змішане фінансування, гарантії та підтримку проектів¹⁹, однак не встигають за

стрімкими потребами і масштабами створення та впровадження мілітарних засобів.

Також вітчизняний військово-промисловий комплекс, з якого зняли гальма зарегульованості, продемонстрував вражаючі результати. Обсяги виробництва продукції військового призначення збільшилися з \$3 млрд у 2023 р. до \$9 млрд у 2024 р., а у 2025 р., за прогнозами, зростуть до \$35 млрд. Це при тому, що не весь виробничий потенціал був задіяний.

Найвагоміші чинники бурхливого розвитку галузі зумовлені потребами захисту країни від поневолення. Інші чинники пов'язані зі зростаючою невпевненістю Києва в отриманні постійної допомоги та поставок зброї від своїх західних партнерів. Незалежно від результату переговорів про припинення вогню, Україні необхідно розробити і виробляти ефективні засоби стримування, які також будуть вільні від політичних обмежень на їх застосування²⁰.

Водночас, у піднесенні вітчизняної мілітарної бази можуть бути зацікавлені і зарубіжні партнерські компанії. Це пов'язано з тим, що Україна має унікальну можливість випробувати дослідні зразки та нові технології (вітчизняні і партнерських країн) в реальних бойових умовах з негайним зворотним зв'язком щодо характеристик, що розширює коло залучених і готових до співпраці, а також створює передумови виходу країни на високодохідні міжнародні ринки озброєнь²¹.

Таким чином, природнім виявилось відновлення на якісно і кваліфікаційно новій базі військової промисловості, яка вочевидь стане основою зміцнення структури та обсягів формування доданої вартості (ВВП).

Соціальна значимість мілітарної промисловості. Не секрет, що значна частина переселенців залишається за кордоном, оскільки (крім безпекових потреб) не впевнена у тому, що знайде роботу при поверненні до України. У цьому контексті створення

¹⁹ Borodyna O. Beyond rebuilding: managing interconnected risks to Ukraine's long-term recovery and reconstruction. – ODI, <https://odi.org/en/insights/geopolitical-risks-ukraines-reconstruction>.

²⁰ Lapaiev Y. Ukraine Ramps Up Defense Production With Increased International Cooperation. – The Jamestown Foundation, <https://jamestown.org/program/ukraine-ramps-up-defense-production-with-increased-international-cooperation>.

²¹ Нинішня фактична заборона експорту позбавляє підприємства доступу до валюти, а також обмежує співпрацю України з Європейським Союзом в плані безпеки. – Моїсєєв В. Роль військового виробництва для економіки, <https://thepage.ua/ua/economy/rol-vijskovogo-virobnictva-dlya-ekonomiki-ukrayini>.

мілітарних і спеціалізованих (спільних) підприємств, розташованих за кордоном, може стати стартовим майданчиком для повернення, а разом з тим пом'якшення демографічних проблем країни.

Оскільки, як вказувалося, інвестування європейських компаній до України суттєво обмежене з безпекових міркувань, розширення діяльності спільних підприємств можливе шляхом вітчизняних інвестицій у мілітарні проекти до партнерських країн. І це не втеча капіталів.

Зазначимо, прецеденти вже є. Так, українська оборонна компанія Fire Point розпочне виробничу лінію в Данії, а заплановане підприємство буде облаштовано у Скрідструпі, неподалік від тамтешньої авіабази. Вважається, що «... це перший випадок, коли Україна створила оборонне виробництво за межами своєї країни»²². Ще один проєкт запуснуть у Великій Британії, де один із найбільших українських виробників безпілотників Ukrspesystems планує інвестувати понад \$200 млн у новий завод та навчальний майданчик²³. Поза сумнівом, такі проєкти будуть множитись.

Такі розміщення вітчизняних підприємств за кордоном можуть мати, крім виробництва сучасної військової продукції, оздоровчий ефект на зайнятість і збереження людського потенціалу в Україні. Причому не через утопічні проєкти «заманювання» українців до повернення. І не через очікування, коли ЄС ухвалить рішення про «витіснення» українців-прибульців. І не через наміри відкриття в Україні потоку для біженців з Азії та Африки.

Чимало українців, які з початку війни виїхали до зарубіжних країн, виявляють потенційну готовність до повернення. Однак серед необхідних умов, як вказано, визначається (поряд із безпекою) наявність добре оплачуваної роботи в Україні.

Вказані проєкти спільних мілітарних підприємств, які знаходяться за кордоном, можуть відіграти значиму роль у зменшенні соціальних дисбалансів усередині України. Українці, які живуть і працюють за кордоном, традиційно надсилають частину

зароблених коштів родичам, які залишились в Україні, відтак – приватні трансферти відіграють значиму роль у підтримці українських домогосподарств (річні обсяги сягають \$8-10 млрд), а також послабленні зовнішньоторговельного дефіциту. Особливістю є те, що трансферти з-за кордону не враховуються у ВВП (що нібито зменшує їх значимість), однак вони представлені у національному доході, який більш коректно відображає дохід країни і домогосподарств, який для України перевищує ВВП.

Тому буде лише природно, якщо українці за кордоном зможуть працювати на мілітарних спільних підприємствах, роблячи свій внесок у захист України. Необхідною умовою є те, щоб робота в таких підприємствах була відкрита (і навіть стимулювалася) для українців, які тимчасово перебувають за кордоном, чого можна досягти завдяки урядовим рішенням. У такому випадку працівники не лише отримують досвід кваліфікованої праці на сучасних промислових підприємствах, але й будуть готові до релокації їх (спільних підприємств) до України, оскільки будуть впевнені у своїй особистій значущості і зайнятості.

Так, чисельність тих, хто повертається з вказаних причин, на початковому етапі буде незначною. Але важливо, що буде створений прецедент свідомого повернення до України на економічній основі. Прецедент, який кожен переселенець зможе «приміряти на себе». І вже це стане вагомою соціальною складовою реагування на суспільно-політичні виклики.

Вказана «неочікувана» трансформація мілітарної промисловості, крім значної економічної складової, привносить позитивні очікування для соціальної складової – формування структури зайнятості на новій промисловій основі, а також посиленні стимулів для повернення українців з-за кордону. Нагадаємо, збільшення зайнятості у промисловості означає збільшення попиту на працівників в інших сферах (зокрема транспорті, будівництві), оскільки саме у промисловості значною мірою формується сукупний попит. Тобто зможе мати системний оздоровчий вплив на соціально-економічне середовище, а разом з тим і на суспільно-політичну злагоду.

²² Українська оборонна компанія відкриє виробництво у Данії. – Укрінформ, <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/>.

²³ Lapaiev Y. Ukraine Ramps Up Defense Production With Increased International Cooperation. – The Jamestown Foundation, <https://jamestown.org/program/ukraine-ramps-up-defense-production-with-increased-international-cooperation>.